કુમાર

સંસ્થાપક
રવિશંકર
રાવળ

•

વર્ષ
બાવનમું

•

અંક
બારમો

•

ડિસેમ્બર
૧૯૭૫

•

તંત્રી
બચુભાઈ
રાવત

ઓરિસ્સામાં આવેલા તેરમી સદીના
કોણાર્કના વિરાટ સૂર્યમંદિરના બીજા માળ પર
ગોખમાં ઊભેલી અશ્વારોહી સૂર્યની ઓજસ્વી મૂર્તિ.

સળંગ
અંક
૬૨૪

કુમાર

ડિસેમ્બર ૧૯૭૫ · અંક ૬૨૪

તંત્રી : બચુભાઈ રાવત ∞ ઉપતંત્રી : બિહારીલાલ ટાંક

ચિત્રો

સૂર્ય-મૂર્તિ (શિલ્પ) — પૂઠું
દેવમંદિરના માર્ગે (ચિત્રકાર : વાસુદેવ સ્માર્ત) — મુખચિત્ર પાછળ
દોસ્ત (ચિત્રકાર : ટૉમસ હાર્ટ બેન્ટન) — પૂર્ણરંગી મુખચિત્ર
હવામાનની વિક્રમ વિશિષ્ટતાઓ (સપ્લીમેન્ટ) — પૃ. ૫૧૬ સામે

કાવ્યો

જળને તરસ્યું લાગે (વ્રજલાલ દવે), બદલે (નરેન્દ્રકુમાર શુક્લ) ૪૮૫
પ્રકૃતિ અને જીવનનું ગીત (શંકરભાઈ પટેલ), ૪૮૫
થઈ જવું (કરસનદાસ લુહાર), રાધાની રીસ (કનુ મહેતા 'વ્યોમ') ૪૮૫

ચરિત્ર

વિ. સ. ખાંડેકર — પ્રો. વસંત જોષી ૪૮૬

વાર્તા

બે મૃત્યુ — સુકન્યા ઝવેરી ૪૯૧
પ્રોફેસર શંકુ અને રોબુ — સુકન્યા ઝવેરી ૪૯૨
વિનય-બાદલ-દિનેશ (૪) — સુકન્યા ઝવેરી ૫૦૫
કાળિંગો (લઘુકથા) — બાલકૃષ્ણ જોષી ૫૩૫

લેખો

દટાએલું ધન — મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય ૪૮૯
ઑસ્ટ્રેલિયાની આરપાર — કિસ્મત કુરેશી ૪૯૭
સૂર્ય — ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક ૫૦૦
ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણ-૧૯ — રવિશંકર રાવળ ૫૦૩
હવામાન શાસ્ત્ર — ૫૦૯
પૃથ્વીનું પલટાતું હવામાન — પી. એમ. ત્રિવેદી ૫૧૨
અંગ્રેજી સાહિત્યનું આચમન — ડૉ. મધુસૂદન પારેખ ૫૧૭
સફેદ કોઢ (રોગોપચાર-૫૯) — વૈદ્ય નવીનભાઈ ઓઝા ૫૧૮
પ્રાચીન સિક્કા-૧૨ — ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૫૧૯
કણ્વની પુત્રી અને ગ્રીએથેનો દેશ — પ્રા. શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર ૫૨૫
શતરંજ — સુરેશ મોદી ૫૩૨
માનો ખોળો — હરિન શાહ ૫૩૬

વિભાગો

વાચકો લખે છે — ૪૮૧
કલાવાર્તા (ટૉમસ હાર્ટ બેન્ટન, અભિનંદન પત્રો) — ૫૨૦
ટિકિટસંગ્રહ (ભારતની અને ઇંગ્લૅન્ડની ટિકિટો) — ૫૨૨
મધુકર રાંદેરિયા (ઊર્મિની ઓળખ-૭૦) — જલન માતરી ૫૨૬
સાહિત્યસંપર્ક (શબ્દકથા, મારી માન્યતા, અવલોકનો) — ૫૨૭
ડૉકટરની સલાહ — ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૫૨૯
પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં — ૫૩૦
જાસૂદ(વૃક્ષ-વેલ-પરિચય–૪૦) — ૫૩૪
માધુકરી(નોર્મન બ્રાઉન, વારાણસી, કૅથમીર-મેથી, કાયમી કૅલેન્ડર) ૫૩૪
માસમાસના આકાશમાં — ૫૩૮
આ માસ ઇતિહાસમાં — ૫૩૯
ગમ્મતના ગોળા — ૫૩૯
છેલ્લું પાનું — ૫૪૦

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઇ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન: કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪ રાયપુર. અમદાવાદ-૧.
વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૪-૦૦; પરદેશ:રૂ.૪૦ યા પાઉન્ડ ૨ યા ડૉ. ૫-૫૦; છૂટક નકલ: રૂ. ૨-૫૦

૧૯૭૫/૭૬ની 'લોકપ્રિય'ની તદ્દન નવી નવલકથાઓ

ચહેરા મહોરા

લે. શ્રી પ્રીતમલાલ કવિ — **મૂલ્ય રૂા. ૧૩-૭૫**

ઈશ્વરનો આપણે આભાર માનીએ કે 'દેખાડવાના જુદા ને ચાવવાના જુદા'ની શક્તિ તેણે માનવજાતને આપી છે! નહિ તો કેટલાં માણસો એકબીજા સાથે રહી શકત? સંબંધ સાચવી શકત? એક અનોખી નવલકથા.

નયન સમાયો શ્યામ

લે. શ્રી દિલીપ રાણપુરા — **મૂલ્ય રૂા. ૧૦-૫૦**

'બિન્દુ'માંથી કોઠા પર ગાનારી બનેલી, સભ્ય સમાજમાં પાછા ફરવાનો ઇન્કાર કરતી 'મંજુલા'ની હૃદયવેદના સમજવા માટે નિરંતર શોધની આ કથા તમારે વાંચવી જ રહી.

સૂરજ ઊગ્યે સાંજ

લે. શ્રી નાનાભાઈ જેબલિયા — **મૂલ્ય રૂા. ૧૦-૫૦**

'રંગ બિલોરી કાચના' નવલ લખીને સાહિત્ય જગતમાં એક નવા જ રંગની મહેફિલ જમાવનાર સૌરાષ્ટ્રી સાહિત્યકાર 'મેઘરવો' પછી રજૂ કરે છે તેમની નવી કલમની તાકાત પેશ કરતી નવલ.

પીગળ્યો નહિ ધુમ્મસનો પહાડ

લે. શ્રી હસમુખ શેઠ — **મૂલ્ય રૂા. ૧૧-૦૦**

આજની સમાજવ્યવસ્થા અને રૂઢીચુસ્તતા વિશે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો પડે તેવી ચીમકી આપતી ધાટદાર શૈલીમાં આલેખાયેલી રસપ્રદ નવલકથા.

અવાવરુ ઓરડા

લે. શ્રી મૂળરાજ રૂપારેલ — **મૂલ્ય રૂા. ૧૧-૦૦**

ઘણા બધા ઓરડા, પણ બધા એક સરખા......અંદર દાખલ થયા પછી ખબર ન પડે કે કયાંથી આવ્યા હતા ને કયાથી બહાર નીકળાશે. માણસના મનનું પણ એવું જ છે ને? નીવડેલી કલમની નવી નીપજ.

સંગ્રામ

લે. શ્રી પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ — **રૂા. ૧૨-૦૦**

પ્રેમ અને વ્હેમ, શંકા અને સહિષ્ણુતાનાં મેઘધનુષ્યોના રંગોથી રંગાયેલી સપ્તરંગી દામ્પત્ય-જીવનના અણધાર્યા વળાંકો લેતી ઘટનાઓથી ભરપૂર નવલકથા.

વેરના વિસામા

લે. શ્રી ગુણવંત ભટ્ટ — **મૂલ્ય રૂા. ૧૨-૦૦**

નર શાર્દૂલોનાં વેર, વટ, ખુમારી, ઝીંદાદિલી અને સ્વાર્પણની એક બેઠકે જ વાંચવી પડે તેવી અનોખી કથા.

કાચનું કારાગાર

લે. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી — **મૂલ્ય રૂા. ૭-૭૫**

કોઈ ગુનો ન કર્યો હોય છતાં ય માનવીને કાચના કારાગારમાં રહેવું પડે છે! અને તે પણ અઢળક સંપત્તિ સાથે! તેવી એક વ્યક્તિની વ્યથાને વાચા આપતી આ કથા તમારે વાંચવી જ રહી.

આપનાં રસ અને રુચિને સંપૂર્ણપણે સંતોષે તેવી નવલકથાઓના વિસ્તૃત સૂચિપત્ર માટે કૃપા કરી સંપર્ક સાધો.

પ્રકાશક

લોકપ્રિય પ્રકાશન

૧૧૦-૧૧૨ · પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ · મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

('કુમાર' અંક ૬૨૪ · ડિસેમ્બર ૧૯૭૫)

વાચકો લખે છે...

ગિરનારસ્થ નેમિનાથ જિનાલય

અંક ૬૨૨માં શ્રી નરોત્તમ પલાણ અવલોકે છે કે: 'શ્રી મધુસૂદન ઢાંકીએ ગિરનાર પરનું નેમિનાથ મંદિર સૌરાષ્ટ્રના દંડનાયક સજ્જને ૧૧૨૯માં બંધાવ્યાની વાત જૈન ગ્રંથોને આધારે કરી.' જૈન ગ્રંથોને આધારે કરવાનું કારણ એટલું જ કે તત્સંબંધી હકીકત કેવળ જૈન સાહિત્યમાંથી જ મળી આવે છે. બ્રાહ્મણીય સાહિત્યમાં જૈન મંદિરો, તેમના કારાપકો અને નિર્માણમિતિઓ વિષે કોઈ ઉલ્લેખ મળતા નથી; ને શિલાલેખો મળે તે પણ દુર્ભાગ્યે જૈન જ હોવાના. આથી એ શિલાલેખોનો યે વિશ્વાસ કરવો કે કેમ તેનો શ્રી પલાણ કરે તે જ નિર્ણય વિદ્વાનોએ હવે પછીથી સ્વીકારવો પડશે !

આગળ ચાલતાં શ્રી પલાણ કહે છે કે: 'માત્ર ગ્રંથો અને તે ય કાવ્યગ્રંથોને પ્રમાણભૂત માની શકાય નહિ.' શ્રી પલાણ-ઘોષિત આ ફતવો સ્વીકારવાયોગ્ય એટલા માટે નથી કે સાહિત્યિક સ્રોતોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ઇતિહાસોપયોગી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. અભિલેખો જે પર મૌન રહેતા હોય, કે મોઘમ ઈશારો જ કરતા હોય ત્યાં સ્પષ્ટતા ઘણી વાર પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી મળી રહે છે. બધી જ વાતોના અભિલેખો કોરાતા નથી, ને જે કોરાયા છે તેમાંથી ઘણાનો કાલવશ નાશ થયો હોઈ, સાહિત્ય-સમકાલિક, સમીપકાલિક કે ઉત્તરકાલિક-નાં પરીક્ષણ બાદ તેમાંથી ગ્રહ્ય થઈ શકે તેવી અગત્યની વિગતો નોંધો આદિ મળે તો તે લેવામાં વાંધો નથી. આથી સ્રોત 'ગદ્ય'ગ્રંથ હોય કે 'કાવ્ય' ગ્રંથ હોય અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ 'ધાર્મિક' હોય તે કારણસર કંઈ અપ્રામાણ્ય માની શકાય નહિ. પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ અને વિશ્લેષણ તેમ જ તુલનાઓથી લેવાય છે. ગિરનારના નેમીશ્વરના મંદિરના ઉદ્ધારક વિષે તેમજ ઉદ્ધારણની મિતિ જેમાં અપાએલી છે તે 'રેવતગિરિરાસુ' કાવ્યવર્ગની કૃતિ છે અને તે ઈ. સ. ૧૨૩૨ના અરસા જેટલા પુરાણા કાળમાં રચાઈ છે. તેનો ઉદ્દેશ ગિરનાર પર તે સમયે સ્થિત જિનમંદિરોની પ્રાપ્ત વૃદ્ધશ્રુતિઓ તેમ જ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના આધારે વિવરણ કરવાનો છે. એ જમાનાની તે એક પ્રકારે 'ગાઈડ-બુક' છે. નેમિનાથનું મંદિર ધર્મસ્થાન હોઈ, તેને લગતા ઇતિહાસની ચર્ચા કાવ્યાલંકાર શાસ્ત્રોમાં, કામસૂત્રોમાં, ધનુર્વિદ્યાના ગ્રંથોમાં, કે આયુર્વેદમાં ન મળી શકે. એને લગતું સાહિત્ય 'ધાર્મિક' હોય તેમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી; અને તેમાં અપાએલી ઐતિહાસિક વિગતો નકારવાને કોઈ જ કારણ નથી. વિજયસેન સૂરિ વયોવૃદ્ધ આચાર્ય હતા. તેમના પ્રશિષ્ય જિનભદ્રે ઇ. સ. ૧૨૪૦માં 'નાના કથાનક પ્રધાન પ્રબંધાવલિ' રચેલી; જે ઉપરથી એમ કલ્પી શકાય કે તેમની યુવાવસ્થા બારમા શતકના આખરી ચરણમાં વીતી હશે. આથી તેઓ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમીપકાલિક હતા. નેમિનાથના મંદિરના નવનિર્માણકર્તા તેમજ નિર્માણકાળ વિષે એમની પાસે ચોક્કસ માહિતી ન હોત તો તેઓ એ પ્રમાણે લખી શક્યા ન જ હોત: ને તેને બદલે મંદિરનો મહિમા વધારતી કોઈ દંતકથા ઊપજાવી કાઢી સજ્જન મંત્રીને સ્થાને કોઈ વિશેષ મહાન વ્યક્તિ અને પ્રાચીનતર મિતિ દર્શાવી હોત !

અલ્પાભૂષિત બહિરંગવાળા આ મોટા મંદિરના ગૂઢમંડપ પર્યંતનો ભાગ સિદ્ધરાજના સમયનો હોય તેમ શૈલીપરીક્ષણ પરથી જણાય છે. ગૂઢમંડપનાં તોરણોની કોરણી અને વચ્ચેના 'નાભિચ્છંદ' પ્રકારના કરોટકની કંડાર વિગતો સ્પષ્ટતયા બારમા શતકનો પૂર્વાર્ધ દર્શાવે છે. ગૂઢમંડપ પછીનો મંડપ પશ્ચાતકાલીન છે. નેમિનાથના આ મંદિર અનુષંગે ગિરનાર પર મળતા સિદ્ધરાજકાલીન બે ઉત્કીર્ણ લેખો વિષે અગાઉ 'કુમાર' અંક ૬૨૧માં જણાવી ગયો હોઈ, પુનરાવર્તન અનાવશ્યક છે. શ્રી પલાણ ઉપલબ્ધ મૂળ સ્રોતો તપાસ્યા બાદ જ ટીકા-અવલોકનાદિ કરે તો ચર્ચાનું સ્તર જળવાઈ શકે.

નેમિનાથનું પ્રસ્તુત ભવન ઈ. સ. ૧૨૭૮માં સમરાયું હોવાની જે વાત બર્જેસ અને સાંકળિયાએ કહી છે તેમાં (શ્રી પલાણ જોઇ શક્યા હશે તેમ) સાંકળિયા તો કેવળ બર્જેસનો તે બદલ હવાલો આપતા હોઇ એ એમનો મૌલિક અભિપ્રાય નથી. ઈ. સ. ૧૨૭૮માં સમારકામ થયું હોય તો તે કેટલા પ્રમાણમાં થયું છે, કયાં અંગોનું થયું છે, તે જાણવું જરૂરી બની રહે છે. બર્જેસે સંદર્ભગત લેખની વાચના આપી નથી, પણ ગિરનાર પરના અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થએલા ઉત્કીર્ણ લેખો તપાસી જોતાં નેમિનાથ મંદિરમાં ઈ. સ. ૧૨૭૮ / સં. ૧૩૩૩નો કેવળ એક જ લેખ પ્રાપ્ત છે, ને તેમાં દાન આપ્યાની હકીકત છે, સમારકામની નહિ ! શ્રી પલાણ 'અતઃ સાંપ્રત નેમિનાથ-મંદિર ઈ. સ. ની તેરમી સદીના અંત ભાગનું છે' તેમ જે કહે છે, તે હવે તેઓ સ્થાપત્યનાં લક્ષણોથી સિદ્ધ કરી બતાવશે તો આ વિષયમાં રસ લેતા મારા સહિત સૌ કોઈને નવો પ્રકાશ પામ્યાનો આનંદ થશે.

(વારાણસી) —મધુસૂદન ઢાંકી

ગુપ્તકાળનાં શોભાંકનો

ઉપર્યુક્ત શીર્ષક હેઠળ અંક ૬૨૨માંનું શ્રી નરોત્તમ પલાણનું અવલોકન અસમતોલ અને એકાંગી-એકપક્ષી છે. જગદીશ ગાંધીના અવલોકનનાં તેમણે કરેલો બચાવ ગળે ઊતરે તેવો નથી. શ્રી ગાંધીએ રાજવંશોની બાજુમાં કૌંસમાં જ્યાં સદીઓ દર્શાવી છે ત્યાં તેની આગળના ભાગે કે પાછળમાં પ્રસ્તુત સદીઓમાં 'મધ્યકાલીન શોભાંકનો પાંગર્યાં' એવી કોઈ સ્પષ્ટતા કરી નથી કે એવા તારતમ્ય તરફ દોરી જાય તેવું આડકતરું સૂચન પણ કર્યું નથી. તેઓશ્રી તો રાજવંશો અને સાથે સમયખંડ દર્શાવ્યા બાદ તુરત જ કહે છે કે: 'આ સર્વ રાજવંશોના આધિપત્ય હેઠળ જે શોભાંકનોનું સર્જન થયું તે ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે.' અહીં તો 'આધિપત્ય'ની વાત કરે છે એક બિંદુની નહિ; (આધિપત્ય એક સદી પૂરતું મર્યાદિત નહોતું.) અને 'સર્જન'ની વાત કરે છે, શોભાંકનો 'પાંગર્યાં'ની નહિ! મને ભય છે કે શ્રી પલાણ મૂળ સંદર્ભને અને મેં આપેલા ઉત્તરના આશયને સમજ્યા નથી. ચંદેલાઓનો ઉલ્લો રાજવી હમ્મીરવર્મન ચૌદમી સદી સુધી હતો, પણ ચંદેલાઓની વાસ્તવિક અસ્મિતા તેમજ ચંદેલાકલા બારમી સદી બાદ અસ્ત થઈ ગએલાં; અન્યત્ર તો રાજવંશોના લગભગ અંતકાળ સુધી પણ થોડાંકે સારાં સર્જનો થયાનાં પ્રમાણો છે.

મહીસુરના 'સેન' વંશનું કલા-ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી. 'સેન' શબ્દથી જેમ શ્રી ગાંધીને તેમ મને પણ બંગાળનો સેન રાજવંશ જ અભિપ્રેત છે. આથી મેં સેન આગળ 'બંગાળ' શબ્દ જોડવો અનાવશ્યક માનેલો. મારા લેખન પરની શ્રી પલાણની ટીકાઓના અધ્યયનથી એક વાત હવે સ્પષ્ટ બની છે કે તેમનું વલણ રચનાત્મક નથી.

(વારાણસી) —મધુસૂદન ઢાંકી

સિદ્ધરાજની પદયાત્રા

સિદ્ધરાજની ગિરનારતીર્થની પદયાત્રા સંબંધી જૂનામાં જૂનું વિધાન આચાર્ય હેમચંદ્રના સંસ્કૃત 'દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય'માં છે. પ્રસ્તુત કાવ્ય આમ તો 'સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન'નાં વ્યાકરણસૂત્રોની સમજૂતી અર્થે રચાયું છે, પણ તેમા ચૌલુક્ય રાજવંશ વિષેની સિદ્ધરાજના કાળ સુધીની થોડીક ઐતિહાસિક વાતો આવરી લેવામાં આવી છે. રાજ્યાશ્રય પામેલા હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજની મહત્તા દર્શાવવા (મધ્ય કાલમાં ઠીક લાગતું હશે પણ આજે આપણને અરુચિકર લાગે તેવી રીતે) તથ્યપૂર્ણ વાતો

સાથે ચમત્કાર-સભર પ્રસંગો ગૂંથ્યા છે. આચાર્યશ્રીએ ધાર્યું હોત તો (બંદીજનોને શોભે તેવાં નિરૂપણો પાછળ) શબ્દો વેડફવાને બદલે ઇતિહાસોપયોગી વિશેષ માહિતી આપી શક્યા હોત, એવી શિકાયત સાંપ્રતકાલીન ઇતિહાસવિદોએ યોગ્ય રીતે જ કરી છે.

સંદર્ભગત મુદ્દામાં 'વિભીષણ'નું સિદ્ધરાજ સાથેનું જોડાણ એ ઐતિહાસિક નથી, પણ 'પદયાત્રા'ની વાત વાસ્તવિકતાના ગોલકમાં આવી જતી હોઈ તેને ઐતિહાસિક બનાવ રૂપે સ્વીકારવામાં મને વાંધો જણાતો નથી. સ્રોતોનાં પરીક્ષણ અને વિશ્લેષણ બાદ જે ગ્રાહ્ય હોય તે લઈ બાકીનું છોડી દેવામાં આવે છે, પછી સ્રોત ગ્રંથ હોય કે ઉત્કીર્ણિત લેખ. પ્રભાસપાટણના ઈ. સ. ૧૧૬૯ના તુલ્યકાલીન વર્ષના ભાવબૃહસ્પતિના પ્રશસ્તિલેખમાં સોમનાથનું પ્રથમ મંદિર સોમરાજ (ચંદ્રમા)એ સુવર્ણનું બાંધેલું, રાવણે રજતનું, શ્રીકૃષ્ણે કાષ્ઠનું, એવી વાત કંડારી છે, તેને આગળ કરીને પ્રસ્તુત શિલાલેખની હાંસી ઉડાવી, તેમાં અન્યથા આપેલી મૂલ્યવાન ઐતિહાસિક હકીકતોને ઇતિહાસકારોએ ગણનામાંથી રદબાતલ કરી જાણી નથી. શ્રી પલાણને જેમ સિદ્ધરાજનો સોરઠ વિજય પસંદ નથી, તેમ તેની રૈવતતીર્થની પદયાત્રા પણ અરુચિકર લાગે તો એમને પરિતોષવા આજે આપણે શું કરી શકીએ ? શ્રી પલાણ નિજી મનોધર્મ અનુસાર પ્રાચીન ગુજરાતનો નવો ઇતિહાસ સર્જી લેવા પૂર્ણતયા સ્વાધીન છે. એ ઇતિહાસ લોકો વાંચશે પણ ખરા, વિદ્વાનો તેને કેટલે અંશે સ્વીકારશે તે વાત ભવિષ્યની થઈ !

(વારાણસી) —મધુસૂદન ઢાંકી

વીરમગામનું મંદિર

શ્રી પ્રફુલ્લ રાવળે વીરમગામના મુનસર તળાવને દક્ષિણ કાંઠે રહેલા બેવડા પ્રાસાદ ધરાવતા મંદિરની ઓળખ અંગે જે સૂચન કર્યું છે તે વિષે અહીં થોડું કહીશ. તળાવના દક્ષિણાદ્ય મુખ્ય પ્રવેશની સોપાનપંક્તિ શરૂ થાય છે ત્યાં બન્ને બાજુ એક એક એમ બે જોડિયાં મંદિરો છે. બર્જેસે સમગ્ર તળાવના તળનો નકશો અને એક જોડિયા મંદિરનું તલદર્શન તેમ જ ચિત્ર The Muhamadan Architecture of Ahmedabad pt. IIમાં આપ્યાં છે તળાવના તળચ્છંદનો અભ્યાસ કરતાં એમ લાગે છે કે બંને જોડિયાં મંદિરો અસલ રચનાનો જ અંગભૂત ભાગ હશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે કાળે તળાવ નિર્માયું તે કાળે જ તે બંને મંદિરો પણ નિર્માયાં છે.

જનશ્રુતિ અનુસાર પ્રસ્તુત તળાવ સિદ્ધરાજ-માતૃ રાજમાતા મિનલદેવી (મયણલ્લદેવી)એ બંધાવેલું. 'મુનસર' નામ પાછળ મૂળ 'મયણલ્લસર' અભિધાન હોઈ શકે છે. બન્ને જોડિયાં મંદિરની શૈલી સિદ્ધરાજકાલીન હોઈ, તેમ જ તળાવની વિશાળતા તેનં રાજકર્તૃક હોવાનો સંભવ પ્રકટ કરતી હોઈ, મેં જનશ્રુતિને શ્રદ્ધેય માની છે. મંદિર વાઘેલા રાણક વીરમદેવનું બાંધેલ હોય તો તેનો કાળ તેરમા શતકના દ્વિતીય ચરણનો ગણાય પણ મિયાણીના નીલકંઠ મહાદેવના સં૦ ૧૨૯૦/ઈ૦ ૧૨૩૪નો (અવાચ્ય) લેખ ધરાવતા મંદિરની શૈલી સાથે આ જોડિયાં મંદિરોને સરખાવતાં તેમની શૈલી સોએક વર્ષ વધારે પુરાણી લાગે છે.

(વારાણસી) —મધુસૂદન ઢાંકી

નેમિનાથની ઐતિહાસિકતા

જિનમંડળમાં બાવીસમા ગણાતા તીર્થંકર નેમિનાથની ઐતિહાસિકતા અંગે શ્રી કિશોર ઠાકરની શંકા અસ્થાને નથી. ઈસ્વી સનના આરંભકાળના અરસામાં સંકલિત થએલાં 'કલ્પસૂત્ર' અને 'જ્ઞાતૃધર્મકથા સરખા જૈનાગમોમાં 'ઉજ્જિત' (ઉજ્જયન્ત પર્વત=ગિરનાર) પર થએલા જિન નેમિનાથનાં દીક્ષા, કૈવલ્યપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ એમ ત્રણ કલ્યાણકોનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારતના પ્રાચીનતમ અંશો પછીનો આ આગમોનો કાળ છે. નેમિનાથ અન્યથા 'અરિષ્ટનેમિ' નામે પણ પ્રાચીન કાળથી જૈન આગમ અને આગમેતર સાહિત્યમાં સુપરિચિત છે. પ્રસ્તુત અભિધાન વૈદિક સાહિત્યમાં મળતું હોવા અંગેના સંદર્ભો ઘણાં વર્ષ પહેલાં વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. કૃષ્ણ-બલરામ(વાસુદેવ-સંકર્ષણ) અને નેમિનાથ વચ્ચેના સંબંધ મથુરાથી મળતા કુષાણકાલીન જૈન શિલ્પોમાં જોવા મળે છે. એટલે યાદવ નેમિનાથ અંગેની જૈન સાહિત્યની વાતો તદ્દન અર્વાચીન તો નથી.

પણ એકંદરે જોઈએ તો ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૯૦૦ આસપાસ થએલા મનાતા શ્રીકૃષ્ણ અને તેથી જૈનોમાં તેમના પિત્રાઈ ભાઈ મનાતા નેમિનાથની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરવી કઠિન છે. નેમિનાથનો ઉલ્લેખ વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં કેમ નથી મળતો એ એક સમસ્યા છે. ભગવાન બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગુપ્ત કે અનુગુપ્ત કાળથી ભાગવતો સ્વીકારતા થએલા. ઉપલબ્ધ પ્રમાણોથી નેમિનાથની પરંપરા અંદાજે બે હજાર વર્ષ જેટલી પુરાણી હોવા છતાં એમનો ઉલ્લેખ સરખો પણ પૌરાણિક ભાગવતસાહિત્ય કે વૈખાનસ-પંચરાત્રાદિ વૈષ્ણવસાહિત્યમાં નથી મળતો તે વાત ખરે જ આશ્ચર્યજનક છે.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણ અને એથી નેમિનાથને સૌરાષ્ટ્ર સાથે જોડતું પ્રમાણ નકારાત્મક છે. પુરાતન પ્રભાસમાં શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થએલો તેવી પૌરાણિક અનુશ્રુતિ છે; પણ પ્રભાસના ઉત્ખનનમાં આદ્ય ઐતિહાસિક થરો પછી જ્યાં કૃષ્ણકાલીન-યાદવકાલીન વસાહતના સ્તરો હોવા જોઈએ ત્યાં શૂન્યાન્તર છે; અને તે પછી ઈ૦ સ૦ પૂર્વે પાંચમી સદીમાં મૂકી શકાય તેવી પ્રાક્મૌર્યકાલીન સંસ્કૃતિના થરોનો પ્રારંભ થાય છે. દ્વારકા ડૂબી ગઈ કહી યાદવકાલીન પ્રમાણ તે સાથે નષ્ટ થયું એવો સંતોષ લઈ શકાય; પણ પ્રભાસ ડૂબ્યું નહોતું અને તેના નગરના પુરાણા ટીંબામાં તો મહાભારત કથે છે તે કાળથી યે પૂર્વેની ત્રણ સંસ્કૃતિઓના થરો મોજૂદ છે. એટલે પ્રભાસનું આ નકારાત્મક પ્રમાણ આગળ ઉલ્લિખિત મુદ્દા પર નિર્ણાયક બની રહે છે.

(વારાણસી) —મધુસૂદન ઢાંકી

કેટલાક સુધારા-વધારા

અંક ૬૨૦માં 'વાચકો લખે છે' કટારમાં મારા 'સિદ્ધરાજના સોરઠવિજય' વિષે વધુમાં નીચે મુજબના સુધારા-વધારાઓ વાંચવા :

૧) ચૂડાસમાઓના સમયના જે શિલાલેખો મારા જોવામાં આવ્યા છે તેમાં વંશાવળી પ્રસ્તુત રાજવંશ પુનઃ સત્તારૂઢ થયા બાદના રાજાઓની છે, આદિપુરુષથી નહિ. દીવાન અમરજીએ બારોટની વહીઓ આદિ સાધનોથી તૈયાર કરેલી વંશાવળીમાં આગળની વાતો અને રાજાઓની આનુપૂર્વી આપવામાં આવી છે. આને વિશ્વસ્ત કેટલે અંશે ગણવી તે વાત ચર્ચાસ્પદ છે.

૨) આ વાક્ય આ પ્રમાણે વાંચવું : 'એટલે જો ગિરનાર પર ખેંગારનો ખરેખર મહાલય હોય અને તેનં કુમારપાળના સમયમાં જૈનમંદિરમાં પરિવર્તિત કર્યાનો શ્રી મોહનપુરીના સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ હોય તો તે ...... ઇત્યાદિ)

૩) ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે જૈન સામગ્રી—સ્રોતો વાપરનાર વિદ્વાનોમાં દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી પછી શ્રી રસિકલાલ પરીખનું નામ ઉમેરવું.

૪) રા' ખેંગારનું પોતાનું મન પણ સંઘ લૂંટવાનું થએલું તેવું સૂચન 'સોરઠના પ્રભુનું મન દુષ્ટ થયું' એ ઉલ્લેખથી મળે છે. એણે સંઘને એક દિવસ નહિ પણ બે દિવસ સુધી મુલાકાત ન આપતાં રોકી રાખેલો.

૫) સજ્જન પૂર્વેના ઉદ્ધારક યાકુડી અમાત્ય વિષે હકીકત 'પ્રબંધચિંતામણિ' (સ. ૧૩૬૧/ ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૫)માં પણ મળે છે.

૬) વિજયસેનસૂરિએ નેમિભવનના સજ્જન મંત્રી દ્વારા થએલા પુનર્નિર્માણનું જે વર્ષ આપેલું છે તે ગાથા આપવી ત્યાં રહી ગઈ છે. તે આ પ્રમાણે છે:

ઇક્કારસયસહીઉ પંચાસીય વચ્છરિ।
નેમિભુયણુ ઉદ્ધરિઉ સાજણિ નરસેહરિ॥૯॥

સજ્જનનું નામ દેતા લેખનું વર્ષ ૧૧૭૬ છે, ૧૧૭૫ નહિ.

૮) ગિરનાર પર પાજ બંધાવવાની મંત્રણા કુમારપાળે કવિ 'શ્રીપાલ' સાથે નહિ પણ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલ સાથે કરેલી. (આ ગળ લખ્યું ત્યારે સાધનગ્રંથો ઉપલબ્ધ નહોતા અને સ્મૃતિ પરથી લખેલું.)

(વારાણસી) —મધુસૂદન ઢાંકી

મગી અથવા મગ બ્રાહ્મણો

ઑક્ટોબર અંકમાં 'મગી બ્રાહ્મણો' વિષેની શ્રી નરોત્તમ પલાણની નોંધ વાંચી. શ્રીમાલ–ભીનમાલ આસપાસ મગ બ્રાહ્મણોની વસ્તી છે. મધ્યકાળમાં જગત્સ્વામીનું સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર શ્રીમાલમાં હતું, જેનો મહિમા 'શ્રીમાલપુરાણ, અ. ૪માં વર્ણવેલો છે. એ મન્દિરને કારણે ત્યાં મગ બ્રાહ્મણો કેન્દ્રિત થયા હશે. ઈ. ૧૯૬૭માં હું શ્રીમાલ ગયો હતો ત્યારે લખેલા 'જાલોર અને શ્રીમાલની વિદ્યાયાત્રા' એ લેખમાંથી, ઉપર્યુક્ત ચર્ચાના અનુસંધાનમાં એક અવતરણ અહીં પ્રસ્તુત થશે એમ ધારું છું:

'અગાઉ વાંચેલું કે શ્રીમાલમાં મગ બ્રાહ્મણોની સારી વસ્તી છે અને તેઓ પોતાને શાકદ્વીપીય અથવા શાકલદ્વીપીય બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાવે છે. સૂર્યમૂર્તિની પૂજા ઈરાનમાંથી ભારતમાં આવી એમ મનાય છે (સૂર્યમૂર્તિના વિધાનમાં પણ કેટલાંક વિદેશી તત્ત્વો છે); એના પૂજારીઓ તે મગ બ્રાહ્મણો. (દ્વારકા પાસેના પ્રાસણવેલ ગામનું સૂર્યમન્દિરનું ખંડેર—જેમાં અત્યારે શિવલિંગ છે—ત્યાંની જનતામાં 'મગદહેરા' તરીકે ઓળખાય છે એ નોંધવું અહીં પ્રસ્તુત થશે.) શ્રીમાલના વરાહસ્વામીના મન્દિરમાંથી અમે નીકળતા હતા ત્યાં કેટલાક મગ બ્રાહ્મણો—વૃદ્ધો અને યુવાનો મળ્યા તેમની સાથે વાતો થઈ, અને એક યુવાન તો અમારા ભોમિયા તરીકે સાથે આવ્યો. મગ બ્રાહ્મણો પોતાને મગ ઋષિના વંશજો કહે છે. એમના જ શબ્દોમાં કહું તો, તેઓ ધર્મે વૈષ્ણવ છે, પણ વૃત્તિ જૈનની છે. જૈન મન્દિરોમાં પૂજારીઓનું કામ કરતા હોઈ તેઓ 'સેવક' તરીકે પણ ઓળખાય છે.' ('અનુસ્મૃતિ', પૃ. ૧૦૨).

(વડોદરા) —ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

ઋષિપંચમી—ઋષભપંચમી

'જૈન ધર્મના લોકો ઋષિપંચમીને "ઋષભપંચમી" કહે છે' એ ૬૨૨મા અંકમાંનું શ્રી વિલાસ જાવિયાનું વિધાન જૈનો પાસેથી સાંભળેલું દંતકથાયુક્ત છે. દંતકથા સત્યકથા સાથે લગોલગ બેસી ન શકે. વસ્તુતઃ ભાદરવા સુદ પાંચમ જૈનેતર વર્ગમાં ઋષિપંચમી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં સ્ત્રી ને પુરુષ ઉભય પોતાનાં તપોબળ ને વિદ્યાથી ઋષિપદ પ્રાપ્ત કરતાં રાજા-મહારાજાઓ પણ તે ઋષિના આગમન ટાણે તેમની પૂજા-અર્ચના કરતા ને આશીર્વચન મેળવી કૃતાર્થ થતા. વળી શિકાર અર્થે નીકળેલા રાજાઓના માર્ગમાં જો આશ્રમ આવે તો ખાસ તે ઋષિનાં દર્શને જતા ને તેઓના આશીર્વાદ મેળવતા. આશ્રમભૂમિમાં વિનયવિવેક સાથે પ્રવેશતા. કાળક્રમે ઋષિ-પૂજનની પ્રણાલિકા માત્ર સ્ત્રીઓમાં શેષ રહી આજે એ વ્રત તરીકે વિખ્યાત છે. મહદ્ અંશે આધેડ વયની સ્ત્રી આ વ્રત ઊજવે છે. જૈન પરંપરા અનુસાર આ દિન સાંવત્સરિક પર્વ મનાય છે. અલબત્ત આ દિન ઋષિપંચમી જેટલો પ્રાચીન નથી.

હિંદુ ધર્મમાંનાં કેટલાંક ઉદાત્ત પાત્રો, પ્રસંગો, ઉત્સવો ને વ્રતો જૈન ધર્મે વત્ત ઓછા પ્રમાણમાં પરિવર્તન કરી પોતાના કરી લેવાનો યત્ન કર્યો છે. ઋષિપંચમી આનું સુંદર ઉદાહરણ છે. ઋષભદેવ જૈન તીર્થંકર નથી પણ સ્વધર્મની પ્રાચીનતા ને ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરવાના હેતુસર જૈન ધર્મે તેમને તીર્થંકર બનાવી દીધા છે! આમ, ઋષિપંચમી એ ઋષભદેવ પરથી સિદ્ધ થએલું વ્રત નથી.

વિવિધ ઉત્સવો દ્વારા જીવનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરનાર હિંદુ સમાજે ઠેકઠેકાણે ધર્મને ઉત્સવ સાથે સાંકળી લેવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એવા જ કોઈ હેતુસર ખેડિયરના ટેકરે ઋષિપંચમીના ધાર્મિક વ્રતને અનુલક્ષી મેળો ભરાતો

હશે ને ઋષિપંચમી ઊજવાતી હશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

(વીરમગામ) —પ્રફુલ્લ રાવલ

કલચૂરિ સંવત

અંક ૬૨૦માં શ્રી એ. કે. દેસાઇએ 'કલચૂરિ' સંવત વિષે જુદાજુદા વિદ્વાનોના મત ટાંકયા છે. સંવતોનો અભ્યાસ ઇતિહાસની એક અગત્યની રસપ્રદ શાખા છે. સાચા ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડવા આપણે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો પડશે. કેટલીક વખત નોધારી દલીલો ઠ્રારાગાડી અવળા પાટે દોરી જવા યત્નો થતા હોય છે. ઘણી વખત ચર્ચાઓમાં વિદ્વાનોના મત ટાંકી વાતને સાચી પુરવાર કરવા કોશિશો થતી હોય છે. કોઈ વિદ્વાને નોંધેલી માહિતી સાચી જ છે એમ કેમ માની શકાય? અલબત્ત, એ સત્ય હોઈ શકે, સત્ય ના જ હોય એમ મારું કહેવું નથી. પરંતુ એ સત્ય કબૂલ કરતાં પહેલાં આપણે તેને ચકાસવા થોડો શ્રમ લેવો ઘટે.

'કલચૂરિ' કે 'ચેદિ' સંવતના લગભગ કુલ છ ઉલ્લેખો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે:

દહ્રસેન	ક. સં. –૨૦૭
વ્યાઘ્રસેન	ક. સં. –૨૪૧
નિકુમ્ભ અલ્લશક્તિ	ક. સં. –૪૦૬
યુવરાજ શ્રાશ્રય	ક. સં. –૪૨૧
" "	ક. સં. –૪૪૩
અવનિજનાશ્રય પુલકેશી	ક. સં. –૪૯૦

આમ ત્રૈકૂટકો, સેન્દ્રકો અને નવસારીના ચાલુક્યોના શાસન દરમ્યાન આ સંવતના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ'-માં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી નોંધે છે કે 'આ સંવતનો આરંભ ઉત્તર કોંકણના આભીર રાજાઓએ કર્યો હોવા સંભવ છે.' ત્યારે સહજ રીતે પ્રશ્ન થાય છે કે આભીર રાજાઓ 'કલચૂરિ' નામ શા માટે પસંદ કરે? વળી ડૉ. શાસ્ત્રી એમ પણ નોંધે છે કે 'મૈત્રકકાલ પછીના કાલમાં આ સંવત કલચૂરિ સંવત તરીકે ઓળખાયો.' તો સમજણ નથી પડતી કે 'મૈત્રકકાલની પહેલાં આ સંવત કયા નામથી પ્રચલિત હતો?

(વીરમગામ) —કિશોર સી. ઠાકર

થીઓસૉફિકલ સોસાએટી

ઑક્ટોબર અંકમાં 'થીઓસૉફિકલ સોસાએટી' તથા તેનાં આદ્ય સ્થાપકોમાંના એક મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીનો પરિચય એ બે લેખ વાંચ્યા. મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીએ ડૅનિયલ હોમ દ્વારા પ્રેતાવાહન મંડળનો સંપર્ક સાધ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ હોમ એવા કોઈ મંડળનો સભ્ય નહોતો. વળી એના ચમત્કારોની થૅકરે અને હૅરિયટ બીચર સ્ટોએ પ્રશંસા કરી છે તો ડિકન્સ અને રૉબર્ટ બ્રાઉનિંગે ઠેકડી પણ ઉડાડી છે. બ્રાઉનિંગે તો એના પરના કટાક્ષ રૂપે જ 'સ્લજ ધ મીડિયમ' લખેલું છે.

મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીની પરિચયરેખામાં વારંવાર તેમણે કરેલા ચમત્કારોના નિર્દેશ આવે છે, પણ તેમના કોઈ વિશિષ્ટ ને પ્રતીતિકર ચમત્કારનું આલેખન નથી એમના 'આઇસિસ અનવેઈલ્ડ'ની દસ જ દિવસમાં ખપી ગએલી પ્રથમ આવૃત્તિ એણે જગવેલા કુતૂહલને આભારી ગણાય; બાકી એની વાસ્તવિક અસર બાબતમાં શ્રીમતી આઈલીન જે. ગૅરેટ એમના 'ધ સેન્સ ઍન્ડ નૉનસેન્સ ઑવ પ્રોફેસી' (પૃ. ૯૧)માં જણાવે છે કે 'When her book, Isis Unveiled was published, she was denounced by the same spiritualists who had hailed her as a great prophet and a medium.'

'થીઓસૉફિકલ સોસાએટી'ના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચાર્લ્સ બ્રાડલૉ ('બ્રાદલી' નહિ) એની બેસંટથી પ્રભાવિત નહોતા થયા, પંતુ એની બેસંટ બ્રાડલૉથી પ્રભાવિત થઈ એની સાથે જોડાએલાં.

શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિને, થીઓસૉફિકલ ક્ષેત્રે સંન્યાસ લીધા છતાં થીઓસૉફિકલ સોસાએટી સાથે સાંકળવામાં રહેલા ઔચિત્યની વાત જતી કરીએ તો પણ તે સો ... માં પડેલા ભંગાણનાં કારણોને આવરવાં કે તના પરિણામોને છાવરવાં એ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ ચોખ્ખો અન્યાય છે. થીઓસૉફિકલ સોસાએટીના યુરોપીય ક્ષેત્રના મંત્રી અને 'લ્યુસિફર'ના તંત્રી જી. આર. મીડે છૂટા પડી 'ક્વેસ્ટ સોસાએટી' સ્થાપેલી, અમેરિકન થીઓસૉફિકલ લૉજના મૅક્સ હાઈન્ડેલે છૂટા પડી 'રોઝિક્રુસિયન સોસાએટી' સ્થાપેલી અને વિયેનાના રૂડૉલ્ફ સ્ટાઇનરે છૂટા પડી અધ્યાત્મસંશોધનમાં નવી દિશા ગ્રહણ કરેલી, જે ૧૯૨૫માં તેના થએલા અવસાન છતાં આજ પર્યંત ચાલુ છે.

(અમદાવાદ) —અશોક હર્ષ

પહાડની પુત્રીઓ

જુલાઈ અંકમાંનું શ્રી શ્યાવક્ષ ચાવડાનું ચિત્ર 'પહાડની પુત્રીઓ' જોયું. ચિત્ર વિષેની માહિતી ભલે ચિત્રકારની રંગપૂરણીની પ્રશંસા કરતી હોય, પરંતુ ચિત્રમાં રેખાંકિત થએલી માનવાકૃતિઓ ચિત્રના formની હાંસી કરતી જ લાગે છે. આવું ચિત્ર 'કુમાર' જેવા માસિકમાં છાપવા બદલ દુઃખ અનુભવું છું અને આશા રાખું છું કે ભવિષ્યના માસિકોમાં 'કલા'નું ધોરણ બરાબર જળવાઈ રહે.* —વાચક

[*આપનું અને ગામનું નામ આપતાં ક્ષોભ-કેમ પામી ગયા?]

ચહેરા પરના મસા

એક જાતઅનુભવનો નુસખો: ચહેરા પર કે શરીરના અન્ય ભાગમાં ઝીણાઝીણા મસા નીકળે છે. એથી ચહેરો અરૂપ લાગે તો એને કાઢવાની સરળ રીત: પાનના ગલ્લાવાળા પાસેથી નાગરવેલના પાનની દાંડલી લઈ, ચૂનાવાળી કરી, સતત દસપંદર મિનિટ ઘસવાથી મસો ખરી જશે. થોડી બળતરા, પણ મસો અદૃશ્ય.

(માલપરા) —મનોહર ત્રિવેદી

પુણે

જો 'પૅરીસ'નું 'પારી' લખાતું હોય તો 'પૂના'નું 'પુણે' શા માટે નહિ? મૂળ મરાઠીમાં 'પુણે' છે ને હવે ભારત સરકારે ને મહારાષ્ટ્ર સરકારે 'પુણે' સ્વીકાર્યું છે ને લખે છે. હું માનું ત્યાંસુધી 'કુમાર'ની તો નીતિજ રહીછે કે 'મૂળ' નામ જ લખવું. અંક ૬૧૯માં શ્રી હસમુખ સાંળિયાના પત્ર સાથે પૂના છપાયું છે.

(ઘાટકોપર-મુંબઈ) —જયંતીલાલ વ. દવે

[*આપની સાચી વાતને સલામ]

મોતિયાનો ઉપચાર

ઑક્ટોબર અંકમાંના શ્રી ઈન્દ્રવદન દેસાઈના પત્રના અનુસંધાનમાં: મોતિયા માટે 'બોરિક પાઉડર'નો અખતરો કરવા વિચાર છે, મને છેલ્લાં આઠ વર્ષથી આંખે મોતિયો છે. હું સવારના હોમિયોપથીની દવા કૅલકેરિયા ફ્લાવર —૩૦ એકસ'ની ચાર ગોળી લઉં છું. અને જર્મનીના Dr. Madaus & Co.ની Cineraria દવાનાં બે ટીપાં આંખમાં નાખું છું. ડૉકટરે આપેલી બીજી ચેતવણીઓ મુજબ ઠંડાં પીણાં પીતો નથી, વાયુ થાય એવી ચીજો બહુ ખાતો નથી, મીઠું ઓછું લઉં છું, તડકામાં બહુ ફરતો નથી. આથી આઠ વર્ષ થયા છતાં મોતિયો હેરાન કરતો નથી; ને લાંબા સમય સુધી ચાલુ લખી-વાંચી શકું છું. એક બીજી ચેતવણી ગળપણ બહુ ન ખાવાની છે, જે નાગર હોવાથી બહુ પાળી શકતો નથી!

(મુંબઈ) —ચંપકલાલ મહેતા

સ્પેલિંગની કમાલ

ઑક્ટોબર અંકમાં 'સ્પેલિંગની કમાલ'ની માહિતીના સંદર્ભમાં એક વધુ ઉમેરો.

One, Two, Three, Four, Five... Ten, Twenty...Ninety nine સુધી નવ્વાણું શબ્દોમાં માત્ર એકે a અક્ષર જ વપરાતો નથી એવું નથી. a, b, c, અને d આ ચારમાંથી એકેય અક્ષર એક પણ વાર આવતો નથી. 'માત્ર એક મિનિટમાં એવા અંગ્રેજી સો શબ્દો કહી આપો કે જેમાં a, b, c, d આવતા ન હોય' એવી શરત જો કોઈની સાથે લગાવી હોય તો સામેવાળો કદાચ હારી જ જાય અને તમે One, Two એમ Ninety Nine સુધી બોલી જાવ અને સોમો શબ્દ hen કે knife જેવો બોલી જાવ તો શરત જીતી જાવ ને?

(મુંબઈ) —શૈલેશ શાહ

ડૉ. જયન્ત પાઠકનું જન્મસ્થાન

ઑક્ટોબર અંકમાં ડૉ. જયંત પાઠકના જન્મસ્થાન વિષે શ્રી રવજીભાઈ ડેબરિયાએ ઊભા કરેલા મુદ્દાના ઉત્તરમાં: 'મારી માન્યતા' વિભાગ માટે પોતાનો પરિચય લખી મોકલતાં ખુદ ડૉ. પાઠકે મને નીચે પ્રમાણે લખી જણાવેલું: 'જન્મસ્થળ: રાજગઢ (પંચમહાલ); પ્રાથમિક શિક્ષણ: રાજગઢની શાળામાં; માધ્યમિક શિક્ષણ: કાલોલ (પંચમહાલ)માં.'

(મુંબઈ) —ચંપકલાલ મહેતા

થીઓસૉફીના લેખ અંગે

થીઓસૉફીના મારા લેખ અંગે:

૧) કલાપી ને મણિભાઈ હડાળાના અભ્યાસવર્ગમાં ગયા ન હતા. એનો લાભ માત્ર મેઘાણી અને લલિતજીએ લીધેલો. મણિલાલ દ્વિવેદી અને કલાપીએ તો થીઓસૉફીના જ્ઞાનનો જ લાભ લીધેલો, એનાં પુસ્તકોના વાચનમાંથી પ્રેરણા મેળવેલી. કલાપીનું 'શરાબનો ઉપકાર' (કેકારવ'-પૃ. ૬૨૦) એ કાવ્ય થીઓસૉફીની એક ભાવના ઉપરથી રચાએલું કહેવાય છે.

૨) કૃષ્ણમૂર્તિ થીઓસૉફિકલ સોસાએટીના ત્રીજા પ્રમુખ ન હતા, એરુંડેલ હતા. એઓ કદી થીઓ. સોસા.ના પ્રમુખ બન્યા ન હતા. એમની પાસે ઊભા છે તે સી. જિનરાજદાસ.

૩) જૉન કોટ્સ થીઓ.ના પ્રમુખ ૧૯૭૩થી બન્યા. એ ૧૯૩૨માં થીઓ.માં જોડાયા ને થોડો સમય અઘાર રહ્યા. ઈ. ૧૯૩૫થી એમણે 'વર્લ્ડ ફેડરેશન ઑવ યંગ થીઓસૉફિસ્ટસ' અંગે જોરદાર પ્રવૃત્તિ આદરી ને ૧૯૬૨થી એના પ્રમુખ બન્યા. ઈ. ૧૯૫૪થી એ થીઓ. સોસા.ના યુરોપિયન ફેડરેશનના પણ સેક્રેટરી, ને ૧૯૫૯થી '૬૮ એના પ્રમુખ રહેલા.

(મુંબઈ) —ચંપકલાલ મહેતા

મશરૂવાળાનું પુસ્તક–૧

શ્રી હેમાણીભાઈએ 'ધ લાઈટ શાઈન્સ ઈન ડાર્કનેસ'નું ગુજરાતી ભાષાન્તર શું એ જાણવા માગ્યું છે. એ જ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિને છેવાડે કિશોરલાલભાઈનાં પુસ્તકોની યાદી છે, એમાં 'તિમિરમાં પ્રભા' વિષે પણ નોંધ છે. તે જોઈ હોત તો પ્રશ્ન પૂછવો ન પડત.

ખાસ બીજું કારણ ન હોય તો 'શ્રેયાર્થીની સાધના'માં આપેલું તખલ્લુસ જ સાચું માનવું. અને બે વચ્ચે ખાસ ફેર નથી એટલે એ વિષે કૌતુક કરવાથી ખાસ સાર નીકળતો નથી.

(મોહોને–થાણા) —ઉ. ઈ. મશરૂવાળા

૨

શ્રી ત્રિભુવનભાઈએ કિ. ઘ. મશરૂવાળાએ કરેલ ભાષાંતર વિષે જાણવા ઇચ્છા દર્શાવી છે, તે સંબંધે નીચેની હકીકત જણાવું છું:

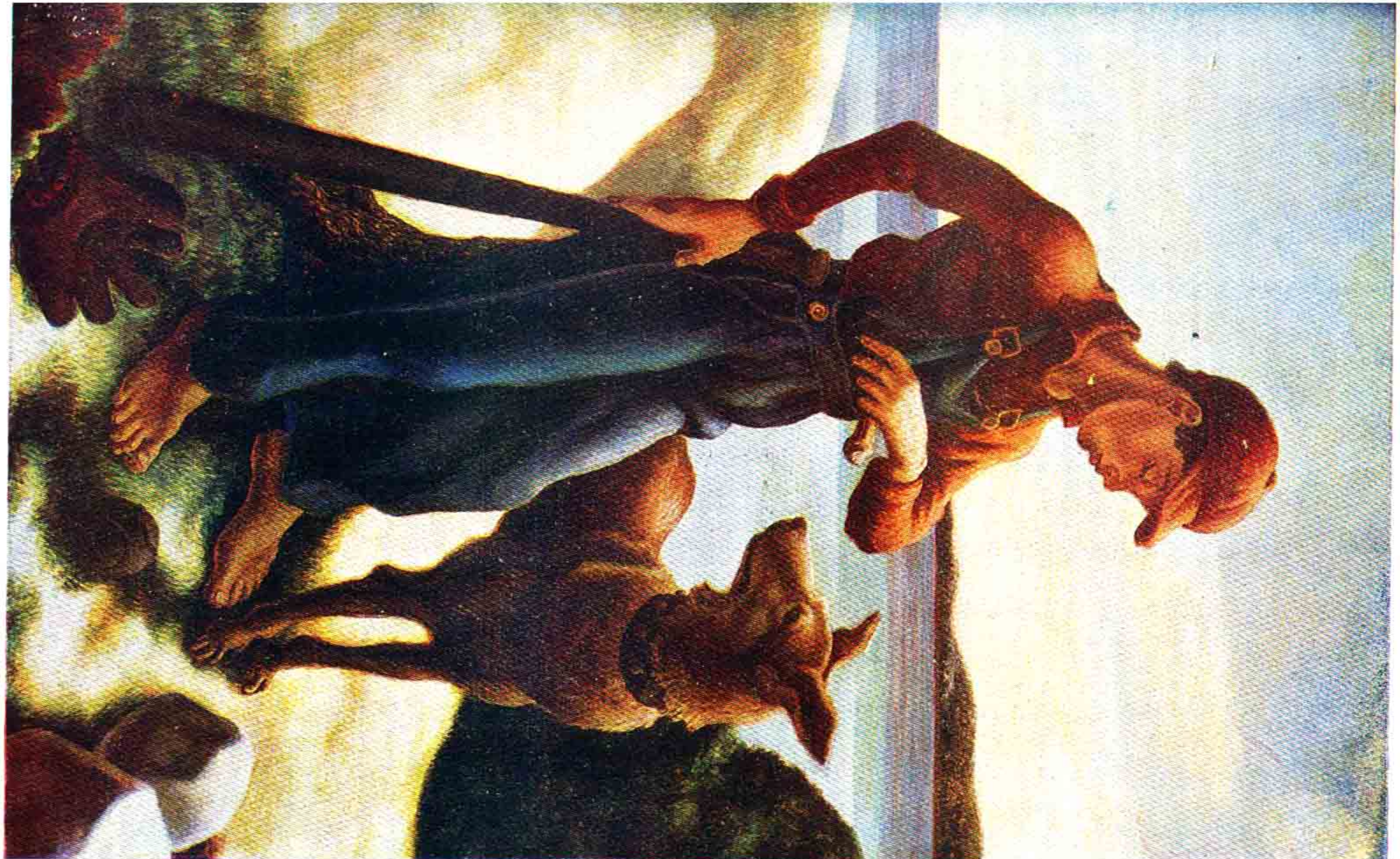
ભાષાંતરનું નામ 'તિમિરમાં પ્રભા' છે. નાટક પાંચ અંકનું છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના આચાર્ય અને કુલનાયક સ્વ. ગિદવાણીજીની સ્મારક ગ્રંથમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદે તેની પ્રથમ આવૃત્તિ સને ૧૯૩૯માં બહાર પાડેલી અને કિંમત દસ આના રાખવામાં આવેલી. એ નાટકને શ્રી બર્નાર્ડ શૉ પણ ટૉલ્સ્ટૉયના સર્વશ્રેષ્ઠ નાટક તરીકે ગણે છે.

(અમદાવાદ-૧) —ફરમાનભાઈ બારોટ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૩૩)

દેવમંદિરના માર્ગે (ચિત્રકાર: વાસુદેવ સ્માર્ત) દક્ષિણ ભારતમાં પુષ્પોનો મોટો મહિમા છે. તેમાં યે દેવસ્થાનો પાસે જોવા મળતું ફૂલબજાર તો અનોખું જ લાગે. (આપણે ત્યાં ભૂલેશ્વરમાં તો એક ખાસ ફૂલગલી છે.) કદલીપત્ર પર ગોઠવીને વેચવા મૂકેલી ફૂલમાળાઓ, ભાતભાતનાં રંગબેરંગી પુષ્પો અને નાની કૂમળી કેળથી મહેકતા એ વિસ્તારમાં દક્ષિણ ભારતની લાક્ષણિક ભભકરંગી સાડીઓમાં સજ્જ ફૂલ વેચતી ને લેતી શ્યામાઓના કલરવથી ગુંજતું મંદિરનું રંગભર્યું પ્રાંગણ એક અવિસ્મરણીય દૃશ્ય રચી રહે છે. શ્રદ્ધાનમ્ર નારીઓ અને પુષ્પોની રંગસુગંધ આ સમગ્ર વિસ્તારમાં એક અનોખી નજાકત પૂરે છે. આ સમગ્ર ચિત્રને બે ભાગમાં વહેંચતી કેડી જેમ એનું બજારનું સ્વરૂપ નિરૂપે છે તેમ મંદિરનો માર્ગ પણ સૂચવે છે. એની સંકડાશ ચિત્રમાં આલેખેલી સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓના જમેલાની એકવાક્યતાને તોડવા સાથે એકઠી થએલી ભીડને વધુ ઉઠાવ પણ આપે છે. આ તો મૂળ ચિત્રની એકરંગી છાપ જ છે, પણ વિવિધરંગી પુષ્પો, વસ્ત્રો અને સ્ત્રી-પાત્રોની અનેક દેહભંગિઓથી શોભતું મૂળ ચિત્ર એના અસલ રંગોમાં કેટલું સુંદર લાગતું હશે એ કલ્પી શકાશે. ગયા વર્ષે ઉત્તર પ્રદેશના વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં રજૂ થતાં પહેલાં જ ફિલાડેલ્ફિયાની પેન્સિલ્વાનિયા યુનિ૦ના પ્રો. રિચાર્ડ લૅમ્બર્ટે એ ખરીદી લીધું હતું એ પણ એના આકર્ષણતાનો એક પુરાવો કહી શકાય.

દોસ્ત • ચિત્રકાર : ટૉમસ હાર્ટ બેન્ટન (જુઓ આ અંકની 'કલાવાર્તા')
(બ્લૉકસ : 'SPAN'ના સૌજન્યથી)

સમાજજીવનના જીવંત વ્યવહારથી વિમુખ નવી કલાવ્યાખ્યા રચી અટપટા આકારો અને ખોખલી ભાતરચનાઓનાં ચિત્રોથી વિરુદ્ધ લોકજીવન—ખાસ કરીને વિકાસ સાધી રહેલા અમેરિકાના તળપદા જીવનને ચિત્રબદ્ધ કરવાનો ટૉમસ હાર્ટ બેન્ટને સજગ પ્રયત્ન કર્યો હતો. જોતાં જાણી-માણી શકાય એવી સરળ સચોટ અને અમેરિકન લાક્ષણિકતાવાળી એની યથાર્થદર્શી ચિત્રશૈલી આધુનિક કલાના ખેરખાંઓએ ભલે નહોતી પ્રમાણી, પણ પોતાની એ કલા દ્વારા બેન્ટને છેક જન-સામાન્ય સુધી અમેરિકન જીવનનાં લગભગ સઘળાં પાસાંને તાદૃશ કર્યાં છે. પોતાના મિત્ર સમા કૂતરા સાથે શાંત દરિયા કિનારે રમવા નીકળેલા છોકરાનું આ ચિત્ર બેન્ટનની એ લાક્ષણિકતાઓનું દ્યોતક છે.

* જળને તરસ્યું લાગે / વ્રજલાલ દવે

• ગાન •

કોણ માને આ વાત કે ઓલ્યા જળને તરસ્યું લાગે?

આભની પાંખે ઊડતા ગાઢા મેઘને લાગ્યો ભાર,
તારક, સૂરજ–ચંદરે એના કોઈ મળ્યા ના તાર;
ધરતીના કણ કણને પીવા કારમી ઝંખન જાગે:
જળને તરસ્યું લાગે.

કોકનો ખોબો, ગગરી ઘડો આવતાં લાગે વાર,
વાવ કૂવાનાં થાનક સૂનાં કંપતાં પી અંધાર;
કંઠમાં જળને શોષ એવો કે ડરવાનું કામ માગે:
જળને તરસ્યું લાગે.

પ્રથમીને પટ મૌનને ખોળે સર હેલારે જાય,
તટ પહોંચી તરણાને તો યે પરશ લીલા પાય;
ભોંયમાં પેસે તો ય ઊંડેરાં મૂળિયાંની પ્રીત માગે:
જળને તરસ્યું લાગે.

નદિયું હો કે સાગર પોતે ભીંજી, ભીંજાવી રહેવું,
ખારપ, મીઠપ બે ય સંવાદી રાત દી' વહેતાં રહેવું;
થાન બન્યાં જે માતનાં એની વહાલપને કોણ તાગે?
જળને તરસ્યું લાગે.

પ્રકૃતિ અને જીવનનું ગીત / શંકરભાઈ પટેલ

• ગાન •

રોજ તારા બદલાતા ચહેરાને જોઈ જોઈ લખતો હું જીવનનું ગીત.
શ્રાવણની સાંજ બેઠી લીલેરી ચારમહીં ગોપીની જેમ રાહ જોતી,
સૂરજ ફૂટે છે રોજ ધોળુ થૈ ફૂલ, હું તો વીણું છું ગંધ ગોતી ગોતી;
જેમ જેમ બદલે તું ચહેરો હું તેમ તેમ બદલું છું જીવવાની રીત.
પંખીની પાંખ મહીં સળવળતું આભ કદી ટહુકે છે તરસેલી ચાંચમાં,
ખેતરના શેઢા પર વાદળી ધરતીની સંગ નાચે છે મોરલાના નાચમાં;
ઝંખેલા મીત બની આવો તો રોજ મને મળતું રુદનમહીં સ્મિત.
પાંપણની પાંખ થકી તોડેલાં સપનાંને શબરીની જેમ હું તો ચાખું.
દરિયાની છાતી પર વર્ષોથી લખતો હું તો યે ના થાય ગીત આખું;
(પંછી) લીમડાની ડાળથકી ખેરવી બતાવે તું જ લાખલાખ લીટીનું ગીત.

થતું જવું / કરસનદાસ લુહાર

રણમાં રહી રહીને સતત જળ થતું જવું,
સૂહવાસ થોરના અને કોમળ થતું જવું;
એવી રીતે ન કોઈ મને વાવશો કદી,
આંબાની જેમ ઊછરી બાવળ થતું જવું.

રાધાની રીસ / કનુ મહેતા 'વ્યોમ'

• ગાન •

મારું રાધાનું નામ નહીં રાધા!
વિજોગણ મેલીને મોહી પડ્યો મથુરાને
જોઈ લેજે તું ય હવે માધા!—મારું૦

આજ લગી છાતિયું વીંધાવી પણ
વાંસ હવે કાતળી યે એક નહિ આપે.
મોઢાં ફેરવશે સૌ ગોધણ ગોવાળિયા
જોઈને જ તુંને તો ઝાંપે;
ઉત્સવ કે બુત્સવ કૈં હોય નૈં ગોપીઓને
લેવડાવું બોલવાની બાધા!—મારું૦

તારી પાછળ કોઈ બલ્લા યે થાય નૈં
ગાંડી કે ઘેલી ગોકુળમાં,
ઉજ્જડમાં તાણેલા બંસીના રાગડા
ક્યાં યે રોળાઈ જશે ધૂળમાં;
મહીડાંને બદલે આ સૂને મારગડે
કરજે તું વાયરા ખાધા!—મારું૦

બદલે / નરેન્દ્રકુમાર શુક્લ

• ગઝલ •

અસીમ થાક, કદમ તો ય દિશાઓ બદલે!
વિરામ ક્યાં છે? હૃદય નિત્ય વ્યથાઓ બદલે!

ઊઠે છે વ્યંગ ઉમંગો, હજી ય એ જ તરસ!
જરીક જંપ વળે પંથ હવાઓ બદલે.

હરેક દૃશ્ય હસે જોઈ અવસ્થા મનની,
ખીલે છે ભાન ત્યહીં રંગ અદાઓ બદલે!

રીઝે રીઝે ને નીરસ એ જ નયન એ જ અસર!
હસી-રડીને દિવસ રાત મઝાઓ બદલે.

નિદાન કોઈ ન કે દર્દની ખબર ન કશી,
કદીક અશ્રુ કદી આશા દવાઓ બદલે!

સફર તો છે જ, અહીં અંત પણ હશે જ નકી,
દીસે મુકામ ભલા એ ય ધજાઓ બદલે!

કહે તો જિંદગી! દીએ છે કોણ હક તને?
કરીને તાર તાર નિત્ય કથાઓ બદલે!

*'થોડાક ચન્દનઘેરા માણસોના સ્વભાવમાં, કંઈક આપવું અને રાજી થવું, વહાલથી કાંઇક પોખવું, સરજવું—આવું તત્ત્વ હોય છે એ માન્યતા ઉપર આ રચના થઈ છે એમાં જળને માનવ-સહાનુભૂતિના પ્રતીક તરીકે લીધું છે —વ્ર૦

ભારતીય જ્ઞાનપીઠના એક લાખ રૂપિયાના પારિતોષિકના આ વર્ષના વિજેતા, મરાઠી સાહિત્ય-માં માનવતાના સંવેદનશીલ અને પ્રતિભાવંત લેખક, જેમણે જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યોની સ્થાપના અર્થે સાહિત્યનો વિનિયોગ કર્યો

આ વર્ષનું જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક જેમને આપવામાં આવ્યું એ શ્રી વિષ્ણુ સખારામ ખાંડેકર પોતાનું બચપણ યાદ કરે છે ત્યારે એક હઠીલો, ધૂની, જરાક એકલવાયો, અને ઘણા લોકોને બહુ ન ગમતો એવો છોકરો એમની આંખ સામે દેખાય છે. એ છોકરો માત્ર બાર વર્ષનો હોય છે ત્યારે એના પિતા લકવાના આઘાતથી બેભાન બને છે. એ છોકરો એમના નિશ્ચેષ્ટ દેહ તરફ જોતો ગાંડાની માફક એમની રુગ્ણશય્યા પાસે બેસી રહે છે. પોતાના પિતાની આજુબાજુ મૃત્યુ ફરી રહ્યું છે એવી અસ્પષ્ટ લાગણી એને બેચેન કરતી હોય છે. પિતા મૂર્છિત અવસ્થામાં ખાસાં ત્રણ અઠવાડિયાં રહે છે. એમની શય્યા પાસેની દરેક પળ એ છોકરાને યુગ સમી લાગે છે. મન ક્યાંક પરોવાયેલું રહે એ ખાતર કંઈક વાંચવાનું મળે તો સારું એવો વિચાર કરી ઓરડામાંના ગોખલામાં કોઈક વાર્તાની ચોપડી એ ઢૂંઢે છે. સંપૂર્ણ રામાયણનું મરાઠી ભાષાંતર એને ત્યાં મળે છે. એ વાંચવામાં છોકરો મશગૂલ થાય છે અને થોડા વખત પછી એ હઠીલા છોકરાનું, ફરજની ઝાંખી જેને થઈ છે એવા કુમારમાં રૂપાંતર થાય છે.

પેલું રામાયણ એ ગોખલામાં કોણે, ક્યારે મૂક્યું હતું એની શ્રી ખાંડેકરને કોઈ માહિતી નથી. ઘરમાંના કોઈ પ્રૌઢ પુરુષ વાંચવા માટે એ લાવ્યા હશે. પણ એ આ એકલવાયા છોકરાના હાથમાં આવે અને વાંચતાં અંધને જાણે પ્રકાશ દેખાવા માંડે એવો કંઈક ચમત્કાર થયો ખરો. 'એ સમયે પેલું સંપૂર્ણ રામાયણ મારા હાથમાં આવ્યું ન હોત તો?' ભાઉસાહેબ ખાંડેકર પૂછે છે. અને કહે છે: 'જો—તો, આ બે શબ્દોમાં માનવી-સ્વપ્નોની ગરુડપાંખ કાપી નાખતા વજ્રકઠોર દૈવયોગોનું રહસ્ય રહેલું છે. નાનામોટા સંજોગો સામાન્ય માનવીનું જીવન ઘડે છે—અને કોઈ વાર બગાડે છે! સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ અને દૈવયોગ આ ત્રણ વસ્તુઓના મિશ્રણમાંથી જે રસાયન બને છે એ દરેકને ચાખવું જ પડે છે ......આજે જીવનના સંધ્યાકાળે પાછળ ફરીને જોઉં છું ત્યારે સંજોગોની લીલા જોઈ હું આશ્ચર્યચકિત બનું છું, અને હું સમજી શકું છું કે કોઈ પણ ઘટનાનું કર્તૃત્વ મારા હાથમાં નથી.'

ખાંડેકરને જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક સમયસર મળ્યું છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કંઈ નહિ તો છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી એમનું સાહિત્યસર્જન ચાલુ રહ્યું છે. ઈ. ૧૯૪૧માં સોલાપુરમાં મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન ભરાયું એના પ્રમુખ એ હતા. ઈ. ૧૯૬૦માં એમની નવલકથા 'યયાતિ'ને સાહિત્ય અકાદમીનું રૂ ૫૦૦૦નું શ્રેષ્ઠ પારિતોષિક મળ્યું હતું. એમની ઉચ્ચ પ્રકારની સાહિત્યસેવાની કદરમાં સરકારે એમને ૧૯૬૮માં 'પદ્મભૂષણ'થી નવાજ્યા. તેઓ સાહિત્ય અકાદમીના ફેલોપદે પણ નીમાયા હતા. એમની કૃતિઓને અસાધારણ લોકપ્રિયતા મળી છે. ભારતની ઘણી ભાષાઓમાં એ કૃતિઓના અનુવાદ બહાર પડ્યા છે. જ્ઞાનપીઠે એમની કદર કરી તે, એક મરાઠી વર્તમાનપત્રમાં કહેવાયું છે તેમ, એટલું બતાવે છે કે 'ઈશ્વર કે ઘર દેર હૈ અંધેર નહીં.'

ખાંડેકરે શિક્ષકનો વ્યવસાય પસંદ કર્યો અને જીવનનો મોટો ભાગ એમણે એમાં ગાળ્યો. આવા જીવનમાં જેને લોકોત્તર ગણી શકાય અથવા જેને લીધે વ્યક્તિની છાપાંઓમાં હમેશાં જાહેરાત થતી રહે એવું કંઈ બની શકે ખરું? આજકાલ જેવા લોકોના બોલબાલા થાય છે એવા લોકોમાં એમની ગણના થતી નથી જ. પણ જ્યાં એમનું નામ લેવાય છે ત્યાં આદરથી માથું ઝૂકી પડે છે, એવી અસાધારણ સિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા એમણે પ્રાપ્ત કર્યા છે. એમની સાથે પ્રામાણિક મતભેદ ધરાવતો અથવા એમની કૃતિઓમાં સહેલાઈથી દેખાતી ક્ષતિઓની નોંધ કરતો ટીકાકાર પણ ખાંડેકર વ્યક્તિ માટે આદર ધરાવે છે; કારણ કે, ખાંડેકર અમુક ચોક્કસ જીવનમૂલ્યોમાં માને છે, અને એ મૂલ્યોનું જતન કરતાં કોઈ પણ ભોગ આપવો પડે તો યે એ પાછા પડતા નથી. એમની વાણી અને એમનું આચરણ વિલક્ષણ સંવાદિતા જાળવી રહ્યાં છે. સાચું બોલવાનું હોય ત્યારે એ ખોટા વિવેકમાં તણાતા નથી અને માણસ ગમે તેવો મોટો હોય તો ય એનો ઊધડો લેતાં અચકાતા નથી. એમનામાં છે એવી માણસાઈ જવલ્લે જ જોવા મળે છે. આપણે એમનું ચરિત્ર ટૂંકમાં જોઈ લઈએ તો આ વિષે કંઈક ખયાલ આવે.

ખાંડેકરનો જન્મ ૧૮૯૮માં મહારાષ્ટ્રના રત્નાગિરિ જિલ્લાના સાવંતવાડી ગામમાં થયો હતો. પિતા સાંગલીમાં મુનસફ હતા. એમનું મૂળ નામ ગણેશ આત્મારામ ખાંડેકર હતું. ઈ. ૧૯૦૮માં પિતાને લકવા થયો, એમની તબિયત અસ્વસ્થ રહ્યા કરી અને ૧૯૧૧માં એમનું અવસાન થયું. ઈ. ૧૯૧૬માં ખાંડેકર ઈન્ટરના વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કાકા સખારામપંત ખાંડેકરે એમને દત્તક લીધા, ને નામ બદલાઈ જવાથી ગણેશ આત્મારામ ખાંડેકર હવે વિષ્ણુ સખારામ ખાંડેકર બન્યા.

ખાંડેકરની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી ઉજ્જ્વલ હતી. મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં તેઓ આઠમા ક્રમાંકે પાસ થયા હતા, પણ કૉલેજનું શિક્ષણ એ પૂરું મેળવી શક્યા નહિ. વિદ્યાર્થીદશામાં એમણે સમાજસુધારક ગોપાળ ગણેશ આગરકરનું સાહિત્ય વાંચ્યું હતું. આગરકરનું વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્ય કોઈને પણ આકર્ષે એવાં હતાં. એમની ત્યાગવૃત્તિ, સમાજમાં સુધારા કરવા જતાં માથે આવી પડે એ આફતોનો સામનો કરવાની તૈયારી, આત્યંતિક કર્તવ્યનિષ્ઠા ને બુદ્ધિ તથા લાગણીઓનો યોગ્ય સુમેળ જોઈ કોઈને પણ એમને માટે માનની લાગણી જાગતી ત્યાગ કરીને જીવવું એવો એમના જીવનનો આદર્શ હતો. ખાંડેકરના જીવનમાં આગરકરનો પ્રભાવ ખૂબ જ પડ્યો, અને એમણે આગરકરને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરી શિક્ષક થવાનું પસંદ કર્યું.

પોતના જીવનકાર્ય માટે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર પસંદ કરવાનો આમ નિશ્ચય થયો. પછીનો સવાલ હતો કે કાર્ય શહેરમાં કરવું કે ગામડામાં. ભારતનો આત્મા ગામડાંઓમાં વસે છે એમ ખાંડેકર માનતા. ભારતીય લોકોની સાદાઈ, સરળતા, ઋજુતા, સચ્ચાઈ જેવા ગુણો ત્યાં સચવાયા છે એવો એમને વિશ્વાસ હતો. એટલે સાવંતવાડીથી ત્રીસેક માઈલ દૂર આવેલા શિરોડે ગામમાં ઈ. ૧૯૨૦માં એમણે શિક્ષક તરીકે કામ શરૂ કર્યું એમની નિશાળ એ સમયે તો સાવ અજાણી હતી. ત્યાં ખાંડેકરે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો અને શિરોડેની 'ટ્યુટોરિયલ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ'ને એમને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં ખ્યાતિ મળી.

રત્નાગિરિનો પ્રદેશ જેણે જોયો છે એને કુદરતની રમ્યતા અને ભીષણતા, સૌમ્યતા અને રૌદ્રતા, મૃદુતા અને કાઠિન્ય એવી પરસ્પર વિરોધી ખાસિયતોનો અનુભવ થયો હોય છે. એ પથ્થરોના કાંટાળા પ્રદેશમાં અદ્ભુત માધુર્ય દેખાઈ આવે છે. રત્નગિરિ એટલે સર્પોનો પ્રદેશ. કાલિદાસે રઘુ રાજાનું વર્ણન કર્યું હતું કે મગરો અને રત્નો ધરાવતા સમુદ્રની માફક રઘુ 'અધૃષ્ય પણ અભિગમ્ય' હતો. રત્નાગિરિના માણસો જોતાં એ શબ્દો ફરી ફરી યાદ આવે. કાવ્યાત્મ પ્રકૃતિના માણસને રત્નાગિરિમાં કુદરતને ખોળે વાસ કરવાનું સુખ ગમે છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં

વિ. સ. ખાંડેકર

લેખક · પ્રો. વસંત જોષી

માનવતાનાં મૂલ્યોનું જતન કરવું અને જીવન ખાતર હસ્તીમાં રહેવું એવો કલાનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એવા દૃઢ વિશ્વાસ સાથે તેઓ પોતાના અને સમાજના જીવનની સમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

એક જાતનો સુંદર નશો રહેલો હોય એવું હમેશાં લાગે છે. ખાંડેકરના એકાંતપ્રિય સ્વભાવને એ વાતાવરણ માફક આવ્યું અને એમનું સાહિત્ય-સર્જન ત્યાં સતત ચાલ્યું.

ખાંડેકરે લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારે મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રોફેસર નારાયણ સીતારામ ફડકે નવલકથાકાર તરીકે અગ્ર સ્થાન મેળવી રહ્યા હતા. હરિનારાયણ આપટેએ જીવનાભિમુખ નવલકથાઓ લખી અને એમને સામાજિક પ્રચારના ઉચ્ચ સાધન તરીકે સ્થાન અપાવ્યું. એમના અવસાનપછી સૌંદર્યાભિમુખ અથવા સૌંદર્યપૂજક નવલકથાકારોનો જમાનો પ્રો. ફડકેએ શરૂ કર્યો. સાહિત્યકારે જીવનનું માત્ર સૌંદર્ય જ પ્રકટ કરવું જોઇએ, જીવનની કુરૂપતાને સાહિત્યમાં જરા ય સ્થાન ન હોવું જોઈએ, અને લેખનની શૈલી સાહજિક, સાદી પણ લાલિત્ય અને સૌંદર્યથી પૂર્ણ એવી હોવી જોઈએ એવો પ્રો. ફડકેનો આગ્રહ હતો. ઈ. ૧૯૨૮માં ‘રત્નાકર’ માસિકમાં એમની નવલકથા ‘દૌલત’ કટકે કટકે પ્રકટ થવા માંડી અને મરાઠી સાહિત્યમાં નવલકથાનો નવો જમાનો શરૂ થયો. ફડકેનાં પાત્રો ઉપલા મધ્યમ વર્ગનાં હોય છે. સાહિત્ય-સંગીત જેવી સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓમાં એમની સહજ ગતિ હોય છે, હમેશાં બીજા કે પહેલા વર્ગમાં જ રેલવેની મુસાફરી કરે છે અને નવા યુગના પ્રતિનિધિઓ હોવાનો દાવો કરતા હોઈ એમની નીતિમત્તા પણ ‘આધુનિક’ ગણાય એવી હોય છે. અને શૈલી એવી સુંદર કે વાંચવામાં સમય પસાર કેમ થયો એનો ખયાલ પણ રહેતો નથી.

ખાંડેકરને આ બધું રુચતું ન હતું. માનવજીવનનું સાફલ્ય માત્ર ભોગવાદમાં નથી પણ સાચા સંયમમાં છે એમ તેઓ માનતા. દરેકના મનમાં પરસ્પરવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય ગણાય એવી બધી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી માનવીએ જીવનના ધ્યેય તરફ દૃષ્ટિ રાખી કાર્ય કરવાનું હોય છે એવી એમની ભૂમિકા રહી છે. પૈસાની શ્રીમંતાઈ કરતાં હૃદયની શ્રીમંતાઈ ચડિયાતી હોય છે, બુદ્ધિ અને હૃદય વચ્ચે સંઘર્ષ જાગે ત્યારે માણસે હૃદયનો અવાજ સાંભળવો જોઈએ, માણસાઈ એ માનવીનું મુખ્ય ધન છે, એવા એમના વિચારો છે. પૈસાદાર અને ગરીબ જેવા કૃત્રિમ ભેદ જે સમાજ ટકાવી રાખે છે એ સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી એવું તેઓ દૃઢતાથી માને છે. સાચા અર્થમાં જીવન જોવું જોઈએ, ને સાહિત્યમાં એનું દર્શન કરાવવું જોઈએ —એટલે એમ, કે ‘કલાને ખાતર કલા’નો વિલાસ નહિ પણ ‘જીવન-ખાતર કલા’નો વિનિયોગ થવો જોઇએ એવો સિદ્ધાંત એમણે પ્રવર્તાવ્યો. એમની એક જાણીતી નવલકથાનું પાત્ર જ્યારે બીજા લોકો સિનેમા થીએટરોમાં મનરંજન મેળવવા જાય છે ત્યારે મોડી રાતના શહેરના ફૂટપાથ પર ફરવા નીકળે છે, કેમ કે કડકડતી ઠંડીમાં ત્યાં સૂતી માનવતામાં માનવીની માનવી પ્રત્યેની ક્રૂરતાનાં દર્શન થાય છે. જીવનની કરુણતા સમજાય તો જ જીવનના સૌંદર્યની ઝાંખી થાય એવો સૂર એમની નવલકથાઓમાંથી નીકળે છે. ખાંડેકરની નવલકથાઓનાં પાત્રો ગાંધીજીની અથવા ગાંધીવાદી વિચારસરણીમાં માનતા હોય છે. ખુદ ખાંડેકરને ગાંધીજીની માનવતા આકર્ષી ગઈ હતી.

આવી માનવતા ખાંડેકરના દૈનંદિન જીવનમાં યે જોવા મળે છે. એક સવારે જાણીતા લેખક રણજિત દેસાઈ–જેમની નવલકથા ‘સ્વામી’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ગયો છે–સાથે તેઓ ફરવા ગયા હતા. ઘર તરફ પાછા વળતા હતા ત્યાં એક વૃદ્ધા ભાઉની નજરે પડી. સામેથી એ આવી રહી હતી ત્યારે એના હાથમાંની લાકડી નીચે પડી ગઈ. દેસાઈએ એ ડોશીના હાથમાં પાછી આપી. ખાંડેકરે સવાલ કર્યો: ‘દાદીમા, સવારના પહોરમાં ક્યાં ઊપડયાં?’ ડોશીએ ઊંચે જોયું. બોલી: ‘દીકરા, કામ નહિ કરું તો પેટ ભરાશે ખરું?’ બસ, ખાંડેકરે એની સાથે વાતો શરૂ કરી. ડોશીને ઘરમાં દુ:ખ ન હતું. દીકરા હતા, વહુઓ હતી, પણ ડોશી તરફ ધ્યાન આપવા કોઈને ફુરસદ ન હતી. એની કહાણી સાંભળી ખાંડેકર બેચેન થયા. (અને એ બેચેન થાય ત્યારે અકારણ ચશ્માં ઉતારી લૂછતા રહે છે!) એમણે પૂછ્યું: ‘તો કામ કરો ત્યારે શું કમાતાં હશો?’ ‘હવે શું ધૂળ કમાણી થતી હશે? કોઈ સૂકા રોટલાનો ટુકડો આપે, તો કોઈ ચાર–આઠ આના આપે; બસ.’ ભાઉ વૃદ્ધાને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. એને ચા આપી અને આખરે પાંચ રૂપિયાની નોટ એના હાથમાં આપી એને વિદાય કરી. એમ આખો દિવસ એમની વાતો માટે વિષય મળી ગયો: આવા અસહાય લોકોની કાળજી સમાજે રાખવી જોઈએ.

રણજિત દેસાઈ બીજો એક પ્રસંગ નોંધે છે: એક વાર ભાઉ પોતાના અભ્યાસખંડમાં વાંચતા બેઠા હતા. બહાર મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું. દેસાઈએ બારણું ખોલ્યું. ત્રણ ચાર જાણીતા સામાજિક કાર્યકર્તાઓ અંદર દાખલ થયા. વાતો શરૂ થઈ. ચર્ચાનો વિષય હતો મજૂરોની સંઘટના, મજૂરોની પરિસ્થિતિ. વાતો ચાલુ રહી. ભાઉ એક વાર અંદર જઈ આવ્યા. કાર્યકર્તાઓ શાંતિથી વાતો કરી રહ્યા હતા. બેઠક પૂરી થવાનાં લક્ષણ દેખાતાં નહોતાં. ઘરમાંથી ચા આવી. ભાઉએ બધાને કપ આપ્યા. ટ્રેમાં બે કપ બાકી રહ્યા હતા. બધા ચા પીતાં પીતાં વાતો કર્યે જતા હતા, ત્યારે ભાઉએ કપ લીધો નથી એ એક ભાઈના ધ્યાનમાં આવ્યું.

એમણે કહ્યું: 'ભાઉ, તમે ચા...' 'લઉં છું. આપ પડેલ' પી લો ને' એટલું બોલી ભાઉ ઊઠયા. એમણે એક કપ હાથમા લીધો અને ખંડમાંથી બહાર આવ્યા. મહેમાનોની ગાડી બહાર રસ્તા પર ઊભી હતી. ડ્રાઈવર અંદર બેઠો હતો. ભાઉ એને ઘરમાં બોલાવી લાવ્યા અને એમણે એને ચા આપી અને પાછા કાર્યકર્તાઓમાં આવી બેઠા. એક કાર્યકર્તા બોલ્યો: 'ભાઉ, અમારા આ કાર્યમાં આપના આશીર્વાદ જોઈએ. આ કાર્યના ઉત્કર્ષ માટે અમારે શું કરવું જોઈએ?' ભાઉ ખિન્નતાથી હસ્યા: 'આનો ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તો દરેક માણસે બીજા માણસો જોડે માણસાઈથી વર્તવું જોઈએ.' ભાઉનો અવાજ રુક્ષ, ધારવાળો બન્યો હતો. બધાએ ખાલી કપ ઉતાવળથી ટ્રેમાં મૂકી દીધા. ભાઉ નીચું જોઈને નૅપકિન સાથે રમત કરી રહ્યા હતા. એકે પૂછવાની હિંમત કરી: 'ભાઉ, આપ શું કહેતા હતા?' ચશ્માં સાફ કરતાં ભાઉએ જવાબ આપ્યો: 'કહેવાનું શું હોય? બધા સામાજિક કાર્યકરો છો. મજૂરોના કલ્યાણની ચિંતા માથે રાખો છો! આ દેશમાં જે માણસ કષ્ટ ઉઠાવે છે એના કષ્ટની કિંમત પૈસામાં કરવાથી ચાલવાનું નથી. કષ્ટને-શ્રમને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મળવી જોઇએ. અને એ ખાતર આપણે આપણું વર્તન બદલતાં શીખવું પડશે.'

'વર્તન?' 'હાસ્તો! તમે અહીં આવી લાંબી વાતો કરવા બેઠા. પણ જે ડ્રાઈવર તમને અહીં સલામત લાવ્યો એને તમે અંદર બોલાવ્યો નહિ. આપણે એવું કંઈ ખાનગી બોલવા માગતા ન હતા કે તેને માટે આપણે એને બહાર રાખવો ઘટે. માણસ તરીકે તમારા બધાની અને એની લાયકાત સરખી છે એવું તમારા આચરણમાં દેખાય નહિ ત્યાં સુધી તમારું સમાજકાર્ય નિરર્થક જ રહેવાનું'.

ખાંડેકરનું મન આમ બહુ જ કોમળ છે. એમની સંવેદનશક્તિ બહુ તીવ્ર હોવાથી એ પારકાં સુખદુઃખ તરત જ સમજી શકે છે. વ્યવહારુ બુદ્ધિ આ સંવેદનપ્રવણતાને લાગણીપ્રધાનતા કે લાગણીવેડા કહી વખોડે છે અને એમને ખાંડેકરની નવલકથાઓનાં પાત્રો અને પ્રસંગો કૃત્રિમ લાગે છે. એમની જાણીતી નવલકથા 'અશ્રુ'નો શિક્ષક નાયક પોતાના એકના એક દીકરાને જોઈતી સાઈકલ ખરીદવાને બદલે બધા જ પૈસા જેને પૈસાની તાત્કાલિક અને ઘણી જ જરૂર છે એવા ગરીબ વિદ્યાર્થીને આપી દે છે. દુનિયાદારી વાચક પૂછશે: 'આવા માણસો દુનિયામાં હોતા હશે? ખાંડેકરની આ વાત ખોટી.' પણ સાચાપણું જોવાની ટેવ હવે લોકોની આંખો ભૂલી ગઈ છે અને એ આંખોથી સત્ય સહન થતું નથી. એમના માજી વિદ્યાર્થીઓએ ગુરુને આર્થિક સાહ્ય કરવાના હેતુથી એમને દસ હજાર રૂપિયાનો નિધિ અર્પણ કર્યો. એ આખા યે નિધિમાંથી આજે શિરોડે ગામના અને કોલ્હાપુરની શિવાજી વિદ્યાપીઠના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને ઈનામો અપાય છે.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી ખાંડેકરે સિનેમાસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો. એમની ઘણી કથાઓ પડદા પર આવી અને લોકપ્રિય નીવડી. સાથેસાથે એમની સાહિત્યસેવા યે ચાલુ જ રહી. આજ સુધીમાં એમના ઓગણત્રીસ વાર્તાસંગ્રહો, પંદર નવલકથાઓ, અગિયાર નિબંધસંગ્રહો, દસ વિવેચનગ્રંથો અને એક નાટક બહાર પડયાં છે. પ્રકીર્ણ લેખન પણ એમણે ઘણું કર્યું છે. તદુપરાંત ઘણાં પાઠયપુસ્તકોનું સંપાદન પણ કર્યું છે.

એક શિક્ષક સાહિત્યકારના જીવનમાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચી લે એવી રોમાંચકારક ઘટનાઓ ક્યાંથી હોઈ શકે? શિક્ષક એટલે સ્વભાવે બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ. એના જીવનનું અધિષ્ઠાન ત્યાગ જ હોઈ શકે. સમાજ પાસેથી એ જેટલું લે છે એના કરતાં કેટલાયેગણું વધુ એ સમાજને આપે છે. એના જીવનમાં ધનનો સંગ્રહ કરી લોકો આગળ એનું પ્રદર્શન કરવા જેવું હોતું નથી. સમાજનો એ મૂક સેવક હોવાથી એ પોતાની જાહેરખબર કરતો નથી. અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એટલે આખરે સમાજને એ જે આપે છે એ એટલા આડંબર વગર અને એટલી સાદાઈથી આપે છે કે એણે કંઈ પુરુષાર્થ કર્યો છે એવું કદી કોઈને લાગતું નથી. પોતાના આચરણથી શુદ્ધ જીવનનો આદર્શ દૃષ્ટાન્ત એ પ્રજા આગળ મૂકે છે એ વાત આજના વેપારી સમાજકારણમાં લોકો ભૂલી ગયા લાગે છે. શિક્ષક માત્ર નિશાળમાં શીખવવાનું વેતરું કરતો નથી; એ પોતે આદર્શ માનવી બનવા મથે છે.

શિક્ષક જ્યારે સાહિત્યકાર બને ત્યારે એની જવાબદારીઓ ઘણી વધી જાય છે. સારા સાહિત્યકારને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રશંસકો એના પાસેથી અને એને વિષે ઘણી અપેક્ષાઓ રાખે છે. જે માણસ ઉદાત્ત સાહિત્ય સર્જી શકે છે એ પોતાના જીવનમાં પણ એટલો જ મહાન હશે એવી અપેક્ષાથી વાચકો એના તરફ આકર્ષાય છે. પણ તેઓ જ્યારે પોતાના પ્રિય લેખકના પરિચયમાં આવે છે ત્યારે એમનો ભ્રમ ભાગે છે અને બીજા વ્યવસાયોમાં જેમ અર્થકૃતે ગમે તેવી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી શકાય છે તેવી જ સાહિત્યક્ષેત્રમાં ચલાવાતી જોઈ વાચક વૈફલ્ય અનુભવે છે. તેથી પોતાનું જીવન પોતાની કલા જેટલું જ સુંદર બનાવવાની જવાબદારી સાહિત્યકારને માથે આવે છે. એ પોતાનું ભાન ભૂલે તો લોકોની મંગલ, સુંદર કે શીલમાં બધી શ્રદ્ધા ઊડી જાય. જીવન ખાતર એટલે કે જીવનને (પોતાના ને પારકા) સુંદર બનાવવા કલાની સેવા કરવી જોઈએ. જે કલાની અસર સર્જકના જીવન સુધી પહોંચી શકતી નથી, એ વાચકોના હૃદય સુધી પહોંચી ત્યાં કોઈ પરિવર્તન કરી શકે ખરી? ખાંડેકરના જીવનમાં વાલ્મીકિ-રામાયણના મરાઠી ભાષાંતરે જે ભાગ ભજવ્યો તે આમ સમજવો જોઈએ. બંધુપ્રેમ, ત્યાગ, પિતૃનિષ્ઠા, આત્યંતિક પત્ની-પતિપ્રેમ, ને પ્રજાનિષ્ઠાના દૃષ્ટાંતો કવિએ એમાં બતાવ્યા છે. નાના ખાંડેકરે એ વર્ણનો વાંચ્યાં અને પોતાનું આચરણ સંયમિત રીતે એ આદર્શોને અનુસરતું રહે એની કાળજી રાખી, અને એની યથાર્થતાની ખાતરી કરી એમણે વાચકોને એ સત્ય બતાવ્યું. એમનું સાહિત્ય એટલે એમનું વૈચારિક, ભાવનિક અને આચરિત જીવન. સાહિત્યકારે સામાજિક જવાબદારી સ્વીકારવી જોઈએ અને એણે ભૂલવું ન જોઈએ કે એણે જીવનનો ભાષ્યકાર અને જીવનદર્શન કરાવનાર બનવાનું છે. ઈબ્સેન નાટકકાર તરીકે મહાન ખરો, પણ એ શેક્સપીઅરની શ્રેષ્ઠતાને તોલે કદાપિ ન આવી શકે. આ દિશામાં વિચાર કરતાં ખાંડેકરને સમજાયું કે આપણી પુરાણકથાઓ કાવ્યાત્મકતા, તાત્ત્વિકતા અને નાટ્યપૂર્ણતાથી સભર હોય છે. માનવીય લાગણીઓ ને વાસનાઓમાંથી જાગતા સંઘર્ષનાં વર્ણનો એમાં હોય છે.

બાળપણમાં ખાંડેકર મંદિરોમાં જઈ કથા-કીર્તનો સાંભળતા અને હોંશથી પુરાણો વાંચતા. એ જમાનાના કીર્તનકારો પોતાની બધી વાચિક, બૌદ્ધિક અને કલાત્મક શક્તિઓ ખર્ચી પૌરાણિક આખ્યાનો કહેતા. એ શ્રવણ કરતા શ્રોતાઓનાં માનસ પર ઉચ્ચ સંસ્કાર પડતા.

સાંગલી હાઈસ્કૂલમાં શંકરશાસ્ત્રી કેળકર કરીને શિક્ષક હતા. એ સારા કીર્તનકાર પણ હતા. એમનાં કીર્તનમાં વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રનું આખ્યાન ઈ. ૧૯૧૦ના અરસામાં પહેલી વાર ખાંડેકરે સાંભળ્યું. પચાસ વર્ષ બાદ પણ, તે દિવસે પોતે મંદિરમાં કયે ઠેકાણે બેઠા હતા એ એમને યાદ હતું. એ આખ્યાન દ્વારા જીવનનો એક સનાતન સંઘર્ષ આંખ આગળ રજૂ થાય છે એટલું સમજવાની એમની એ ઉંમર ન હતી. સત અને અસત વચ્ચેનો ચિરંજન ઝગડો એ કથા બતાવે છે એનો ખયાલ એમને એ સમયે આવેલો નહિ. નૈતિક શક્તિ અને ભૌતિક શક્તિ માનવજીવનમાં કાયમ ઝગડતી હોય છે એવું પ્રતિબિંબ એ કથામાં છે. પણ કીર્તન સાંભળતાં એ વસ્તુ ધ્યાન પર આવી નહિ. વીસ વર્ષ બાદ, એટલે ૧૯૩૦માં એ આખ્યાનનો સાચો અર્થ ખાંડેકરને સમજાયો. શિરોડેમાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. મીઠાનો કાયદો તોડવા જતા સત્યાગ્રહીઓને જોઈ એમને વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર સંઘર્ષ યાદ આવ્યો. અને એમને લાગવા માંડયું કે પુરાણકથાઓનો ઉપયોગ આજના સાહિત્યમાં કરી શકાય તો ઘણું

દટાયેલું ધન

ભાવનગરના નામાંકિત રાજ્યાધિકારી કર્નલ જોરાવરસિંહજીતળ ભાવનગરમાં આવેલું પોતાનું વડીલોપાર્જિત મકાન વેચી નાખીને ભાવનગરના નવા-પરામાં નવા ઘરમાં રહેવા ગયા. મકાન ખરીદનારે મકાનની મરામત કરાવતાં તેમાંથી સિક્કા ભરેલો એક ઘડો નીકળ્યો. એ ઘડો લઈ મકાન ખરીદનાર કર્નલ જોરાવરસિંહજીને ત્યાં ગયા ને 'આ આપના મકાનમાંથી નીકળ્યું તે આપનું છે' એમ કહી તેમની સામે ઘડો મૂકી દીધો. જોરાવરસિંહજીએ કહ્યું કે 'મેં મકાન વેચી દીધું એટલે હવે એમાંથી નીકળે તે મારું નથી'. બંને વચ્ચે ખેંચતાણ થઈ. છેવટ મકાન ખરીદનારને રાજી રાખવા એક સિક્કો તેમાંથી રાખી કર્નલ જોરાવરસિંહજીએ એ ઘડો મકાન ખરીદનારને પાછો સોંપી દીધો.

આ વાત સરસ છે. આવી જ બીજી જૂની વાત મેં સાંભળી છે; એક પાસેથી નહિ, ત્રણ-ચાર શ્રદ્ધેય માણસો પાસેથી. એ કહેનાર બધા સિહોરના વતની; ને વાત પણ સિહોરની છે. આ વાતને ચકાસી જોવાનો મેં યત્ન નથી કર્યો. વાતમાં આવતાં માણસોનાં નામની મને ખબર નથી. આમ તો જેમની પાસેથી એ વાત સાંભળેલી તેઓનાં નામ પણ આજે ખુદ સિહોરમાંથી યે ભુલાવા લાગ્યાં છે.

સિહોરમાં પંડ્યા અટકવાળું એક કુટુમ્બ સારી સ્થિતિમાંથી મંદવાડ ને મરણોને કારણે કફોડી સ્થિતિમાં આવી પડ્યું. આજીવિકાની તકલીફ થવાથી તેમણે મકાન વેચી નાખ્યું. કપોળ વાણિયાને કે કોઈ ધનાઢ્યને વેચ્યું હોત તો પૈસા વધારે મળત; પણ બ્રાહ્મણ લત્તાનું મકાન કોઈ બ્રાહ્મણને જાય તો ઠીક, એમ સમજી પંડ્યા કુટુંબે એ મકાન એક જાની કુટુમ્બને વેચ્યું. અમુક સમયે ખરીદનારને મકાનમાં ફેરફાર કરાવતાં ખોદતાં તેમાંથી એક હાંડલી નીકળી. તેમાં ઉપરના ભાગે કોરીઓ અને નીચે ઘરેણાં હતાં. વૃદ્ધ જાની પિતાએ યુવાન પુત્રને એ હાંડલી મૂળ મકાનધણીને સોંપી આવવા કહ્યું. પણ દીકરાએ માન્યું નહિ. બેચાર વાર કહ્યા છતાં દીકરાએ માન્યું નહિ ત્યારે વૃદ્ધ બાપે કુટુંબના દરેક સભ્યને પગે લાગી ઘર છોડયું ને ગૌતમેશ્વરની જગ્યામાં કોઈ સંન્યાસી સાથે રહેવા લાગ્યા. ત્યારે દીકરો ભાવનગરના દીવાન ગગા ઓઝાના કોઈ કામે બહારગામ ગએલો. એ આવ્યો ને પિતાને મનાવવા ગયો ને કહ્યું: 'ઘેર ચાલો. હું હાંડલી પંડ્યાભાઈને આપી આવીશ?' પિતાએ કહ્યું: 'હવે એનો અર્થ નથી. તારી આ ધર્મબુદ્ધિ મેં ઘર છોડ્યા પછી આવી છે. એ ખરી ધર્મબુદ્ધિ નથી. મને ઘેર પાછો લઈ જવા માટે તું એ સોંપી આવવા માગે છે.'

દીકરાએ ઘેર જઈ હાંડલી લઈ પંડ્યા કુટુંબવાળાને જઈને દેવા માંડી. તે લોકોએ કહ્યું: 'મકાન વેચ્યા પછી એમાંથી જે નીકળે તે અમારું નથી.' એ ઘરની એક ડોશીએ કહ્યું: 'લક્ષ્મી જો અમારા નસીબમાં હોત તો અમે ત્યાં હતા ત્યારે નીકળત. તમારા નસીબમાં હતાં એટલે તમને મળ્યાં. અમારે માટે એનાં દર્શન બસ છે, એનો ઉપયોગ અમારાથી ન કરાય.'

યુવાન જાનીએ કહ્યું: 'તમે સ્વીકારો તો મારા બાપ પાછા આવે.' તેની સાથે સહમત થઈ ને તે લોકોએ જઈ ને 'ભાઈ હાંડલી આપવા આવ્યા'તા, હવે પાછા તમે ઘેર ચાલો,' એમ કહ્યું; પણ વૃદ્ધ જાનીએ કહ્યું: 'તમને ઓળખું છું. મરો તો યે સ્વભાવ ન છોડો. એ તમે, હું ઘેર પાછો જાઉં માટે સમજાવવા આવ્યા છો. પણ હું ભર્યું પગલું ફરવાનો નથી.' આમ કહી બીજે દિવસે સંન્યાસ લીધો ને કોઈને કશું કહ્યા વગર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. તેના યુવાન પુત્રે હાંડલીની સંપત્તિ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારમાં, બ્રહ્મભોજનમાં ને ગરીબોને દેવામાં વાપરી નાખી અને જીવનના અંત સુધી કંઈક નહિ ને કંઈક દાન કરતા રહ્યા.

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

હિતકારક નીવડે. પોતાના માધ્યમ પર કલાકાર પ્રભુત્વ ધરાવતો હોય, પૌરાણિક કથાઓમાં જે ભવ્ય ભીષણ સંઘર્ષો જોવામાં આવે છે એમનું મંથન કરવાની શક્તિ એના ચિંતનમાં હોય, એક રીતે જીવન જેટલું ક્ષણભંગુર હોય છે તેટલું જ બીજી રીતે ચિરંતન હોય છે, જેટલું ભૌતિક તેટલું જ આત્મિક હોય છે એટલું એ સમજી ગયો હોય તો એ જૂની કથાઓ પર આધારિત એક સુંદર સાહિત્યકૃતિ ચોક્કસ રચી શકે. આવા વિચારમંથનમાંથી 'યયાતિ' લખવાની પ્રેરણા મળી.

પણ એમની નવલકથા લખવાની ઇચ્છા ઈ. ૧૯૪૨ સુધી એમના મનમાં જાગી ન હતી. સામાજિક સમસ્યાઓને સ્પર્શતી નવલકથાઓ લખાતી ગઈ તેમ એ કથાઓની મર્યાદાઓ સ્પષ્ટ થતી ગઈ. ઈ. ૧૯૪૨થી ૧૯૫૨ સુધીનો કાળ ખાંડેકરના સાહિત્યસર્જનમાં અગત્યનો ગણવો જોઈએ. એ દસકામાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું અને ભારત સ્વતંત્ર બન્યું. ઉત્પાત, ઉન્માદ, ઉત્સાહ અને ઉદાસીનતા બધી લાગણીઓ એકીસાથે મનમાં જાગી ઊઠતી. એ બધી સામાજિક કથાઓમાં બતાવવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ ક્યાંક કચાશ રહી જતી હતી. ભારતીય જીવનની કથા વિસ્તરતી જતી હતી. ચાર દીવાલોની અંદર—પછી એ દીવાલો આપણા ઘરની હોય, સામાજિક નિબંધોની હોય અથવા પરદેશી સરકારના જેલખાનાની હોય—રહેલું જીવન હવે વિસ્તૃત બનવા માગતું હતું. હવે ચાર દિશાઓ માનવીની દીવાલો બની હતી! ખાંડેકર લખે છે: 'બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં બેચિરાગ થએલું વૉર્સો શહેર, બેતાળીસના આંદોલનમાં ફાંસીને માંચડે ચડેલા જુવાનની નિષ્પાપ નિરાધાર પ્રેયસી, બંગાળના દુકાળમાં તરફડીને મરી ગએલા મારા જેવા લાખો માણસો, દેશના બે ટુકડા થયા ત્યારે વહેલું લોહીનું પૂર અને લાખો નિર્વાસિતોનાં અસહ્ય દુઃખથી ભરેલાં ઉર, ભારતીય સંસ્કૃતિની લાંબીચોડી વાતો કરતા અને ધોળી ટોપીઓ પહેરી કાળાં બજાર કરતા સમાજકંટકો, ત્રિરંગી ઝંડા તરફ અભિમાનથી જોતાં આંખ સામે ખડાં થતાં કરોડો દીનદલિતોનાં દુઃખથી કાળાં પડી ગએલાં મુખ, સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી પહેલાં પવિત્ર મનાઈ હતી એવી દરેક નિષ્ઠાનું અવમૂલ્યન, પાંડુરોગથી પીડાતા માણસને જરીનાં વસ્ત્રો પહેરાવવાં હોય તેમ પ્રેરણા શૂન્ય બનેલા સમાજની પ્રગતિ ખાતર નેતાઓની ધમાલ, Where there is no vision, people perish જેવા સનાતન સત્યની વિસ્મૃતિ...આવા અનેક અનુભવોનું વર્ણન સામાજિક નવલકથામાં કેવી રીતે થવાનું હતું? પુષ્કરિણીના તરંગમાં સમુદ્રનાં પ્રક્ષુબ્ધ મોજાંનું પ્રતિબિંબ જોવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું થાય એમ મને લાગવા માંડયું! આ મનઃસ્થિતિમાં હું પૌરાણિક નવલકથા તરફ વળ્યો.'

છેક ઈ. ૧૯૨૫થી શર્મિષ્ઠા-દેવયાની-યયાતી-કચ ખાંડેકરને આકર્ષતાં હતાં ઈ. ૧૯૩૦માં અને પછી એમના મનમાં કચની આકૃતિએ આકાર લેવા માંડ્યો. ઈ. ૧૯૫૫-૫૬માં 'યયાતિ' લખાવા માંડી અને લખાતી ગઈ તેમ છપાતી ગઈ. બસો જેટલાં પાનાં છપાયાં અને પ્રતિભાની સરવાણી લુપ્ત થઈ ગઈ! બેએક વર્ષ એ પાછી ફરી ને ફરી એ લખાતી ગઈ અને ૧૯૫૯માં બહાર પડી.

યયાતિ શર્મિષ્ઠા દેવયાનીની કથા આજના જમાનાની સમસ્યાઓની યાદ કરાવે છે. દરેક માનવીમાં રહેલી કામભાવનાને અભિવ્યક્તિ મળવી જોઇએ, ખોટા નિબંધો એના પર લાદવામાં આવે તો માનવીની હાનિ થાય છે એટલે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા વધારી માનવીને સુખ મેળવવાનો અધિકાર આપવો જોઇએ, એવો ધ્વનિ આજે બધે સંભળાય છે. નવલકથામાં ઉપર્યુક્ત ત્રણે પાત્રો કામવાસના પૂરી કરવા વલખાં મારે છે. એમની વાસનાની પરિતૃપ્તિ થતી નથી, વાસનાના વમળમાં

એ વધુ ને વધુ તણાતાં જાય છે. સુખ અને આનંદ વચ્ચેનો ભેદ એ સમજી શકતાં નથી. એ આજકાલનાં માનવીઓનાં પ્રતીક સમાં છે. વિજ્ઞાને ને યાંત્રિક સંસ્કૃતિએ નિર્માણ કરેલું આધુનિક સુંદર અને સંપન્ન જગત આજના માનવી સામે છે. સુખોપભોગનાં વિવિધ સાધનો લઈ એ માનવીને પળેપળે અને ડગલેડગલે મોહી લે છે. દર પળે માનવીની વાસનાઓ જાગ્રત કરવામાં આવે છે. એનાં સુખસ્વપ્નોમાં કોઈને, કશાને મના નથી. પરદા ઉપર કામુક ચેષ્ટાઓ કરતી અભિનેત્રીઓથી માંડી રસ્તામાં ફરતી નખરાળી યુવતીઓ સુધીની બધી સ્ત્રીઓ એનાં સ્વપ્નાંમાં આવે છે. મોટરો, બંગલા, હૉટેલોમાં મળતી જુદીજુદી તીખી તમતમતી વાનગીઓ, ઘડીઘડી બદલવાનું મન થાય એવી અવનવી ફૅશનના પહેરવેશ, ગલીપચી કરતાં હલકાંફૂલકાં ગાયનો, સત્તાનો મદ અને પ્રતિષ્ઠા—બધું એનાં સુખસ્વપ્નમાં આવે, એના અંતર્મનને ભુલાવે અને એને થાપ આપી એની તૃપ્તિ કર્યા વિના ચાલ્યું જાય. આ પરિસ્થિતિમાં આજના અતૃપ્ત માનવીનું મન એક હિંસ્ર ચિડિયાઘર જેવું બની જાય છે. એને ઘણાં સુખ મળે છે છતાં એ હમેશાં અતૃપ્ત રહી અવનવાં સુખ પાછળ હવાતિયાં મારે છે. સુખ—ક્ષણભર મળતું શરીરસુખ—એ જ ચિરંતન સુખ છે એમ માની એ સુખ હમેશાં કેવી રીતે મેળવવું એ વિષે જ આજે ચિંતન થઈ રહ્યું છે. માનવીના ભાવવિશ્વમાં અન્ય કોઈ મૂલ્ય નથી. જૂનાં આત્મિક મૂલ્યો ઉદ્‌ધ્વસ્ત થયાં છે અને નવાં આત્મિક મૂલ્યો નિર્માણ થયાં નથી.

આવા આ સંધિકાળમાં માનવીએ જીવનનાં સાચાં મૂલ્યો સમજવાં જોઈએ, કામવાસના એ કુદરતી છે. એનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી એમાંથી બચી શકાશે નહિ, અને એનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો અશક્ય છે. ઉપભોગનો બીજો વિકલ્પ સંન્યાસ કે વૈરાગ્ય નથી પણ સંયમ છે. કચ દેવયાનીને ચાહે છે, પણ એનો શારીરિક પ્રેમ આત્મિક પ્રેમમાં પરિણમે છે. સંયમી પુરુષનો કચ સુંદર દાખલો છે. ગાંધીવાદી અને સમાજવાદી વિચારસરણીઓનું એના સ્વભાવમાં વિલક્ષણ મિશ્રણ થએલું દેખાય છે. આપણને આજે નવો માનવ જોઇએ છે. એનો આત્મા વિકસિત થયો હોવો જોઈશે. નીતિની પ્રગતિ કેટલેક અંશે માનવી મનના વિકાસ પર ને માનવી આત્માની વિશાળતા પર આધાર રાખતી હોય છે. દુનિયામાં શાંતિ જોઈતી હોય તો તેમ ઇચ્છતા સત્તાધારીઓએ યાદ રાખવું જોઈએ કે સદિચ્છા માત્ર વ્યક્ત કરવાથી શાંતિ સ્થપાતી નથી. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં વાસનાઓ ને વિકારોનું નિયંત્રણ કે ઊર્ધ્વીકરણ કરતો માનવ નિર્માણ નહિ થાય ત્યાં સુધી માનવતાને સુખ ને શાંતિ મળવાનો જરાયે સંભવ નથી; એટલું જ નહિ યંત્રયુગને લીધે જીવનમાં આવેલા વેગથી તેમજ ભૌતિક સૌંદર્ય અને નૈતિક કુરૂપતાના સભાવ્ય મિશ્રણથી સામાન્ય માનવીનાં દુઃખો વધતાં જ રહેશે અને એના જીવનમાં વૈફલ્યની લાગણી અધિક ફેલાઈ જશે. એટલે હવે માનવીએ નવી નિષ્ઠાઓ કેળવવી પડશે... 'યયાતિની' પશ્ચાદ્‌ભૂમિ આવા પ્રકારની છે. એ નવલકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રાપ્ય છે તેથી એની વિશેષ ચર્ચા નહિ કરીએ. આ જ નવલકથા માટે–અને અન્ય સાહિત્ય માટે—ખાંડેકરને જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું છે.

ખાંડેકરની પ્રતિભા હજી ઉન્મેષક્ષમ છે. એમને હજી ઘણું લખવું છે, પણ તબિયતનું સ્વાસ્થ્ય જળવાતું નથી એટલે મનમાં જે બધું છે તે હમેશાં કાગળ પર ઊતરતું નથી. સહચરીના અવસાન પછી—એટલે ૧૯૫૮ પછી— એ એકલા પડી ગયા છે. આંખો પર શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડી અને હવે એમને દેખાતું નથી. છતાંય એમની માનસિક વૃત્તિમાં જરાયે ફેર પડયો નથી. શસ્ત્રક્રિયા નિષ્ફળ નીવડી ત્યાર પછી કોઇ એક મોટો માણસ એમના સમાચાર પૂછવા ગયો હતો. એણે પૂછ્યું : ભાઉ, હવે તમને બિલકુલ દેખાતું નથી એનું તમને દુઃખ થતું નથી ?' 'ભાઉ હસ્યા. ક્ષણભર મૂગા રહ્યા અને પછી બોલ્યા : 'જરાય નહિ ! ઉમર થતી જાય તેમ બધું આવવાનું છે જ ને ? પણ સાચું કહું ? આ બે આંખો વડે આપણને બહુ થોડું જ દેખાય છે એનો ખયાલ દૃષ્ટિ નબળી થઈ ત્યારથી જ મને આવવા માંડયો. બંધ આંખો ઘણું જોઈ શકે છે !' એમની દૃષ્ટિ તદ્દન મંદ થઈ છે, પણ ભાઉ બને ત્યાં સુધી કોઈની મદદ લીધા વિના બધું કામ કરી લે છે. દાદરા ઊતરતાં, ઓરડામાં ફરતાં હવે સ્પર્શજ્ઞાન કેળવવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. અને ભાઉ કહે છે : 'આટલાં વર્ષ ઘરમાં રહ્યો, પણ ઘરને ઓળખ્યા વગર રહ્યો. હવે આ દીવાલોનો, કડેરાનો આત્મીય ભાવ સમજી શકું છું. ઘરના સ્પર્શથી ઘર બોલકણું બને છે, થાંભલા યે હવે આધાર આપે છે. જડ વસ્તુને ય જીવન આપતો આ અંધાપો કેટલો સરસ છે, નહિ ?'

ભાઉનો એક અસાધારણ ગુણ : ઊગતા કવિઓ કે લેખકોમાં જ્યાં એ સૌંદર્ય જુએ છે ત્યાં તરત જ એ એના પૂજક બની જાય છે. સારાનાં વખાણ કરતાં કદી થાકતા નથી—પછી લેખકની ઉમર કે પ્રતિષ્ઠાને એ મહત્ત્વ આપતા નથી. મહાન મરાઠી કવિ 'કુસુમાગ્રજ' (વિ. વા. શિરવાડકર,ની કવિતાઓ સામયિકોમાં બહાર પડવા માંડી ત્યારથી જ ખાંડેકરના વાંચવામાં આવેલી. એ કાવ્યોના સૌંદર્યથી તે પ્રભાવિત થઈ ગયા. પણ એ કાવ્યો પુસ્તકાકારે બહાર પડતાં ન હતાં. ખાંડેકરે 'કુસુમાગ્રજ'ને પત્ર લખ્યો : 'તમારાં કાવ્યોનો સંગ્રહ બહાર પડે એમ હું ઇચ્છું છું મારે ખર્ચે સંગ્રહ બહાર પાડવા હું તૈયાર છું. કાવ્યો મોકલી આપો.' 'કુસુમાગ્રજ' ધૂની માણસ, અને એમના પોતાના કહેવા મુજબ આળસુ અને અવ્યવસ્થિત. કવિતા મોકલે નહિ. ખાંડેકરના પત્રો આવતા જ જાય અને કવિતાઓ માટે આગ્રહ થતો જ જાય. આખરે 'કુસુમાગ્રજે' કાવ્યો મોકલી આપ્યાં, અને ખાંડેકરે, પોતે પૈસાદાર ન હતા તો પણ, પોતાને ખર્ચે એ સંગ્રહ બહાર પાડયો.

તદુપરાંત બોરકર, મહાનોર, નારાયણ સુર્વે જેવા આજે પ્રખ્યાત થએલા કવિઓને એમણે શરૂઆતથી જે પ્રોત્સાહન–આશીર્વાદ આપેલાં એને લીધે સમાજે એ કવિઓને તરત જ આવકાર્યા. પોતાનું સ્થાન ભૂલી ખુલ્લા દિલથી પારકાનાં ગુણગાન કરનાર વિરલ સાહિત્યકારોમાં ખાંડેકરની ગણના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

માધવરાવ પેશવાના જીવન પર નવલકથા લખવાના એમના કોડ હતા. 'અજિંક્ય' એવા શીર્ષકથી એ નવલકથાની જાહેર ખબર પણ કરવામાં આવેલી. એટલામાં રણજિત દેસાઈને એ જ વિષય પર નવલકથા લખવાની સ્ફુરણા થઈ. એક વાર વાતવાતમાં એમણે ખાંડેકરને એની જાણ કરી. પળના ય વિલંબ વિના ખાંડેકર બોલ્યા : 'જરૂર લખજે.' પોતાનો વિષય એક જુવાન લેખક આમ લઇ જાય ત્યારે દુઃખી ન થતાં એ લેખકને પ્રોત્સાહન આપે એવા લેખકો કેટલા હશે ? યથાસમય દેસાઈની નવલકથા 'સ્વામી' બહાર પડી. એ ખૂબ લોકપ્રિય નીવડી અને એની

બે મૃત્યુ

'બનફૂલ'ની એક વાર્તા
અનુવાદક • સુકન્યા ઝવેરી

નાનકડો બાગ—બે ગુંઠા જમીન પર. કેટલીક લીંબુડી, જામફળી અને પપૈયાં. તેની એક બાજુ દીવાલ; અને બીજી બાજુ બાબુના બંગલાની લીલુડી લૉન. દીવાલની પાછલી બાજુ ગલી પડતી. એ ગલીની બીજી તરફ યુકલિપ્ટસનાં વૃક્ષોની હાર. વચ્ચે વચ્ચે ઘેરા લીલા દેવદારુનાં વૃક્ષો. બગીચાને એક પડખે ભાંગેલો બાંકડો. તેના ઉપર બેસી રહે આઠ વર્ષની છોકરી ઝિમની—હાથમાં વાંસની સોટી લઈને. વાંદરા ભગાડે. વાંદરા આવે કે સોટી ઊંચી કરી હે-રે-રે રે રે કરી બરાડી ઊઠે અને કેરોસીનના કાણા ડબ્બાને સોટી વડે વગાડતી રહે.

પણ એ સિવાય બીજી પણ ઘણી યે ઘટના બનતી. પણ એ ઝિમનીની નજરે પડતી નહિ. કેવળ પડતી પહેલા માળના બાબુની નજરે. બાબુ અદ્‌ભુત માણસ. પહેલા માળના ઝરૂખા પાસે આરામખુરશી પર બેઠા બેઠા ચિરૂટ ફૂંકે અને બહાર તાકી રહે. પાસે એક ટેબલ પર કેટલાક કાગળ-પત્ર અને લખવાનો સરંજામ પડ્યા રહે. વચ્ચે વચ્ચે ઊઠીને લખે ય ખરા. ઝિમનીએ સાંભળ્યું છે કે તેઓ પુસ્તક લખે છે. કયું પુસ્તક અને શાનું પુસ્તક એ સંબંધે ઝિમનીની કોઈ જ ખાસ ધારણા નથી. છતાંય બાબુ પર શ્રદ્ધા છે એને. અન્યમનસ્ક માણસ, પણ રૈલના દરિયાવ વચ્ચે વચ્ચે અચાનક ખિજાઈને ધાંટાઘાંટ કરે ખરા. મનમાં બીક કે જરાક કંઈક આડુંઅવળું થયું નિત્યના ક્રમમાં, કે કુરુક્ષેત્ર આદરશે. પણ આદરતા નહિ. ઘાંટા પાડીને જ રહી જતા. ભવાં સંકોચી, માથું નીચું કરી, ગુમસુમ થઈ બેસી રહે ખુરશી પર. પગ ઝુલાવે જરાક વાર—ને પછી પાણીપાણી થઈ જાય. કિનુવા(ચાકર)ને બૂમ પાડી બોલાવી કહેશે : 'કિનુવા જા એક કપ કૉફી બનાવી લાવ તો !' કિનુ કૉફી કરી દઈ જાય. એ પીને ફરી ચિરૂટ પેટાવે, ફરી બહાર તાકતા બેસી રહે. ઝિમની સાથે પણ ખૂબ જ સાલસ વર્તન કરે.

તેને જ્યારે નોકરીએ રાખી ત્યારે કહ્યું હતું : 'તારો પગાર પાંચ રૂપિયા; ને મરજી પડે એટલાં જામફળ ખાજે. પણ કહ્યા વિના ચોરી કરીશ નહિ ક્યારે ય.' પણ તો ય ઝિમનીને ચોરી કરવાની ઇચ્છા થાય. તેના દાદા (મોટા ભાઈ)ને પપૈયું ખૂબ ભાવે. તેની માંદી મા પથારીમાંથી ઊઠી યે શકતી નહિ. ભાભી એને બાર્લીનું પાણી મીઠું નાખી કરી આપે. મા કહેશે : 'જરાક લીંબુ નીચોવને, તો ભાવે ય ખરું. આ તો ગળે ય ઊતરતું નથી.' ઝિમનીની ઇચ્છા થાય એકાદ પપૈયું ને બે એક લીંબુ ચોરી જવાની.—લોભ પણ થાય. ખૂબ લોભ થાય. વળી મનમાં થાય કે બાબુ પાસે માગીશ તો શું નહિ આપે ? ચોક્કસ આપશે. તે દિવસે કિનુવાને કેવું સુંદર ખમીસ આપ્યું 'તું ! પોતાને ય એક કપડું ખરીદી આલ્યું'તું. માગવાની શરમ આવે. માગવું એટલે ભીખ જ ને ? પેલા બુઢ્ઢા ભિખારીને શેરીએ શેરીએ માગતો ભટકતો ને સહુની ગાળો ખાતો જોઈ ઝિમનીને ઘૃણા આવે. ના, પોતે ભીખ માગવા તો નહિ જાય. અચાનક તેનો લોભ તેના મનઃચક્ષુ સમક્ષ સાક્ષાત્ રૂપ ધારણ કરી દેખા દે. લોભ કહેશે : અરે તોડી લેને બે'ક લીંબુ, ને એક પપૈયું. આટલાં બધાં તો છે એમને. આટલાં બધાંનું એ શું કરશે ? લઈ લેને બેચાર.'

પણ કેવું આશ્ચર્ય ! સાથે સાથે એક બીજી ઘટના બની. બીજું એક ચિત્ર નજર સમક્ષ તાદૃશ્ય થયું. ઘણા બધા દિવસ પહેલાં એણે જાત્રા (ભવાઈ) જોઈ હતી એક. તેમાં ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું—તલવાર વડે યુદ્ધ હાથમાં તલવારવાળા ધર્મનું ચિત્ર ખડું થયું મનની આંખો સામે. લોભે પણ સામી એક તલવાર બહાર કાઢી. અને એ ખડખડપાંચમ બાંકડા પર ડાબા પગની પાની નચાવતાં નચાવતાં, હલાવતાં હલાવતાં, ઝિમની આ અદ્‌ભુત યુદ્ધ નીરખવા લાગી, અધખુલી આંખે અને સૂતાંસૂતાં.

પહેલા માળના ઓરડામાં ઈઝી ચેર પર પડ્યાંપડ્યાં લેખકબાબુએ પણ સ્વપ્ન જોયું એક—પ્રત્યક્ષ જોયું. સૂર્યનાં કિરણો પપૈયાની વચ્ચે થઈ લીલુડી લીંબુડી પર પડતાં હતાં. લેખકને લાગતું હતું કે પ્રકાશછાયાની ધૂપછાંવ વચ્ચે એક સાડીનો છેડો જાણે ઝૂલે છે. અને જામફળીની જે વાંકી ડાળ જરાક જ દેખાતી હતી—અને જેના બાકીનો અંશ લીંબુડીનાં ડાળ-પાંદડાંની આડશમાં ઢંકાઈ ગયો હતો—એ ડાળ જાણે લાગતી હતી કોઈના અતિ મૃદુલ કોમલ બાહુ સમી. અને એ હાથ પર કેવી મુલાયમ મલમલની ઓઢણી ઝૂલતી હતી ! જાણે સોનાના તારે વણેલી ! લાગતું હતું એમાંથી ઇંદ્રધનુના રંગો પણ ફૂટે ફૂટે થતા હતા. કરોળિયાના વિસ્તૃત જાળાનો નૂતન અર્થ—નૂતન મહિમા સ્પષ્ટ બની ઊઠ્યો કવિની આંખોમાં. યુકલિપ્ટસના વૃક્ષ પર બેઠેલા દેયડે તાન છેડી. પણ એ દેયડને કવિ જોઈ શકતો નથી. તેના મનમાં થયું વિરહની ભૈરવી વહી રહી છે એ પરમ આશ્ચર્યજનક આવિર્ભાવના કંઠમાંથી.-મુખ દેખાતું નહોતું. એક પપૈયાની ડાળની ઓથમાં એ મુખ છુપાઈ ગયું હતું. કવિ ઉન્મુખ થઈ બેઠા હતા—વખતે પપૈયાની ડાળ હટાવી કુતૂહલ નજરે કોઈ એક વાર ઉપર નજર નાખશે......પણ કંઈ જ ન બન્યું.

ઝિમનીએ જેવું જોયું કે ધર્મે તલવાર હાથમાં લઇને લોભનો વધ કરી નાખ્યો, તે જ ઘડીએ એક વાંદરો કૂદી પડ્યો...ને હે-રે-રે-રે-રે કરતી બૂમ પાડી ઊઠી એ વાંસની સોટી ઊંચકીને. કવિના શમણાનું યે મૃત્યુ થયું.

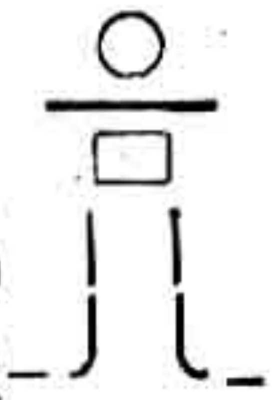
બે બે મૃત્યુ થયાં, પણ કોઈ હાહાકાર સંભળાયો નહિ. કવિએ ભવાં સંકોચીને એક સિગારેટ સળગાવી. ઝિમની ટીનનો ડબ્બો વગાડવા માંડી.

હજારો નકલો ખપી. સાહિત્ય અકાદમીનું ઈનામ એને મળ્યું ત્યારે દેસાઈ ભાઉને વંદન કરવા ગયા. યશના આનંદનો એમના મનને જાણે નશો ચડ્યો હતો. જાણે આકાશ હાથમાં આવ્યું એમ એમને લાગતું હતું. એમણે ભાઉને પગે માથું મૂક્યું અને એમના આશીર્વાદ માગ્યા. ખાંડેકર પણ 'સ્વામી'ના યશથી ખૂબ આનંદિત થયા હતા. એમણે દેસાઈને આશીર્વાદ આપ્યા : 'તારી નવી નવલકથા 'રાધેય' બહાર પડે ત્યારે એને એવો યશ મળે કે તેની આગળ લોકો 'યયાતિ'ને પણ ભૂલી જાય, એવા મારા આશીર્વાદ છે !' રણજિત દેસાઈ લખે છે : 'ભાઉનાં આશીર્વચન સાંભળ્યાં અને યશનો અહંકાર એકદમ ક્યાં યે ચાલ્યો ગયો. હિમાલયનાં શિખરો કેવાં ઉત્તુંગ હોય છે એનું જીવનમાં પહેલી જ વાર ભાન થયું. ખુલ્લે હાથે અને દિલે આમ આપનાર દાતા, ગુરુ મળવો મુશ્કેલ છે !'

ખાંડેકરે ખૂબ વાંચ્યું છે, ખૂબ મનન કર્યું છે. વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નિબંધો, ચલચિત્રની કથાઓ—દરેક ક્ષેત્રમાં અપ્રતિહત વિહાર કર્યો છે. એમણે કવિતાઓ, નાટકો લખ્યાં છે. ભારતની ઘણી ભાષાઓમાં એમની કૃતિઓના અનુવાદ થયા છે. એમને દેશભરમાંથી સન્માન પ્રાપ્ત થયાં છે. પણ આ બધું થયા પછી યે એ શિક્ષક જ રહ્યા છે. શિષ્યો એમનો પરાજય કરે એવી શુભેચ્છા એ સદા સેવતા આવ્યા છે. માનવતાનાં મૂલ્યોનું જતન કરવું અને જીવન ખાતર હસ્તીમાં રહેવું એવો કલાનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એવા દૃઢ વિશ્વાસ સાથે તેઓ પોતાના અને સમાજના જીવનની સમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. □

સત્યજિત રાય લિખિત એક
વિજ્ઞાન-કથા

પ્રોફેસર શંકુ અને રોબુ

—અનુ. સુકન્યા ઝવેરી—

૧૬મી એપ્રિલ

આજે જર્મનીથી મારા પત્રના ઉત્તરમાં વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પ્રોફેસર પોમરનો પત્ર આવ્યો છે. લખે છે :

પ્રિય પ્રોફેસર શંકુ,

તમારા બનાવેલા રોબોટ (Robot) અથવા યાંત્રિક માનવ સંબંધે તમે જે લખ્યું છે તે વાંચીને આનંદ થયો ; પણ તેથી યે કયાંય વિશેષ તો થયું છે વિસ્મય ! તમે લખ્યું કે મારો રોબોટ વિષે લખેલો ગવેષણામૂલક લેખ તમે વાંચ્યો અને તેમાંથી તમે ઘણું જ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. પણ જો તમારો રોબોટ સાચે જ તમારા વર્ણન પ્રમાણે હોય તો મારે કહેવું પડે કે તમે મારા કરતાં કયાં યે આગળ નીકળી ગયા છો.

મારી ઉંમર થઈ છે એટલે મારે માટે હિંદુસ્તાન આવવાનું શકય નથી; પણ જો તમે એક વાર તમારા યાંત્રિક માનવને લઈને અહીં આવી શકો તો હું અત્યંત ખુશ થઈશ, એટલું જ નહિ મારા પર ઉપકાર પણ થશે. અહીં હાઈડેલબર્ગમાં મારા જ એક પરિચિત સાયન્ટિસ્ટ ડૉકટર બોર્ગેલ્ટ કરીને છે. તેઓ પણ રોબોટ વિષે થોડુંઘણું કામ કરે છે. બનશે તો તેમની સાથે પણ હું તમારો પરિચય કરાવીશ.

તમારા પત્રની આશામાં વિરમું-છું. જો આવવા ઇચ્છતા હશો તો એક વારના ટિકિટભાડાની હું જરૂર વ્યવસ્થા કરી શકીશ. મારે ત્યાં જ રહેશો એ ઉમેરવાની જરૂર છે ખરી ? —તમારો રુડૉલ્ફ પોમર

પોમરના પત્રનો જવાબ આજે જ લખી નાખ્યો છે. લખ્યું છે : આવતા મહિનાની અધવચમાં આવી પહોંચીશ. ટિકિટ ખર્ચ માટે ઝાઝો વાંધો નથી ઉઠાવ્યો, કારણ જર્મની જવા આવવાનો ખર્ચ કંઈ નાનોસૂનો નથી; અને જર્મની જોવાનો લોભ પણ ખરો.

મારી સાથે રોબો પણ આવશે. પણ હજુ એ બંગાળી અને અંગ્રેજી સિવાય કશું જ બોલી શકતો નથી. આ એક મહિનામાં જો હું એને જર્મન શીખવી દઉં તો એ સીધી જ પોમર સાથે વાત કરી શકે અને મારે દુભાષિયા બનવાની જરૂર ન પડે.

રોબુને બનાવતાં મને દોઢ વર્ષ લાગ્યું છે. મારા નોકર પ્રહલાદે આખો વખત મારી પાસે જ રહીને મને બધી વસ્તુઓની આપ-લે કરી મદદ કરી છે જોકે અસલ કામ બધું મેં મારા હાથે જ કર્યું છે. અને સૌથી આશ્ચર્યની વાત છે રોબુને બનાવવાનો ખર્ચ. બધું મળીને મને એને તૈયાર કરવાનો ખર્ચ આવ્યો છે માત્ર ત્રણસો ને તેત્રીસ રૂપિયા ને સાડા સાત આના ! આટલા સામાન્ય ખર્ચે જે વસ્તુ તૈયાર થઈ છે તે ભવિષ્યમાં મારાં બધાં જ લેબોરેટરીના કામમાં સહાયક થશે—જેને કહેવાય રાઈટ હૅન્ડ મૅન : મારો જમણો હાથ. સાધારણ સરવાળા—બાદબાકી, ગુણાકાર-ભાગાકાર કરતાં રોબુને એક સેકંડથી પણ ઓછી વાર લાગે છે. એવો કોઈ અઘરો દાખલો નથી કે જે કરતાં રોબુને દસ સેકંડથી વધુ વાર લાગે. આના પરથી જ સમજાશે કે મેં પાણીના મૂલ્યે જ એક અદ્ભુત વસ્તુ મેળવી છે.

રોબુનો ચહેરો સુંદર બન્યો છે એવો હું દાવો નથી કરતો; કેમ કે બે આંખ એવી રીતે ગોઠવાઈ છે કે એ ફાંગી લાગે છે. એની સમતુલા જાળવવા મેં રોબોના મોં પર હાસ્ય લહેરાવ્યું છે. ભલે ગમે તેટલો અઘરો દાખલો કરતો હોય, હાસ્ય એના મુખ પર ફરકતું જ રહે છે. મોઢાની જગ્યાએ એક કાણું કરી મૂકયું છે, એમાંથી બધી વાતચીત નીકળે છે. હોઠનો ફફડાટ કરવા જાત તો ફોગટનો સમય અને ખર્ચ વધી જાત, તેથી એની લપ્પનછપ્પન કરી જ નથી.

માણસનું જ્યાં મગજ હોય છે, ત્યાં રોબુમાં ઈલેક્ટ્રિક તાર, બૅટરી, વાલ્વ વગેરેનું આયોજન છે. તેથી મગજ જે કામ કરે છે તેમાંનાં અનેક કામ રોબુ નથી કરી શકતો ! જેવાં કે સુખદુઃખનો અનુભવ, કોઈના વિચારો જાણીને તેના પર ગુસ્સો કે ઈર્ષ્યા—એ બધું રોબુ નથી કરી જાણતો. એ કેવળ કામ કરે અને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે. બધી જ જાતના દાખલા કે કોયડા ઉકલી શકે છે પણ વણશીખવ્યું કામ નથી કરી શકતો, અને શીખવેલા સવાલોના જવાબ સિવાય બીજા પ્રશ્નોત્તર એ જાણતો નથી. પાંચેક હજાર અંગ્રેજી ને બંગાળી પ્રશ્નોના જવાબ મેં એને શીખવ્યા છે. એક વાર પણ એણે એમાં ભૂલ કરી નથી. હવે હજારેક જર્મન પ્રશ્ન-ઉત્તર શીખવી દઉં એટલે એ જર્મની જવા માટે તૈયાર થઈ જશે.

આટલા અભાવ છતાં પણ, મારો રોબુ જે કરી શકે છે તે પૃથ્વીનો બીજો કોઈ યાંત્રિક માનવ કરતો હોય તેમ મને નથી લાગતું. આવી એક વસ્તુનું સર્જન કરી એને આવા નાનકડા શહેરમાં કેદ કરી રાખવાથી શો ફાયદો ? હિંદુસ્તાનનાં માત્ર સામાન્ય ઉપકરણોમાંથી એક સામાન્ય હિંદુસ્તાની વૈજ્ઞાનિક શું કરી શકે છે એ બાહ્ય જગતને જણાવવું ઉચિત નથી ? આમાં પોતાની મોટાઈ કરતાં દેશની જ વડાઈ વધારે છે.

૧૮મી એપ્રિલ

આટલા દિવસે અવિનાશ બાબુએ મારી વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાનો સ્વીકાર કર્યો. મારા એ પાડોશી, માણસ તો સારા; પણ એમની મારા કામ વિષેની ઠઠ્ઠામશ્કરી સહેવી કયારેક કયારેક અસહ્ય બનતી.

એ લગભગ હમેશાં જ મારી જોડે ગપ્પાં મારવા આવતા. પણ ગયા ત્રણ માસમાં જેટલી વાર આવ્યા છે, તેટલી વાર મેં પ્રહ્લાદ જોડે કહેવડાવી દીધું છે કે મને મળવાની નવરાશ નથી.

આજ રોબુને જર્મન શીખવી હું લેબોરેટરીની ખુરશી પર બેઠો બેઠો એક વિજ્ઞાન સામયિકનાં પાનાં ઉથલાવી રહ્યો હતો, એવામાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. મને પોતાને પણ ઇચ્છા ખરી કે એક વાર તેઓ રોબુને જુએ. તેથી એમને ડ્રૉઈંગ રૂમમાં ન બેસાડતાં મેં લેબોરેટરીમાં જ બોલાવ્યા.

જેવા અંદર આવ્યા કે નાક ચડાવી બોલ્યા : ‘અરે, આટલા દિવસથી તમે શું માંડયું છે અહીં ? બીજી પળે જેવી એમની નજર રોબુ પર પડી કે લાગમાં જ આશ્ચર્ય પામી બોલી ઊઠયા : ‘અરે બૉસ ! આ વળી શું ?’

મેં કહ્યું : ‘તે તમે એને જ પૂછો ને કે એ શું છે ? એનું નામ રોબુ.’

‘રોબુસ્કોપ ?’ અવિનાશ બાબુ ગ્રામોફોનને આજ પણ ચાવીનું વાજું કહે છે, સિનેમાને બાયોસ્કોપ, અને ઍરોપ્લેનને વિમાન.

‘રોબુસ્કોપ શા માટે ? કહું છું કે એનું નામ છે રોબુ ! તમે એનું નામ લઈને એને પૂછો કે એ શું છે. એ તમને બરાબર જવાબ આપશે.’

‘અરે વાહ ! આ વળી તમારું કેવું નવતર રમકડું છે, શી ખબર ?’ કહેતા એ યંત્ર સામે ઊભા રહી બોલ્યા : ‘તું શું છો રે રોબુ ?’

રોબુના મોંના કાણામાંથી સાફ સ્વરે જવાબ આવ્યો છું ‘હું યાંત્રિક માનવ : પ્રોફેસર શંકુનો સહાયક.’

બીચારા તો સાવ દિઙ્મૂઢ જ ! રોબુ શું શું કરી શકે છે એ સાંભળીને અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી એ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા ! મારા બંને હાથ પકડી મને શાબાશી આપી ચાલતી પકડી. મને લાગ્યું : આ વખતે ખરેખર તેઓ પ્રભાવિત થયા હતા.’

આજે એક જૂના જર્મન વૈજ્ઞાનિક સામયિકના પાના પર પ્રોફેસર બોર્ગેલ્ટનો લખેલો, રોબોટ સંબંધે એક પ્રબંધ નજરે પડયો. એમણે ખાસ્સી તુમાખીથી લખ્યું હતું કે યાંત્રિક માનવ તૈયાર કરવામાં જર્મનીએ જે કામગીરી કરી દેખાડી છે તેવું કોઈ દેશમાં હજુ કોઈએ કરી દેખાડયુ નથી. અને એમ પણ લખ્યું હતું કે યાંત્રિક માનવ પાસે માત્ર નોકરનું કામ કરાવી શકાય, પણ તેના પાસેથી મુદ્દાનું કામ—જેવું કે બુદ્ધિનું કામ—કોઈ દિવસ કરાવી શકાશે નહિ.

પ્રોફેસર બોર્ગેલ્ટનો ફોટોગ્રાફ પણ એ પ્રબંધ સાથે છાપેલો હતો. પ્રશસ્ત લલાટ, બંને ભવાં અસ્વાભાવિક રીતે વધુ ઘેરાં, આંખો જાણે ઊંડી ઊતરી ગઇ હતી, અને ચિબુક પર બે ઈંચ લાંબી અને એટલી જ પહોળી લગભગ ચોખુણિયા કાળી દાઢી ઊગેલી હતી. એમનો લેખ વાંચીને અને એમનું મોં જોઈને તેમને મળવાની ઉત્કંઠા ઓર વધી ગઈ.

૨૩મી મે

આજ સવારે જ હાઈડેલબર્ગ પહોંચ્યો. ચિત્રોમાં હોય છે તેવું જ સુંદર શહેર, યુરોપના સૌથી પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય માટે પ્રખ્યાત. નકર નદી શહેરમાં થઈને જ વહી જતી હતી, પછળ પહેરી જેમ ખડો હતો લીલુડા વને ઢાંકયો પહાડ. પહાડ પર હતો હાઈડેલબર્ગનો પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક કિલ્લો. શહેરથી પાંચ માઈલ દૂર, મનોરમ પ્રકૃતિના ખોળામાં પ્રોફેસર પોમરનો બંગલો હતો. સિત્તેર વર્ષના વૃદ્ધ વૈજ્ઞાનિકે મારી જે ખાતરબરદાસ્ત કરી એ તો વર્ણનાતીત છે. તેઓ કહે: 'ભારતવર્ષ તરફ જર્મનોને એક સ્વાભાવિક આકર્ષણ છે એ તો તમે જાણતા જ હશો. મેં તમારા દેશનું પ્રાચીન સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વાંચ્યું છે. મૅક્સમ્યુલરે આ બધાં પુસ્તકોનો ખૂબ જ સુંદર અનુવાદ કર્યો છે. એના જ અમે ઋણી છીએ. અને તમે હવે એક ભારતીય વૈજ્ઞાનિક થઈને જે કામ કર્યું છે તેથી અમારા દેશનું પણ ગૌરવ વધ્યું છે.

રોબુને તેના કદ પ્રમાણેના એક મોટા પૅકિંગ બૉક્સમાં ઘાસ, રૂ ને કાગળના ડૂચા તથા લાકડાનો વ્હેર વગેરે વચ્ચે ખૂબ જ સાચવીને સુવડાવીને લાવ્યો હતો. પોમરને એને જોવા માટે અત્યંત ઉત્સુક જોઈ મેં બપોરે જ તેને બહાર કાઢયો અને સાફસૂફ કરીને પોમરની લૅબોરેટરીમાં ખડો કરી દીધો. પોમરે આ વિષયમાં આટલી શોધખોળ અને આટલા લેખો લખ્યા છતાં કદી પોતે રોબોટ તૈયાર કર્યો નહોતો.

રોબુનાં રૂપરંગ જોઈ એ તો ચમકયા! કહે: આ 'શું? તમે તો ખીલાખીલી અને તાર-રિવેટ વડે જ સાંધા જોડયા છે ને શું? ને તમે કહો છો કે આ રોબો વાત કરે છે! કામ કરે છે!' પોમરના અવાજમાં અતિ સ્પષ્ટ અવિશ્વાસ વર્તાતો હતો. મેં જરાક હસીને કહ્યું: 'તમે એની પરીક્ષા કરી જુઓ, પૂછોને એને જ!'.

પોમરે રોબુને જર્મનમાં પૂછ્યું: 'Welche arbeit machst du—તું શું કામ કરે છે?' રોબુએ સ્પષ્ટ અવાજે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરી જર્મનમાં જ જવાબ દીધો: 'હું મારા બૉસના કામમાં મદદ કરું છું. અને ગણિતના પ્રૉબ્લેમ્સ (કોયડા) ઉકેલું છું.'

સાંભળીને પોમરે રોબુ ભણી અવાક થઇ થોડી વાર તાકી રહી માથુ ધુણાવ્યું. પછી એક દીર્ઘ શ્વાસ નાખી કહ્યું: 'પ્રો. શંકુ! તમે જે કર્યું છે તે વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. બોર્ગેલ્ટને પણ ઈર્ષ્યા થશે.'

આ સાંભળી હું ચમકી ગયો, શું બોર્ગેલ્ટે પણ પોતે એક રોબો તૈયાર કર્યો હતો કે શું? અને હું કંઈ પૂછું તે પહેલાં જ પોમર બોલ્યા: 'બોર્ગેલ્ટ પણ હાઈડેલબર્ગમાં જ છે. મારી જેમ નિર્જન એકાંતમાં નદીને સામે પાર રહે છે. પહેલાં એમને ને મારે સારો સંબંધ હતો—મિત્રતા જ કહોને. એક જ સ્કૂલમાં બર્લિનમાં ભણ્યા હતા. પણ હું એમના કરતાં ત્રણ વર્ષ આગળ હતો. તે પછી મેં હાઈડેલબર્ગમાં આવી ડિગ્રી લીધી; એ બર્લિનમાં જ રહ્યા. હમણાં છેલ્લાં દશેક વર્ષથી એ અહીં એમના બાપદાદાના બંગલામાં રહેવા આવ્યા છે.'

'એમણે પણ રોબોટ તૈયાર કર્યો છે?' પોમરે કહ્યું: ઘણા વખતથી કરે તો છે માથાકૂટ-પણ લાગે છે, હજુ સફળતા મળી નથી. વચ્ચે સાંભળ્યું હતું કે એનું મગજ ખસી ગયું છે. ગયા છ મહિનાથી એ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા નથી. મેં કેટલીયે વાર ફોન કર્યા હશે, પણ હમેશાં એનો નોકર કહે છે કે એ બીમાર છે. આજકાલ હવે ફોન નથી કરતો.'

'હું આવ્યો છું એની એમને ખબર છે?'

'તે તો હું જાણતો નથી. તમારા આગમનની વાત મેં અહીંના કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને કરી છે ખરી—તેમની સાથે તમારી મુલાકાત પણ થશે. કેટલાંક છાપાંના ખબરપત્રીઓને પણ ખબર છે. બોર્ગેલ્ટને હવે ખાસ જુદું જણાવવાની શી જરૂર છે?'

હું ચૂપ જ રહ્યો. દીવાલ પરની કકૂ—ક્લૉકમાં કુકૂ કુકૂ કરીને ચાર વાગ્યા. ખુલ્લી બારીમાંથી બાગ દેખાતો હતો. એની પાછળ પહાડ. એકાદા પક્ષીના રડયાખડયા શબ્દ સિવાય સર્વત્ર સ્તબ્ધતા હતી.

પોમર બોલ્યા: 'રશિયામાં સ્ટ્રોગોનાફ, અમેરિકામાં પ્રોફેસર સ્ટાઈનવે, ઇંગ્લૅન્ડમાં ડૉક્ટર મૅનિંગ્સ—તેઓ બધાએ રોબોટ તૈયાર કર્યા છે. જર્મનીમાં પણ ત્રણચાર રોબોટ તૈયાર થયા છે. એ બધા જ મેં જોયા છે. પણ તેમાંનો એક પણ આટલી સરળતાથી સાદાઈથી તૈયાર થયો નથી, આટલું સ્પષ્ટ બોલતા પણ નથી?'

મેં કહ્યું: 'આ તો ગણિતના સવાલો-દાખલાઓ, કોયડા પણ કરી શકે છે. તમે એને ગણિતનો પ્રશ્ન પૂછી શકો છો.'

પોમર તો અવાક્! 'શું કહો છો? એ અવરજૉખનું ઈક્વેશન કરી શકે છે?' 'પૂછી જુઓ.'

રોબુની પરીક્ષા કરી પોમર કહે: 'અરે વાહ! કમાલ કરી છે તમે! શાબાશ! ધન્ય છે તમને!' તે પછી એક પળ ચૂપ રહી પૂછયું: 'તમારો રોબોટ શું માણસની જેમ અનુભવ કરી શકે છે?'

મેં કહ્યુ: 'ના, એ વસ્તુ એને નથી આવડતી' પોમર કહે: 'ભલે બીજું કંઈ નહિ પણ તમારા મગજ સાથે એનો સંયોગ જરાક યોજ્યો હોત તો બહુ સારું થાત. કંઈ નહિ તોય તમારું સુખદુઃખ પણ એ જો સમજી શકત તો એના વડે તમારા પર અનેક ઉપકાર થાત. તો એ ખરેખર તમારો ભરોસાપાત્ર સાથી બની શકત.'

પોમર જરાક અન્યમનસ્ક થઈ ગયા. પછી કહે: 'મેં એ દિશામાં ખૂબ વિચાર કર્યો છે—એક યાંત્રિક માનવને કઈ રીતે એક રક્તમાંસના માનવીના મનની વાત સમજાવી શકાય એ વિષે મેં ખૂબ શોધખોળ કરી હતી. પણ હવે હું તો બુઢ્ઢો થઈ ગયો છું. મગજ તો સારું જ છે, પણ આ હૃદય-રોગના હુમલાએ કામ કરવા ન દીધું. એવો એકાદ રોબોટ તૈયાર કરવાનું જ સામર્થ્ય નથી રહ્યું શરીરમાં.' મેં કહ્યું: 'મારો રોબુ જેટલું કામ કરે છે એનાથી હું તો સંતુષ્ટ છું. બસ છે એટલું.'

પોમર કંઈ જ બોલ્યા નહિ. તેઓ એકીટશે રોબુ ભણી તાકી રહ્યા હતા. રોબુના મુખ પર તો એ જ સદાનું હાસ્ય. ઓરડાની બારીમાંથી ઢળતાં સૂર્યનાં કિરણો આવી રોબુની ડાબી આંખ પર પડતાં હતાં. તડકામાં ચમકતી ઈલેક્ટ્રિક બલ્બની આંખ પણ જાણે હસતી હોય એવું લાગતું હતું.

૨૪ મી મે

રાતના બાર વાગ્યા હતા. હું પોમરના બંગલાના પહેલા મજલાના ખંડમાં બેઠો બેઠો ડાયરી લખતો હતો. ગઈ કાલે મધરાતથી માંડીને આજ આખા દિવસમાં જે અનેક ઘટના બની હતી એને ગોઠવીને લખવાનો હું પ્રયાસ કરતો હતો, પણ લખી શકતો નહોતો; કેમ કે મારું મન ઠેકાણે નહોતું. જીવનમાં મને આજ પહેલીવાર લાગ્યું કે હું ભલે મારી જાતને મોટો વૈજ્ઞાનિક માનું, પણ હું સાચેસાચ હતો ખરો!

જો હોત તો હું આ રીતે કેમ અપમાનિત થયો? કાલ રાતની જ વાત પહેલાં કરું. એવું ખાસ નહોતું, પણ તો ય લખી રાખ્યું સારું.

રાતે પોમર અને હું ડિનર પતાવીને નવ વાગ્યે ઊઠ્યા. તે પછી બંને જણા ડ્રોઈંગ રૂમમાં બેસી કૉફી પીતા પીતા વાતો કરતા હતા, ત્યારે મેં વચ્ચે વચ્ચે પોમરને અન્યમનસ્ક બનતા જોયા. શું યે વિચારતા હશે, શી ખબર? વખતે રોબુને જોયા પછી પોતાની લાચારીનો વિચાર આવતો હશે? સાચે જ, એ એટલા બુઢ્ઢા છે કે એમને માટે રોબોટ વિષે નવી શોધખોળ કરવાનું શક્ય નથી એમ જ લાગે.

હું દસ વાગ્યા પછી સૂવા ગયો. જતાં પહેલાં રોબુને એક વાર જોઈ લીધો. પોમરની લેબોરેટરીમાં મજાનો આરામથી હતો એમ જ લાગ્યું. જર્મનીની ઠંડી આબોહવા, અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, એ કશાની એને કંઈ પડી નથી. એ જાણે તત્પર હતો મારા આદેશ માટે. સૂવા જતાં પહેલાં અમે બંને વૈજ્ઞાનિકોએ જર્મનમાં વિદાય લીધી. રોબુએ પણ સાફ જર્મનમાં કહ્યું હતું: 'ગુટે નાખ્ટ હેર પ્રોફેસર શંકુ; ગુટે નાખ્ટ હેર પ્રોફેસર પોમર.'

પથારીમાં પડ્યા પડ્યા બત્તી પેટાવી થોડી વાર મેં એક મૅગેઝીનનાં પાનાં ઊથલાવ્યાં. કંટાળ્યો ત્યાં નીચેના દાદરમાંના ઘડિયાળમાં અગિયારના ટકોરા પડતા સાંભળી મેં બત્તી ઓલવી અને હું સૂઈ ગયો.

અચાનક મારી ઊંઘ ઊડી! કેટલા વાગ્યા હતા એ તો ખબર નથી. પણ ઊંઘ ઊડી હતી કંઈક અવાજ સાંભળીને—અને એ અવાજ આવતો હતો બરાબર મારા રૂમની નીચેની પોમરના લેબોરેટરીમાંથી ખટ્ ખટ્ ખટ્....ઠંગ, ઠંગ—ખટ્ ખટ્. એક વાર લાગે માણસના પગનો અવાજ અને એક વાર લાગે મશીનને ખસેડવાનો અવાજ.

પણ એ અવાજ પાંચ જ મિનિટ સંભળાયો, બસ. પછી ઘણી વાર સુધી કાન માંડી ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો, પણ તે પછી ઘડિયાળમાં ત્રણ વાગવાના ટકોરા સિવાય કશું જ નહિ.

સવારે બ્રેકફાસ્ટ વખતે પોમરને મેં કશું જ કહ્યું નહિ; કેમ કે મારી ઊંઘમાં ખલેલ પડી એમ એ જાણે તો એમને વખતે ખરાબ લાગે.

બ્રેકફાસ્ટ પછી બહાર જવાનું નક્કી કર્યું હતું, પણ ટેબલ પરથી ઊઠતાં પહેલાં જ પોમરના નોકર કુર્ટે આવીને એક વિઝિટિંગ કાર્ડ તેના માલિકના હાથમાં મૂક્યું. નામ વાંચી પોમર નવાઈ પામી બોલ્યા: 'અરે! આ શું? બોર્ગેલ્ટ આવ્યા છે ને?' હું પણ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. બેઠક ખંડમાં જઈ જોયું કે મારા ગામમાં બેઠા જર્મન સામયિકમાં જે ફોટો જોયો હતો એવા જ દેખાતા હતા એ! કેવળ એમના વાળ વધુ સફેદ થઈ ગયા હતા. અમે પ્રવેશ્યા કે બોર્ગેલ્ટ સોફા પરથી ઊઠ્યા અને અમને અભિવાદન કર્યાં. આટલી ઉંમરે તેમની મિલિટરી જેવી સ્ફૂર્તિ જોઈ મને નવાઈ લાગી. એમની એ ઉંમર સિત્તેરની આસપાસ તો ખરી જ—પણ ખાસ્સી જુવાન જેવી તંદુરસ્તી હતી!

પોમર બોલ્યા: 'કેમ રે બોર્ગેલ્ટ, તું કંઈ લાંબી બીમારીમાંથી ઊઠ્યો હોય એવો તો જરા યે લાગતો નથી;—ઊલટાનું લાગે છે કે ક્યાંક હવાફેર કરીને સરસ થઈ આવ્યો હો!'

બોર્ગેલ્ટે ઘોઘરા અવાજે હો હો કરી હસીને કહ્યું: 'માંદો છું કહું તો લોકો હેરાન ઓછા કરે. કામમાં છું કહીએ તો કામ કરવા દે નહિ; લોકો ઊલટા વધુ પરેશાન કરે: ફોન કરે વારંવાર, ને પૂછે, શા કામમાં રચ્યાપચ્યા છો? તમે તો જાણો છો, હમેશાં કારણ કંઈ જણાવી ન શકાય.'

'એ તો સાચી વાત.' પછી પોમરે બોર્ગેલ્ટને કંઈક પીણા માટે ઑફર કરી. એણે નકારતાં કહ્યું: 'એ મેં બિલકુલ છોડી દીધું છે. અને મારી પાસે વધુ સમય પણ નથી. મેં આજ છાપાંમાં વાચ્યું કે રોબોટ સાથે પ્રોફેસર શંકુ અહીં આવ્યા છે. અને મને એ વિષે કુતૂહલ હોય જ, એ તો તને ખબર છે. તેથી ખબર આપ્યા વિના જ સીધો ચાલ્યો આવ્યો. માનું છું ખરાબ નહિ લાગેને!'

'ના રે ના.'

મેં પૂછ્યું: 'તમે મારું યંત્ર જોવા માગો છો?'

'એટલે તો આવ્યો છું. તમે કઈ રીતે અસંભવને સંભવ કર્યું એ જાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક જ છે.'

બોર્ગેલ્ટને હું લેબોરેટરીમાં લઈ ગયો. રોબુ તરફ જોઈને બોર્ગેલ્ટે પહેલાં કહ્યું: 'તમે એના ચહેરા તરફ ધ્યાન વિશેષ નથી આપ્યું. મને તો લાગે છે આને યાંત્રિક માનવ નહિ પણ, યંત્ર જ કહેવો જોઈએ નહિ?'

એની આ વાતનો હું અસ્વીકાર ન કરી શક્યો. મેં કહ્યું: 'મેં કામ પર જ ધ્યાન દીધું છે, એ તો ખરી વાત, એપોલો જેવો એકદમ સુદર્શન તો ન જ કહી શકાય.'

'સાંભળ્યું છે, તમારો રોબો ગણિતના પ્રશ્નો ઉકેલી આપી શકે છે!'

'કસોટી કરી જુઓ.'

બોર્ગેલ્ટે રોબુને પૂછ્યું: 'બે ને બે કેટલા?' રોબુએ એટલા જોરથી જવાબ આપ્યો કે લેબોરેટરીનાં કાચનાં વાસણો ઝણઝણી ઊઠ્યાં! આટલા જોરથી રોબુ ક્યારે ય બોલતો નથી. સ્પષ્ટ સમજાયું—અને સમજાતાં જરાક નવાઈ લાગી કે બોર્ગેલ્ટના પ્રશ્નથી રોબુને ખીજ ચડી હતી!

બોર્ગેલ્ટના પોતાના હાવભાવ પરથી પણ લાગ્યું કે રોબુના આવા જવાબથી એને પણ માઠું લાગ્યું છે. તેણે એક પછી એક ગણિતના અઘરા અઘરા પ્રશ્નો રોબુને કરવા માંડ્યા, અને રોબુ બરાબર પાંચથી સાત સેકંડમાં પ્રત્યેક પ્રશ્નના જવાબ આપતો ગયો. ગર્વથી મારી છાતી ફૂલી સમાતી નહોતી. બોર્ગેલ્ટના મુખ તરફ જોયું કે આ ચાળીસ ડિગ્રી ટેમ્પરેચરે પણ એના કપાળ પર પરસેવાનાં બિંદુ જામી ગયાં હતાં.

લગભગ પાંચ મિનિટ સુધી પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી બોર્ગેલ્ટે મારી તરફ જોઈ પૂછ્યું: 'ગણિત સિવાય એને બીજું કાંઈ આવડે છે?'

મેં કહ્યું: 'ખુદ તમારે વિષે એ ઘણું બધું જાણે છે—પૂછી જુઓ.'

આવતાં પહેલાં એક જર્મન વિજ્ઞાનકોશમાથી બોર્ગેલ્ટના જીવન સંબંધે અનેક ખબર રોબુમાં મેં 'પૂરી' હતી. મને અંદાજ આવી ગયો હતો કે બોર્ગેલ્ટ રોબુને જરૂર પૂછશે. બોર્ગેલ્ટ મારી વાત સાંભળીને જરાક નવાઈ પામ્યા. પછી કહે: 'આટલું બધું જ્ઞાન છે તમારા યંત્રમાં?! ઠીક, તો હેર રોબુ,... મારું નામ શું છે કહે જોઈએ!'

રોબુના મુખમાંથી એક શબ્દ ન નીકળ્યો! એક સેકન્ડ, બે સેકન્ડ એક મિનિટ—કોઈ જવાબ નહિ, કોઈ શબ્દ નહિ, કંઈ જ નહિ; બિલકુલ કંઈ જ નહિ. રોબુ ઘરની બીજી બધી—ટેબલ, ખુરશી કબાટ વગેરે વસ્તુની જેમ નિષ્પ્રાણ, નિર્જીવ!

હવે મારે પરસેવે રેબઝેબ થવાનો વારો! મેં આગળ વધી રોબુના માથા પરનું બટન ખોલબંધ કર્યું, અને હલાવ્યું, તેને પોતાને હલાવ્યો—એટલો કે તેના અંદરનાં બધાં યંત્ર ઝણઝણી ઊઠ્યાં, પણ કોઈ પરિણામ ન આવ્યું! રોબુએ આજ મારું ને ભારતીય વિજ્ઞાનનું સમસ્ત માનસન્માન આ બંને વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો સામે માટીમાં મેળવી દીધું.

બોર્ગેલ્ટે મોંમાંથી 'હું' કરી જરાક અવાજ કર્યો અને બોલ્યા: 'એમાં કંઈક ભારે મોટી ડિફેક્ટ રહી ગઈ લાગે છે, એ વાત નક્કી. ગમે તે હોય, ગણિત મસ્ત આવડે છે. તમને વાંધો ન હોય તો કાલે સાંજના એને લઈને એક વાર મારે ત્યાં આવો તો હું એને સુધારી આપીશ. અને મારી પાસે પણ કંઈક બતાવવા લાયક છે. તો તમને બંનેને આમંત્રણ આપી જાઉં છું.' આટલું કહી બોર્ગેલ્ટ વિદાય લઈ ચાલ્યા ગયા.

પોમર મારા મનની સ્થિતિ સમજી ગયા હતા. અને હું પણ જાણતો હતો કે એમને મારા માટે મનમાં દુઃખ થતું હતું. તેમણે કહ્યું: 'મને ખૂબ નવાઈ લાગે છે. ચાલો જોઇએ, આપણે જઇને તપાસ કરી જોઇએ કે બરાબર એ બોલે છે કે નહિ.'

લેબોરેટરીમાં જઈ રોબુને પ્રશ્ન પૂછતાં જ એ ફરી બરાબર પહેલાં-

ની જેમ જ જવાબ દેવા માંડયો. ચાલવાનું, ફરવાનું, પણ બ૦ બર હતું. સમજાયું કે એ એક જ પ્રશ્નના જવાબના બદલામાં જ કંઈક તે જ સમયે ગોટાળો થયે હતો તેથી એ બીચારો બરાબર જવાબ નહોતો આપી શક્યો. પણ એને માટે તો હું જ જવાબદાર હતો. એમાં એનો દોષ શો?

સાંજના સમયે બોર્ગેલ્ટનો ટેલિફોન આવ્યો. એમણે બીજા દિવસના આમંત્રણની યાદ આપી અને રોબુને સાથે લાવવાનું કહી ઉમેર્યું: 'મારે ત્યાં મારા સિવાય બીજું કોઈ નહિ હોય, એટલે તમારા યંત્રમાં કંઈક મુશ્કેલી ઊભી થાય તો બહારનું કોઈ હશે નહિ તેથી તમારી આબરૂને આંચ નહિ આવે.'

તો યે મનમાંથી બેચેની જતી નહોતી. એટલે રાતના ઊંઘ ન આવે તેના ડરે ઊંઘની દવા સોમ્નોલિનની એક ગોળી પણ ખાઇ લીધી.

એક વાત યાદ આવતાં વળી આંચકો લાગ્યો: કાલે મધરાતે ખટ ખટ અવાજ શાનો થતો હતો? પોમર પોતે શું લેબોરેટરીમાં કંઈક કામ કરતા હતા? રોબુની અંદરની મશીનરી તો કંઈક બગાડી નાખી નહિ હોય ને? પોમર અને બોર્ગેલ્ટે મળીને કંઈક કાવતરું તો નહિ રચ્યું હોય ને?

૨૭મી મે

કાલે સ્વદેશ પાછો ફરીશ. હાઇડેલબર્ગની વિભીષિકા હું ક્યારેય મનમાંથી ભૂંસી નહિ શકું. એ ઘટના વિગતવાર જ લખી નાખું.

બોર્ગેલ્ટ અમને બંનેને આમંત્રણ આપી ગયા હતા. રોબુને લઇને હેરફેર કરવી એ સરળ નહોતું. પણ એ સજ્જન જ્યારે કહી જ ગયા હતા, તો લઈ જ ગયો હું. બપોરે ચારના આસપાસ રોબુને બૉક્સમાં મૂકીને એક ઘોડાગાડીની સીટ પર એને આડો સુવડાવી અને દોરીથી બાંધી દીધો, અને સામી સીટ પર અમે બંને જણા બેઠા. ત્રણેક માઈલનો રસ્તો હતો. જતાં લગભગ વિસ્તાળીસ મિનિટ લાગવાની હતી.

જતાં જતાં રસ્તાની બંને બાજુ વસંતકાલીન ચેરી ફૂલોની શોભા નીરખતાં પોમરને મોંએ મેં બોર્ગેલ્ટના વડવાઓની વાત સાંભળી: તેમના એક વડવા—નામે જુલિયસ બોર્ગેલ્ટ બૅરન ફ્રેન્કેન્સ્ટાઈન જેવા મરેલા માણસને જીવતા કરવા જતાં પોતે જ ભેદી રીતે મરણ પામ્યા હતા. એ સિવાય બીજા એક બે જણ પાગલ થઈ ગયા હતા અને જીવનનો ઝાઝો સમય પાગલખાનામાં જ વીતાવ્યો હતો.

વનની અંદર થઈને પહાડનો રસ્તો પસાર થતો હતો. અહીં ઠંડી વધુ હતી, અને પાછો તડકો પણ નમી ગયો હતો. મેં મફલરને સારી રીતે વીંટી લીધો. થોડા આગળ વધ્યા અને પછી રસ્તાએ વળાંક લીધો. વળતાં સાથે જ સામે એક કોતરણી કરેલો વિરાટ દરવાજો નજરે પડયો. પોમરે કહ્યું: 'આવી પહોંચ્યા આપણે'. દરવાજા પર નકશી કરી લખ્યું હતું: 'વિલા મેરીઅન'.

એક પહરીએ આવીને દરવાજો ખોલ્યો. અમારી ગાડી અંદર દાખલ થઇને બંગલાના પ્રવેશદ્વાર સામે આવીને ખટ ખટ કરતી ઊભી રહી. બંગલાને રાજમહેલ અથવા ગઢી કે કિલ્લો જ કહેવાય.

બોર્ગેલ્ટ સામે જ અમારી પ્રતીક્ષા કરતા હતા. અમે ઊતર્યા કે તરત જ એમના ઠંડા હાથ વડે અમારી સાથે હાથ મિલાવ્યા અને બોલ્યા: 'આવો આવો, તમારા આગમનથી હું ખૂબ જ ખુશ થયો છું.'

તે પછી બે નોકરો આવીને રોબુનો બૉક્સ ઉઠાવી અંદર લઈ ગયા. અમે અંદર બેઠકખંડમાં જઈ બેઠા અને તેની પાસે જ લાયબ્રેરીમાં બોર્ગેલ્ટના આદેશ મુજબ બૉક્સમાંથી રોબુને બહાર કાઢી ઊભો કર્યો, સમગ્ર બંગલો, અને ખાસ કરીને એ બેઠકખંડ, અને તેની પ્રત્યેક વસ્તુ—તસવીરો, ચિત્રો, આયનો, ઘડિયાળ, બત્તીનાં ઝુમ્મર, બધામાં જ પ્રાચીનત્વ અને પરિષ્ટતાની છાપ વર્તાતી હતી. અને એક એવી ગંધ આવતી હતી એ ખંડમાં, કે જે કંઈક અંશે જૂનાપુરાણા લાકડાની હતી, તો વળી કોઈ દવા કે રસાયણની ગંધ પણ અંદર ભળેલી હતી. બોર્ગેલ્ટની પોતાની પણ એક લેબોરેટરી તો હશે જ, અને તે પણ ક્યાંક આ ખંડની બાજુમાં જ હોવી જોઇએ. બત્તી પેટાવવા છતાં પણ ખંડમાંના આછા અંધકારનો ભાવ દૂર થયો નહિ. ક્યાંથી થાય? ઘરની કોઈ પણ ચીજવસ્તુનો રંગ હલકો કે આછો નહોતો. બધું જ તપખીરિયા કે કાળાશપડતું —અને બધું જ જૂનુંપુરાણું; બધું જ ભેગું મળીને એક ગંભીર, હૃદયને ડરાવી દે એવું જ વાતાવરણ.

હું દારુ નહોતો પીતો એટલે બોર્ગેલ્ટે મારે માટે ઍપલ જ્યૂસ મંગાવ્યો. જે નોકર ટ્રેમાં પીણું લાવ્યો એને જોઇએ તો લાગે કે એની ઉમર નેવું વર્ષ તો હશે જ. હું એના તરફ આશ્ચર્યચકિત થઈ તાકી જ રહ્યો હતો, અને તેથી બોર્ગેલ્ટ મારા કુતૂહલનું શમન કરવા બોલ્યા: 'રુડી મારા જન્મ પહેલાંનો જ અમારે ઘેર હતો. તેઓ ત્રણ પેઢીથી અમારે ત્યાં નોકરી કરે છે.' અહીં કહેવું જરૂરી છે કે બોર્ગેલ્ટના જેવો ઘેરો અને છતાં મુલાયમ કંઠસ્વર મેં ક્યારેય સાંભળ્યો નહોતો.

અમે ત્રણેએ ગ્લાસ ઊંચકી ત્રણેના સ્વાસ્થ્યની કામના કરી. એવામાં બહાર ક્યાંક ફોનની ઘંટડી બજી ઊઠી, અને બુઢ્ઢા નોકર રુડીએ આવીને ખબર આપ્યા કે પોમરનો ફોન હતો. પોમર ઊઠીને ફોન લેવા ગયા.

બોર્ગેલ્ટના હાથના ગ્લાસમાં પણ સફરજનનો રસ હતો. એને હલાવતાં હલાવતાં મારી સામે એકીટશે તાકી રહી થોડી વારે બોર્ગેલ્ટે કહ્યું: 'પ્રોફેસર શંકુ—તમને તો ખબર છે કે આજ ત્રીસ વર્ષથી વૈજ્ઞાનિકો યાંત્રિક માનવ વિષે ગવેષણા કરે છે.' મેં કહ્યું: 'ખબર છે.'

'એ વિષે મેં પણ કંઈક થોડુંઘણું કામ કર્યું છે.'

'જાણું છું. મેં તમારા લેખો પણ વાંચ્યા છે.'

'મેં છેલ્લો લેખ દસ વર્ષ પહેલાં લખ્યો હતો. પણ મારી અસલ શોધ એ લેખ પછી જ શરૂ થઈ હતી. એ શોધ વિષેનું એક પણ તથ્ય મેં ક્યાંયે જાહેર નથી કર્યું.' હું ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યો. બોર્ગેલ્ટ પણ ચૂપચાપ એની ઊંડી ઊતરી ગએલી નીલી—ભૂરી આંખો વડે મારી સામે તાકી રહ્યો. ક્યાંક જાણે ધમધમ કરી અવાજ થતો હતો.—ઘરમાં જ, પણ તોય સાવ પાસે નહોતો. પોમરને આટલી વાર કેમ લાગતી હતી? એ કોની સાથે ટેલિફોનમાં વાત કરતા હતા?

બોર્ગેલ્ટ બોલ્યા: 'પોમરનો ફોન ખાસ્સો અગત્યનો લાગે છે.'

હું ચમકી ઊઠયો. મેં તો એને કશું જ કહ્યું નહોતું. એમણે મારા મનની વાત જાણી શી રીતે?

અને એવામાં બોર્ગેલ્ટે એક એવો સવાલ પૂછયો જેને માટે હું બીલકુલ તૈયાર નહોતો: 'તમારો રોબોટ મને વેચશો?'

હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો બોલ્યો: 'એ શું બોલ્યા? શા માટે?'

બોર્ગેલ્ટે ગંભીર સ્વરે કહ્યું: 'મારે જરૂર છે. કારણ એટલું જ છે કે મારો રોબો ગણિત નથી કરી શકતો અને તેથી એ મારે ઘણો જરૂરી છે.'

'તમારો રોબો શું અહીં જ છે?' બોર્ગેલ્ટે માથું હલાવી હા પાડી.

વળી રહી રહીને ગુમ...ગુમ...ગુમ...અવાજ! અને પોમરને પાછા ફરતાં વાર થતી જોઈ, હું કોણ જાણે કેમ બેચેની અનુભવી રહ્યો હતો. પણ તે છતાંય બોર્ગેલ્ટનો રોબો આ મકાનમાં જ છે જાણી, અને હું એને જોઈ શકીશ એ વિચારે હું ઉત્તેજનાની કંપારી પણ અનુભવી રહ્યો હતો.

બોર્ગેલ્ટ બોલ્યા: 'મારા રોબો જેવો રોબો આજ સુધી કોઈ બનાવી શક્યું નથી. મેં-ગોટફ્રીડ બોર્ગેલ્ટે-જે મેં બનાવ્યું છે એની કોઈ તુલના નથી. પણ મારા રોબોમાં એક જ ખામી છે કે એ તમારા રોબો જેમ ગણિત નથી ગણી શકતો. તેથી હું એની એ જ ખામી પૂર્ણ કરવા ઇચ્છું છું. તમારો રોબો મેળવી હું એ પૂરી કરીશ.'

મને ખૂબ જ ખરાબ લાગ્યું. આવી વસ્તુ કોઈ પૈસા માટે ગુમાવે? મારા શોખની, હોંશથી બનાવેલી, પહેલી વસ્તુ આ રોબો, એ શું હું કોઈ-

ડેલબર્ગના અર્ધા સાજા-ગાંડા વૈજ્ઞાનિકને વેચી દઉં? શા માટે? મ એવી શી પૈસાની ભીડ પડી છે? અને ગણિત ગણવાવાળી મારી શોધ તો મારું સૌથી મોટું કૃતિત્વ હતું. બોર્ગેલ્ટે ભલેને ગમે તેવો રોબોટ તૈયાર કર્યો હોય અને ડંફાસ મારે, પણ હું જાણતો હતો કે મારા કરતાં વધુ આશ્ચર્યકારક યાંત્રિક માનવ તેમણે ક્યારે ય તૈયાર કર્યો નહોતો.

મેં માથું ધુણાવી કહ્યું: 'માફ કરો. મિ. બોર્ગેલ્ટ. આ વસ્તુ હું વેચી શકીશ નહિ. અને સાચું કહું તો, તમે જ્યારે એ આટલો તૈયાર કર્યો છે તો થોડી વધુ મહેનત કરશો તો તમે પોતે પણ એ કરી જ શકશો ને?'

'પણ એનું કારણ—' કહેતાં બોર્ગેલ્ટ સોફા પરથી ઊઠીને ઊભા થયા: '—એ છે કે બધાં જ બધી વસ્તુ નથી કરી શકતાં. એ જ તો છે સૃષ્ટિનો નિયમ. કોશિશ કર્યે કરી શકીશ એ તો હું પણ જાણું છું, કારણ મારે માટે અસાધ્ય કશું જ નથી. પણ વખત ઓછો છે. મારી બધી ધન-દોલત ખલાસ થઈ ગઈ છે. મારો બંગલો દેવામાં થાપણ રાખ્યો છે બધું જ મેં ગુમાવી દીધું છે—એ એક રોબોટ તૈયાર કરવામાં. મેં એની પાછળ કરોડો માર્ક ખરચી નાખ્યા છે. પણ આ એક ગુણના અભાવે એ સંપૂર્ણ નથી થયો. એટલે તમારો રોબોટ મારે જોઈએ જ છે. એ મળશે તો હું મારા રોબોટ દ્વારા જ મારી સમસ્ત દોલત પાછી મેળવી શકીશ લોકો કહેશે ખરે જ બોર્ગેલ્ટે જે કર્યું છે એનાથી વિશેષ આ દુનિયામાં કોઈ માણસ કરી શકશે નહિ—કરવું શક્ય જ નથી. મારી પેટીમાં કેટલાક સોનાના ગોલ્ડ-સિક્કા રાખ્યા છે-ચારસો વર્ષ જૂના. એ ગોલ્ડ હું તમને આપીશ. તમે રોબોટ મને વેચી દો.'

મને સોનાની લાલચ આપી? લાલચને તો મેં વર્ષોથી જીતી લીધી છે તે બોર્ગેલ્ટને ક્યાંથી ખબર હોય? મેં પણ મારો અવાજ ગંભીર કરી કહ્યું: 'બોર્ગેલ્ટ, તમારી વાત કરવાની રીત મને પસંદ નથી. સોનું તો ઠીક, હીરાની ખાણ પણ આપશો તો ય હું મારો રોબુ નહિ વેચું.'

'તો પછી તમે મારે માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી રાખ્યો.' એમ કહીને બોર્ગેલ્ટે સૌપ્રથમ કામ કર્યું સીધા જઇને દાદર ભણીનાં કમાડ વાસી દેવાનું. તે પછી સામેનાં બારણાં, જે લાગે છે જમવાના ખંડ ભણી જતાં હતાં એ ય બંધ કરી દીધાં કાચની બારીઓ પણ બંધ કરી દીધી. ખુલ્લો રહ્યો કેવળ લાયબ્રેરીનો દરવાજો. રોબુ એ લાયબ્રેરીમાં જ હતો. અને ત્યારે પહેલી વાર મને થયું કે હવે હું મારા રોબુને કદાચ ક્યારેય નહિ જોઈ શકું! રખને તે હવે બીજાની માલિકીનો થઇને કામ કરશે, તેનો બનાને ગણિતના બારેબારે દાખલાઓ ગણશે અને પોમર? મારા મનમાં લેશમાત્ર શંકા નહોતી કે પોમર અને બોર્ગેલ્ટે તર્ક રચી મારો સર્વનાશ માંડ્યો હતો. ત્યાં તો દુમ..દુમ...દુમ...દુમ—ફરી એ જ અવાજ મારા કાને પડ્યો. મને થયું ભોંયમાંથી, નીચેથી એ અવાજ આવતો હતો. શાનો એ અવાજ હતો? બોર્ગેલ્ટના રોબોટનો?

હવે વિચારવાનો સમય જ નહોતો. બોર્ગેલ્ટ મારી સામે આવી ઊભો હતો. ફરી એ જ નિષ્પલક નજર. એવી નિષ્ઠુર નિર્દય નજર મેં જિંદગીમાં ક્યારે ય કોઈની પણ આંખોમાં જોઈ નહોતી.

આ વખતે જ્યારે બોર્ગેલ્ટ બોલ્યા ત્યારે જોયું કે તેના અવાજની કુમાશ, મુલાયમતા હવે નહોતી રહી. તેને બદલે હતી એક આશ્ચર્યજનક લોખંડી કઠોરતા, કર્કશતા, કઠિનતા.

'પ્રાણ તૈયાર કરવા કરતાં પ્રાણ હરવા એ કેટલું સરળ કામ છે એ તો તમે જાણો છો, નહિ શંકુ?' એના શબ્દ બંધ કમરામાં પડછંદા પાડતા હતા. 'એક માત્ર ઇલેક્ટ્રિક શૉક! કેટલા વૉલ્ટનો ખબર છે? તમારો રોબુ જાણે છે.—અને એ શૉક દેવાનો રસ્તો પણ ભારે સરળ...'

મેં એ શૉક. રોધક કાર્બોથીનનું ગંજી પહેર્યું હતું શૉકથી તો મારું કંઈ નુકસાન થાય એમ નહોતું, પણ આ જર્મનના શરીરની તાકાત સાથે હું બાથ ભીડી શકીશ ખરો? મેં ચીસ પાડી: 'પોમર! પોમર!'

બોર્ગેલ્ટ તેના જમણા હાથને લંબાવી પાંચ આંગળીને સીધી કરી મારી સામે આવી રહ્યો હતો! તેની નજરમાં હતો હિંસ્ર ઉલ્લાસ! હું પાછળ હટ્યો, પણ પાછળ સોફા હતો, તેથી પાછળ જવાની કોઈ સંભાવના નહોતી. બોર્ગેલ્ટના હાથનાં આંગળાં મારા કપાળથી છ જ ઇંચ દૂર હતાં, માત્ર થોડી સેકંડની જ વાર હતી! ત્યાં તો ઠંગ—ઠંગ—ઠ—ઠ—એવો અવાજ સાંભળી મારી નજર જમણી તરફ વળી. બોર્ગેલ્ટ પણ ચમક્યા અને એણે ગરદન ફેરવી. તે પછી એક આશ્ચર્યમય ઘટના બની. લેબોરેટરીના દરવાજામાંથી અમારા ખંડમાં પ્રવેશી હાજર થયો મારા જ હાથે તૈયાર કરેલો યાંત્રિક રોબુ! તેની આંખો અત્યારે પણ ત્રાંસી હતી, અને એ જ મારું દીધેલું સ્મિત ત્યાં ફરકતું હતું.

આંખના પલકારામાં એક લોખંડી ઝંઝાવાતની જેમ આગળ આવી તેણે પોતાના હાથ લંબાવી બોર્ગેલ્ટને ઝાપટ મારી પકડી લીધો!

અને તે પછી જે બન્યું એવો વિચિત્ર બીભત્સ બનાવ મારી જિંદગીમાં મેં ક્યારેય જોયો નથી. રોબુના હાથના જોરથી બોર્ગેલ્ટનું માથું એકદમ ઊંધું ફરી ગયું, અને રોબુના એક હડસેલાથી જ એ માથું ધડથી જુદું થઈ જમીન પર પટકાઈ પડ્યું! અને એના શરીરમાંથી ગળાની જગ્યાએથી વૈદ્યુતિક તાર બહાર નીકળી પડ્યા!

હું વધારે વખત જોઈ ન શકવાથી લગભગ અવશ અચેતન બેહોશ અવસ્થામાં ધબ દઇને સોફા પર બેસી પડ્યો. આંખો, મન, મગજ બધું જ જાણે અંજાઈ ગયું હતું.

લગભગ બેહોશ અવસ્થામાં જ સમજાયું કે દાદર તરફના દરવાજાને કોઈ ધડામ ધડામ ધક્કો મારી રહ્યું હતું: 'પ્રો. શંકુ! બારણાં ખોલો! બારણાં ખોલો!' આ તો પોમરનો અવાજ!

અચાનક જાણે મારી શક્તિ અને જ્ઞાન મને પાછાં મળ્યાં. સોફા છોડી હું ઊઠીને દોડ્યો અને બારણાં ખોલી જોઉં તો ત્રણ જણ: પોમર, બોર્ગેલ્ટનો બુઢ્ઢો નોકર રુડી. અને—હા, કોઈ શક નહોતો—એ હતા અસલ વૈજ્ઞાનિક ગોટફ્રિડ બોર્ગેલ્ટ!

એ પછીની વાત કંઈ લાંબી નથી. મારા મનના કેટલાક પ્રશ્નોમાંના એકનું તો પોમરની વાત સાંભળી પળભરમાં જ નિરાકરણ થઈ ગયું.

'તે દિવસે મધરાતે લેબોરેટરીમાં જઈ તમારા રોબુના માથાની અંદર મારું જ શોધેલું એક યંત્ર હું બેસાડી આવ્યો હતો. તેને લીધે તમારી સાથે એના મનનું એક ટેલિપથિક જોડાણ થઈ ગયું હતું. તમારી મુસીબત એ સમજી શક્યો હતો એટલે જ એ ચૂપ રહી શક્યો નહિ.'

બોર્ગેલ્ટ કહે: 'આ બધા યાન્ત્રિક માનવો યંત્ર જેવા હોય એ જ સારું. મારા રોબોને મેં એટલો બધો માણસ જેવો કરી મૂક્યો હતો કે એ મને સહી શક્યો નહિ. બરાબર એના જેવો જ કોઈ બીજો માણસ હોય એ એને ગમ્યું નહિ. એણે માન્યું હતું કે મારા મૃત્યુ પછી એ મારું કામ ઉપાડી લેશે. પણ મગજમાં એના શું હતું તે મને શી ખબર? મેં જેવો એને છોડ્યો કે એણે મને કેદ કર્યો! એણે મને મારી ન નાખ્યો, કેમ કે એ જાણતો કે એ બગડી જશે તો મારા સિવાય એનો ઉદ્ધાર નહોતો!'

પોમર કહે: 'રુડી બધું જાણતો હતો, પણ ડરનો માર્યો કશું જ કરી શકતો નહોતો. આજના ટેલિફોનનું ગપ્પું પણ રુડીનો જ તુક્કો. એને એમ કે મને બહાર કાઢી એ બોર્ગેલ્ટની કેદી અવસ્થાથી મને વાકેફ કરશે. અને પછી બંને મળીને એને છોડવવાનો પ્રયાસ પણ મને ખયાલ નહોતો કે એ દરમિયાન એ તમને મારી નાખવા માગતો હશે.'

એક વાત અચાનક મારી સમજમાં આવતાં મારું મન ખુશીથી ભરાઈ ઊઠ્યું. મેં કહ્યું: 'રોબુ તે દિવસે બોર્ગેલ્ટનું નામ કેમ નહોતો બોલ્યો એ હવે સમજાય છે ને? જે અસલ બોર્ગેલ્ટ ન હોય તેનું નામ બોર્ગેલ્ટ એ બોલે શી રીતે? આપણને ખબર નહોતી, પણ એ બરાબર સમજી ગયો હતો. યંત્ર જ યંત્રને બરાબર ઓળખે!' □

ઑસ્ટ્રેલિયાની આરપાર

લેખક: કિસ્મત કુરેશી

બર્ક અને વિલ્સ

બર્ક, રૉબર્ટ ઓ'હારા (૧૮૨૦-'૬૧). આયર્લૅન્ડમાં સેંઈન્ટ ક્લેરામમાં જન્મ. ઑસ્ટ્રીઅન સૈન્યમાં રહ્યા પછી ઈ. ૧૮૪૮માં એ રૉયલ આઈરિશ કૉન્સ્ટેબ્યુલરીમાં જોડાએલો. પાંચ વર્ષ પછી એ ટાસ્માનિયા જઈ વસેલો ને થોડા સમય બાદ મેલબૉર્નમાં પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર બન્યો હતો. દક્ષિણથી ઉત્તર ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ વીંધનાર એ પ્રથમ ગોરો સાહસિક હતો.

વિલ્સ, વિલિયમ જ્હૉન (૧૮૩૪-'૬૧) મધ્ય ઑસ્ટ્રેલિયાની શોધસફરમાં એ પ્રદેશોની મોજણી તથા ત્યાંથી ખગોળ વિષયક નિરીક્ષણો માટે એ બર્કની સાથે જોડાએલો.

હજી અગિયાર દાયકા પહેલાંની જ વાત છે. ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ ત્યારે અજાણ્યો નહોતો, પણ એના મધ્ય ભાગમાં શું હતું એની પૂરતી ખબર નહોતી. જે કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિઓ અંદરના એ પ્રદેશમાં જવાય એટલે ગએલી તેમના દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે ત્યાં રણ હતું કે ડુંગરા, વન હતાં કે સપાટ મેદાનો, પાણીની છત હતી કે અછત ને હતું એ પાણી ખારું હતું કે મીઠું, એ અંગે કોઈ કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકે તેમ નહોતું. દક્ષિણનો એ મહા ભૂમિખંડ ચારેબાજુથી સાગર જળથી વીંટળાએલો હતો એટલું જાણીતું હતું, અને એટલે જ જે સૌ સાહસિક વસાહતીઓ ત્યાં જઈ વસેલા એ બધા આ ખંડની કંઠારભૂમિ પર કે અથી થોડે ઊંડે સુધી જ ગએલા. પૂર્વ પશ્ચિમ કે ઉત્તરદક્ષિણ આ ખંડ સોંસરવું કોઈ પસાર થયું નહોતું.

આ ખંડના અગ્નિ કોણના પ્રદેશમાં ત્યારે વધુ લોકો વસ્યા હતા. ઠરીઠામ થઈ ચૂકેલા એ લોકોને હવે અંદરના અજાણ્યા પ્રદેશો વિષે વધુ જાણવાની ઉત્કંઠા હતી. ઑસ્ટ્રેલિયાની દક્ષિણ કંઠારથી માંડી ઉત્તર કંઠાર સુધીના પ્રદેશ ખેડવાની શક્યતા વિચારવા અને બની શકે તો એ સાહસ માટે ટુકડી મોકલવા ઈ. ૧૮૫૭માં એક સમિતિ રચાઈ. ભંડોળ એકઠું થયું અને શોધસફરી ટુકડી પણ તૈયાર થઈ શકી. બર્ક—રૉબર્ટ ઓ'હારા બર્ક—ને એની સરદારી સોંપાઈ. ઈ. ૧૮૬૦ની ૨૧મી ઑગસ્ટે આ સાહસવીરોને મેલબૉર્નના લોકોએ ઉમળકાથી વિદાયમાન આપ્યું. વિશાળ અજાણ્યા ભૂમિખંડને સોંસરવો પાર કરવા એમણે તૈયારી યે કેટલી કરી હતી! છેક હિંદુસ્તાનથી ઊંટો મંગાવ્યાં હતાં: કદાચ વચ્ચે રણ ઓળંગવાના આવે તો? જરૂર પડે તો પૈડાં કાઢી નાખીને પાણી પર તરતી મૂકી શકાય એવી મોટી માલવાહક ગાડી બનાવી હતી: કદાચ વચ્ચે નદીનાળાં વળોટવાં પડે તો? સાથે ઘોડા યે હતા અને પોતાની સાથે રાખેલાં સાધનસામગ્રી ને ખોરાકપાણીના પુરવઠા ઉપરાંત અગમચેતી વાપરીને બીજો વધારાનો પુરવઠો પણ પાછળથી એમને મળી રહે એવી યે વ્યવસ્થા કરી હતી. મોકલનારને અને જનારને સૌને આ નવી શોધસફરનો એક અનેરો ઉત્સાહ હતો. અને સફરની આગેકૂચ દરમિયાન આ સાહસટુકડીમાંના એક ડબ્લ્યુ. જે. વિલ્સે પોતાના બહેનને મોકલેલા એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે 'કોઈ આકરી સફરના બદલે આ તો ઉજાણી-પર્યટન જેવું વધુ લાગે છે.'

અને પર્યટન જેવી એ શોધસફરની લગભગ અર્ધી મજલ તો એમણે પૂરી કરી. પંદર ઘોડા, સોળ ઊંટ અને પાંચ સહાયક સાહસસફરીઓ સહિત બર્કનો કાફલો 'કૂપર્સ ક્રીક' નામે ઓળખાતા સ્થળે સુખરૂપ પહોંચી ગયો. સાથેનાં જાનવરો માટે ઘાસ-પાણીની ત્યાં સારી સગવડ હતી. સપાટ સરસ ભૂમિ, જેને કાંઠે વૃક્ષોથી શોભતી નદી વગેરેને કારણે છાવણી માટે એ સરસ સ્થળ હતું. અહીં સુધીનો માર્ગ પણ થોડોઘણો જાણીતો હતો. પાછળથી આવનાર પુરવઠાની પણ તેમણે રાહ જોવાની હતી એટલે બર્કે ત્યાં જ મુકામ કર્યો. વળતી સફરમાં પણ જરૂરી સગવડ સચવાય એ હિસાબે અહીં જ એમના મુખ્ય છાવણીના ખીલા ખોડયા અને સૌ પાછળથી આવનાર રાઈટની રાહ જોતા ત્યાં રોકાયા.

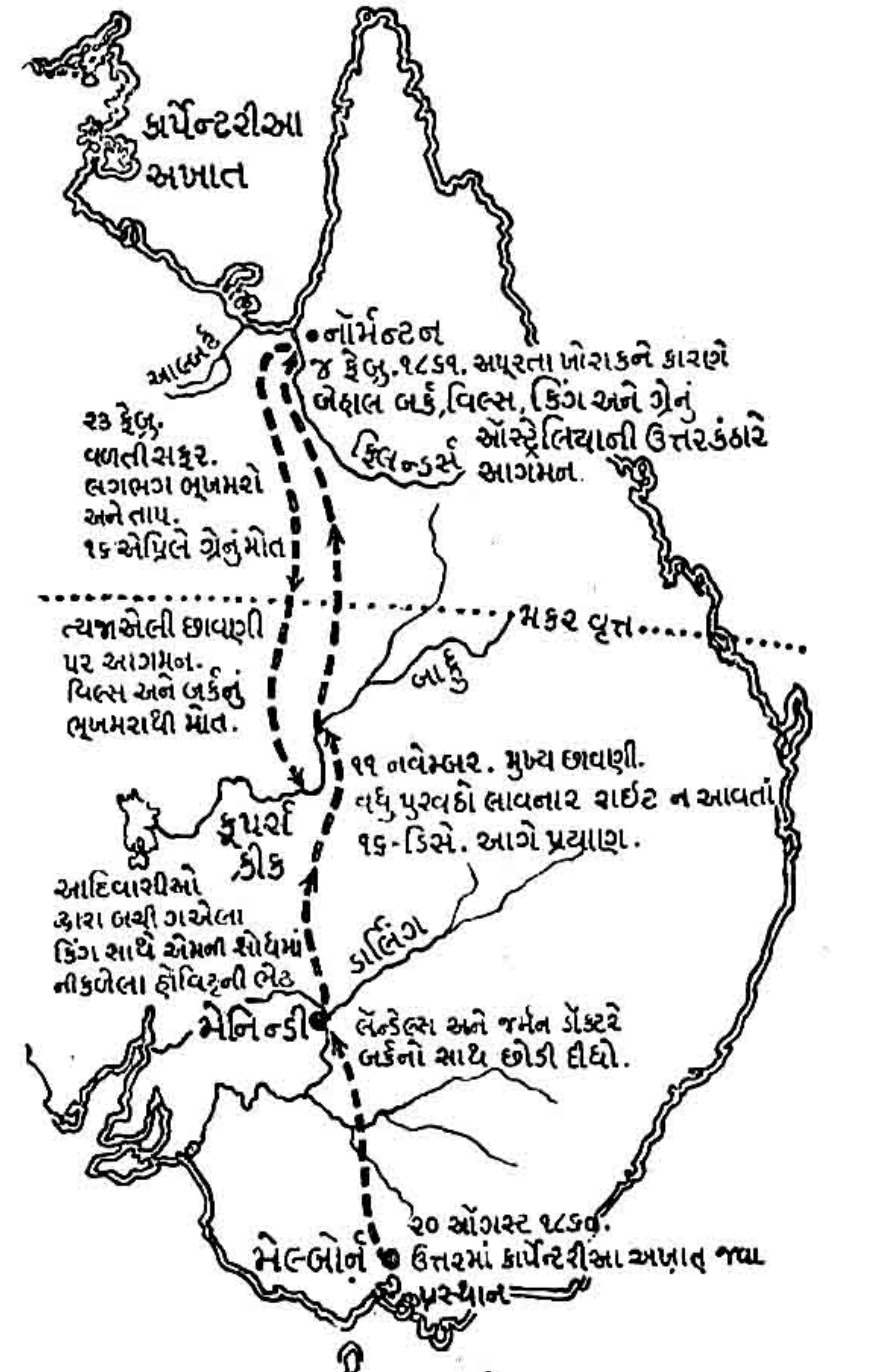
પણ અહીં પહોંચતાં સુધીમાં એકેય કડવો અનુભવ ન થયો હોય એવું નહોતું. ટુકડીના ઉપનેતા તરીકે જેને જવાબદારી સોંપાઈ હતી એ લૅન્ડેલ્સ ફરી બેઠો અને અધવચ્ચેથી જ આ સાહસમાંથી છૂટો થઈ ગયો. એને પગલે સાથેનો એક જર્મન ડૉક્ટર પણ ટુકડીમાંથી નીકળી ગએલો. જેની રાહ જોવાતી હતી એ રાઈટના પણ કંઈ સમાચાર નહોતા. અંતે સૌની ધીરજ ખૂટી. હવે રાઈટની વધુ રાહ ન જોતાં બર્કે સફર આગળ લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જો રાઈટ આવી ચડે તો એને પાછળ મોકલવા અને નહિતર ત્રણ મહિના સુધી એમની સૌની રાહ જોતાં અહીંની છાવણી સંભાળવાની બ્રાહ નામના એક સાથી સફરીને જવાબદારી સોંપી બર્કે વિલ્સ, કિંગ અને ગ્રેને સાથે લઈને આગેકૂચનો આરંભ કર્યો. સાથે ત્રણેક મહિના ચાલે એટલો ખોરાક, એક ઘોડો અને છ ઊંટ લીધાં. નવેમ્બરની અગિયારમી તારીખે અહીં પહોંચ્યા પછી એક મહિના સુધી રાઈટની રાહ જોઈ અંતે તેઓ સોળમી ડિસેમ્બરે હવે પછીની બિલકુલ અજાણ્યા ભૂમિ ખૂંદવા ઉત્તર દિશામાં આગળ ઊપડ્યા.

છૂટક છૂટક સાંભળેલી વાતો કરતાં તદ્દન જુદી જ એવી એ ભૂમિ હતી. પુષ્કળ ઘાસપાણીવાળાં મેદાનો અને રેતાળ રણ વટાવતાં તેઓને વચ્ચે વચ્ચે આ ખંડના અસલ વતનીઓ પણ મળતા. દીવાસળી કે માળાના મણકા જેવી ચીજોના બદલામાં તેઓ આ સફરીઓને ખાવાનું આપતા. સૂકા પ્રદેશમાં એમને કેટલાક ભાગમાં દિવસનો તાપ એટલો તો આકરો લાગતો કે દિવસે આરામ કરી તેઓ રાત્રે આગળ વધતા. પથરાળ ને સૂકા એવા એ ભૂમિ વિસ્તારમાં યે એમને ઘાસપાણીની સગવડ તો મળી જ રહેતી. પણ એમને પોતાને માટેની ખાદ્યસામગ્રી હવે લગભગ ખૂટવા આવી હતી. અપૂરતા ખોરાકથી હવે તેઓ ભાંગી પડવા માંડ્યા હતા. એક રાતે ચાંદનીમાં એમણે દૂર કોઈ ખાડીમાં પાણી ચળકતું જોયું ને તેઓ એ તરફ વળ્યા. પાણી ચાખ્યું તો એ ખારું જણાયું. લાગ્યું કે હવે ઉત્તરની સાગર કંઠાર બહુ દૂર નહિ હોય. વરસાદને કારણે થએલા કાદવમાં એમના ઊંટને ચાલવું મુશ્કેલ બની ગયું હતું. કદાચ બાકીની સફર હવે બહુ થોડા સમયમાં જ પૂરી થશે, એમ ધારી નાહક બધા કાફલાને સાથે વેંઢારવાને બદલે બધા ઊંટ તથા કિંગ અને ગ્રેને ત્યાં જ રોકી એક ઘોડો તથા વિલ્સને સાથે લઈને બર્ક આગળ ઊપડ્યો. ત્રણેક દિવસ ચાલે એટલી ખાદ્યસામગ્રી સાથે લીધી. પણ આગળની સફર એમ બર્ક ધારતો હતો એટલી સરળ નહોતી. આગળ જતાં પોચી જમીનમાં એમનો ઘોડો પણ ચાલી શકે તેમ નહોતો. જેમતેમ કરી તેઓએ એટલો ભાગ પૂરો કર્યો ત્યારે દૂર તેમને તાપણું બળતું દેખાયું. આસપાસ ત્યાંના કેટલાક આદિવાસીઓ કુંડાળું વળી બેઠા હતા. ગોરા આદમી બર્ક અને વિલ્સને જોઈ તેઓ ઊભા થઈ

જે સાહસની આ કરુણતાભરી કથા છે એના યાત્રામાર્ગનો નકશો બાજુમાં આપ્યો છે. ઑસ્ટ્રેલિયાના આંતરિક પ્રદેશોની શોધસફરો માટે ઈ. ૧૮૫૭માં 'ફિલૉસૉફિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ વિક્ટોરીઆ'એ વિચાર્યા પ્રમાણે આ શોધયાત્રાનું આયોજન થએલું. ઑસ્ટ્રેલિયા સરકારે આવી શોધસફર માટે દસ હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ પણ જાહેર કરેલું. દક્ષિણમાં સ્પેન્સરના અખાતથી માંડી ઉત્તરમાં કાર્પેન્ટરીઆ ઉપસાગરમાં, ઈ. ૧૮૪૧માં સ્ટોક્સે શોધેલી આલ્બર્ટ નદીના મુખ સુધીની એ સફર બર્કના નેતૃત્વમાં યોજાએલી ઈ. ૧૮૬૦ના ઑગસ્ટમાં એનો આરંભ થયો. ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરીમાં બર્ક અને વિલ્સ ફ્લિન્ડર્સ નદીના મુખ પાસેની એક દરિયાઈ ખાડી સુધી જઈને પાછા ફરેલા—એટલે કે છેક દરિયા સુધી તો તેઓ જઈ શકેલા નહિ. પાછા ફરતાં તેઓમાંના એક કિંગ સિવાય પ્રથમ ગ્રે અને પછી બર્ક તથા વિલ્સનું, મુખ્યત્વે તો ભૂખમરાથી શક્તિહીન થઈ જવાથી જૂન માસના અંતમાં અવસાન થએલું.

ભૌગોલિક જ્ઞાનવર્ધનની દૃષ્ટિએ કદાચ આ શોધસફરનું બહુ મહત્ત્વ નથી. પ્રથમ કક્ષાના શોધસફરી તરીકે પણ બર્ક અને વિલ્સની ગણના ન થઈ શકે. પણ એમના કરુણ અંજામને લીધે એમની ખ્યાતિ વિશેષ છે. ટુકડીના ઉપનેતા બનાવાએલા લૅન્ડેલ્સ અને સાથેના ડૉક્ટરે એમનો સાથ છોડી દીધો; પાછળથી પુરવઠો પહોંચાડનાર રાઈટની બિનજવાબદારીને કારણે એમને સાધનસામગ્રી ને ખાદ્યસામગ્રીની ભયંકર ખેંચ પડી; મહિનાઓ સુધી એમની રાહ જોઈ અંતે એમને મરેલા ધારીને યા તો બીજે માર્ગે વળી ગએલા ધારીને અન્ય સાથીઓએ મુખ્ય છાવણી ઉઠાવી લીધી; કદાચ મદદ મળે એવી આશાથી બર્કે નિશ્ચિત માર્ગ ચાતરીને જુદી દિશામાં જવાનું નક્કી કરી મોત વહોર્યું—એ બધું આ શોધયાત્રાની કરુણતાના કારણરૂપ ભલે રહ્યું, પણ ધ્યેયચ્યુત થયા વિના, અનેકવિધ કઠણાઈઓ છતાં યે આ સાહસવીરોએ જે પુરુષાર્થ જારી રાખ્યો એની કથા તો સદાયે પ્રેરક જ રહેશે.

લગભગ એક વર્ષ સુધી આ યાત્રાના પરિણામની કોઈ ખબર ન મળતાં છેવટ એમની શોધમાં જે અનેક ટુકડીઓ નીકળી એણે ખૂંદેલા પ્રદેશોના અનુભવો દ્વારા મધ્ય ઑસ્ટ્રેલિયા વિષે ઘણી નવી ને ઉપયોગી ભૌગોલિક માહિતી મળી. હૉવિટ્ કૂપર ક્રીક પહોંચ્યો ને એણે કિંગને શોધી કાઢ્યો. મૅકિન્લે પશ્ચિમ તરફ વધુ આગળ જઈ કૂપર ક્રીક અને મ્યુએલર નદીના માર્ગે થઈ છેક આલ્બર્ટ નદીના મુખ સુધી પહોંચ્યો અને વળતાં બ્રુડેકિન નદી તરફ થઈ ક્વીન્સલૅન્ડ પાછો ફર્યો ત્યારે જાણવા મળ્યું કે રણ જેવો લાગતો એ પ્રદેશ સારી ઋતુમાં ચરાણ મેદાન બની રહે છે. હર્બર્ટ અને વૉકરે પણ ઘણા નવા પ્રદેશો ખૂંદ્યા અને આમ, આલ્બર્ટ નદીથી માંડી (આ નકશામાં આવરેલો) પૂર્વ તરફના ઑસ્ટ્રેલિયાના લગભગ બધા મુખ્ય પ્રદેશ જાણીતો બની ગયો. —સંપાદકીય

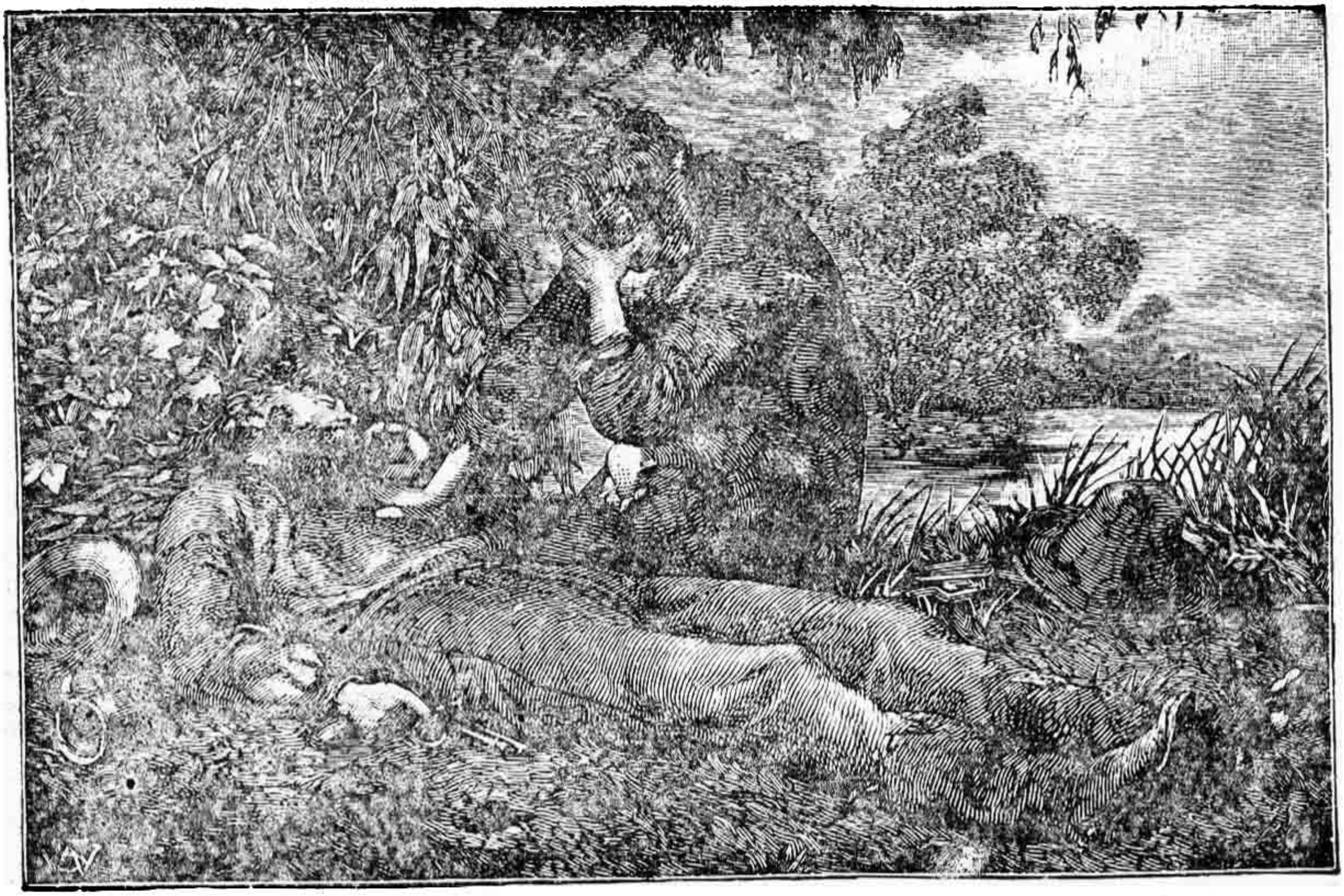

ગયા અને મૂંગે મોંએ બધા વિખરાઈને ચાલ્યા ગયા.

છ છ મહિના વીતી ગયા હતા એમણે આ સફર આરંભ્યાને. એક મહિનો તો રાઈટ અને એની સાથે આવનારી સામગ્રીની રાહ જોવામાં બરબાદ થએલો. અને અપૂરતી સામગ્રી સાથે એમણે સફર આગળ ચલાવેલી. છેવટ કિંગ અને ગ્રેને પણ માર્ગમાં રોકીને થોડા શા ખોરાક સાથે બર્ક અને વિલ્સે આગળ સફર જારી કર્યાને યે દોઢ મહિનો થઈ ગયો, અને જ્યાં પહોંચવા તેઓ નીકળ્યા હતા એ ઉત્તર ઑસ્ટ્રેલિયાનો દરિયાકાંઠો હજી યે દેખાતો નહોતો. માર્ગમાં ક્વચિત્ મળતા આદિવાસીઓ બધા જ કંઈ આ ગોરા લોકો પ્રત્યે ભાવ દર્શાવે એવું યે નહોતું. છતાં ભૂખથી અધમૂઆ જેવા બર્ક અને વિલ્સ ધ્યેયચ્યુત થયા વિના ડગુમગુ પગલે યે આગળ ધપી રહ્યા હતા.

અંતે દરિયાનાં પાણી દેખાયાં હકીકતે તો એ ઉત્તર ઑસ્ટ્રેલિયાની કંઠાર પર ફ્લિન્ડર્સ નદીના મુખ પાસેની એક દરિયાઈ ખાડી હતી. કપરી સફરથી ત્રસ્ત, ભૂખથી નંખાઈ ગએલા બર્ક અને વિલ્સને લાગ્યું કે હવે અહીંથી મૂળ દરિયો–કાર્પેન્ટરીઆનો ઉપસાગર કંઈ દૂર ન જ હોય. અને આમે યે તેઓ હવે વધુ આગળ જવા જેવી સ્થિતિમાં ક્યાં હતા? ઑસ્ટ્રેલિયાની દક્ષિણ સાગરકંઠારથી માંડી સમગ્ર ખંડ વીંધીને ઉત્તર કંઠાર સુધી પહોંચનાર એ પહેલા સાહસવીર હતા. આગલા વર્ષના ઑગસ્ટમાં આરંભેલી આ શોધયાત્રાનું ધ્યેય ઈ. ૧૮૬૧ની ૪થી ફેબ્રુઆરીએ હાંસલ કર્યું હતું. ત્રેવીસમી ફેબ્રુઆરી સુધી તેઓ ત્યાં રોકાયા અને પછી એમની યાત્રાનો ઉત્તરાર્ધ આરંભાયો.

માર્ગમાં જ રોકી રાખેલા સાથી ગ્રે અને કિંગને મળીને આ ખુશખબર આપવા તેઓ ઉત્સુક હતા. અંતે બધા ફરી મળ્યા: બધા એટલે ચારે સાહસિકો, સફરમાં છેક સુધી સાથ આપનાર ઘોડો બિલી અને એમનાં ઊંટ. જે જે કઠણાઈ પાર કરીને તેઓ આવ્યા હતા એનો જ અનુભવ ફરી એમને લેવાનો હતો. ઘર પ્રતિની એમની વળતી સફર શરૂ થઈ હતી, સાથે લીધેલી સામગ્રી અર્ધા ઉપરાંત તો ખલાસ થઈ ગઈ હતી અને હજી તો અર્ધી સફર બાકી હતી. વરસાદે કીચડ વધારી દીધો હતો. ભૂખને કારણે બધા જ લગભગ ભાંગી પડ્યા હતા. ભૂખના માર્યા એમણે પોતાના અમુક ઊંટને જ નહિ, વહાલા વફાદાર ઘોડા બિલીને પણ મારી નાખીને પોતાનાં પેટ ભરવાં પડ્યાં હતાં. છતાં માર્ગમાં જ સાથીદાર ગ્રેનું અવસાન થયું. બાકી રહેલા ત્રણે જણ કૂપર ક્રીક પહોંચી

▷ અપૂરતા આહારને કારણે અશક્ત બર્કનું અંતરિયાળ અવસાન અને એથી શોકવ્યાકુળ કિંગ

પોતાના અન્ય સાથીઓને મળવાની અને એમની પાસે રાખેલા ખોરાક ને કપડાં મેળવી થોડો આરામ કરવાની એકમાત્ર આશામાં પગ ઘસતા પાછા ફરી રહ્યા હતા.

અંતે એપ્રિલ માસના એક દિવસે જીવતા પ્રેત જેવા બર્ક, વિલ્સ, કિંગ અને બે લથડતાં ઊંટોનો એ કાફલો કૂપર ક્રીકની એમની છાવણી નજીક આવી પહોંચ્યો. દૂરથી પોતાની એ છાવણીનું સ્થાન નજરે પડતાં સાથીઓને મળવાની, ખાવાની ને પછી તાજામાજા થઈ પોતાની વીતક કથા કહેવાની આશાએ એમના લથડાતા પગમાં કંઈક જોર આવ્યું.

પણ છાવણીમાં કોઈ ન મળ્યું—કંઈ ન મળ્યું. ઘોર નિરાશાથી તેઓ બેસી પડયા. અને કળ વળી ત્યારે કંઈકે મળી આવે એવી આશામાં ચારે તરફ તપાસ કરતાં એક ઝાડના થડ પર વાંચ્યું 'ખોદો'. ખોદ્યું. એક શીશી મળી. અંદર ચિઠ્ઠી હતી: 'અમે આજ ૨૧મી એપ્રિલ ૧૮૬૧ના રોજ સવારે આ છાવણી છોડી જઈએ છીએ. તમારા સારુ થોડી ખાદ્યસામગ્રી રાખી છે. ઊંટ અને ઘોડા સાથે લઈ જઈએ છીએ.'

કેવાં નસીબ! પોતે સૌ અહીં પહોંચ્યા એના થોડા કલાક અગાઉ જ એમના સાથીઓ અહીંથી ચાલ્યા ગયા હતા! મહિનાઓ સુધી રાહ જોયા પછી આજે જ તેઓ ધીરજ ખોઈ બેઠા? થોડાક જ કલાકનો ફેર પડી ગયો! પણ હવે એમની પાછળ જઈ એમની સાથે થઈ જવા જેટલી આ લોકોમાં શક્તિ જ કયાં હતી?

સાથીઓ રાખી ગયા હતા એમાંથી થોડું થોડું પેટમાં નાખી તેઓ થાક ઉતારવા બે દિવસ સુધી ત્યાં જ રોકાઈ રહ્યા.

નજીકમાં જ ઢોરનો એક વાડો હોવાનો બર્કને ખયાલ હતો. ત્યાં જઈ કંઈ મદદ મેળવીને પછી આગળ જવા બર્કે સૌને એ તરફ દોર્યા. પણ એ વાડો મળ્યો નહિ. સાથેનાં ઊંટ પણ મરી ગયાં. હારેલા, થાકેલા, ચીંથરેહાલ ને નહિવત્ ખોરાકથી શક્તિહીન માંદા જેવા ત્રણે જણ, મળે ત્યારે, ત્યાંના આદિવાસીઓની જેમ મૂળિયાં ખાઈને પોતાનો પ્રાણ ટકાવી લથડતા આગળ વધી રહ્યા હતા. દિવસોદિવસ એમની શક્તિ ઓસરતી જતી હતી. અને અંતે એક દિવસ વિલ્સ ભાંગી પડયો. એક ડગલું યે હવે એનાથી આગળ જવાય એમ નહોતું. પોતાને છોડીને આગળ જવા એણે બર્ક અને કિંગને આગ્રહ કર્યો. પાસે જે કંઈ હતું એમાંથી વિલ્સને માટે થોડું મૂકીને બર્ક અને કિંગ કપાતે જીવે વિલ્સની વિનતિથી આગળ ચાલ્યા—કદાચ કંઈક મદદ મળી યે જાય!

પોતે પેન્સિલ પકડી શકયો ત્યાં સુધી વિલ્સે એમની કપરી યાત્રાની નોંધ લખ્યે રાખી હતી, ને છેવટનું પાનું લખી એણે એ નોંધની ડાયરીને દાટી દઈ બાજુમાં મરવા માટે લંબાવીને પડયો.

આ તરફ બર્ક અને કિંગ પણ બહુ આગળ જઈ શકયા નહિ. ભૂખમરો, થાક અને એથી પ્રકટેલી નિરાશાથી બર્કની દશા વધુ ને વધુ બગડતી જતી હતી. અંતે એણે પણ લંબાવ્યું. બાજુમાં ભાંગી પડેલા કિંગની નજર સમક્ષ મુગ્ધત્વે તો ભૂખમરાને કારણે બર્ક સદાને માટે પોઢી ગયો.

રહ્યો માત્ર કિંગ. બર્કના શબ પાસે આંસુ સારી એ વિલ્સને મળવા પાછો ફર્યો અને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે એ પણ મરી ચૂક્યો હતો. એકલા અટૂલા આ કિંગને નસીબયોગે કેટલાક આદિવાસી ભેટી ગયા. તેઓ એને પોતાની સાથે લઈ ગયા.

ઉત્તર કંઠારે ગએલા સાહસિકોના કંઈ જ સમાચાર નહિ મળતાં મેલબોર્નવાસીઓ વ્યાકુળ બની ગયા હતા. એમની શોધ માટે એ લોકોએ એક ટુકડી મોકલી. છેક સપ્ટેમ્બર માસમાં એ ટુકડીને કિંગની ભાળ મળી. અને કિંગ દ્વારા આ ગોઝારી સાહસસફરની કથાની સૌને જાણ થઈ એની પાસેની વિલ્સની લખેલી ડાયરીમાં એમની બધી જ કઠણાઈ વિગતવાર નોંધી હતી.

ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડની આરપાર જવાની પહેલી સાહસયાત્રાની આ નિષ્ફળ જેવી સફળતાની કથા છે. □

('ગ્રેઈટ ડીડ્સ ઈન ઈંગ્લિશ હિસ્ટરી'ના આધારે)

સૂર્ય

પૃથ્વી સમસ્તની જીવન-આધાર શક્તિનો વિરાટકાય પ્રચંડ સ્રોત આપણી નજીકમાં નજીકનો અને મધ્યમ કદનો એક તારો

—લેખક · ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક

[**પુરાતન** કાળથી ભારતમાં તેમજ ઘણા દેશોમાં સૂર્યને દેવ તરીકે લોકો પૂજતા આવ્યા છે. કોણાર્ક તથા મોઢેરાનાં સૂર્યમંદિર આની સાક્ષી પૂરે છે. મેક્સિકોમાં પણ સૂર્યમંદિર હસ્તી ધરાવે છે. વેદ, બ્રાહ્મણ સંહિતા તથા ઉપનિષદ્‌માં સૂર્યની સ્તુતિ આવે છે. ગાયત્રી મંત્ર એ પણ સૂર્યની સ્તુતિનો મંત્ર છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્‌ના ૧૬મા શ્લોકમાં સૂર્યને બધાનો નિયતા અને આધાર ગણાવ્યો છે. પ્રશ્નોપનિષદ્‌માં સૂર્યને જીવંત સૃષ્ટિના પ્રાણ તરીકે વર્ણવ્યો છે (શ્લોક ૫. શ્લોક ૯, દ્વિતીય પ્રશ્ન અને શ્લોક ૮, તૃતીય પ્રશ્ન). પુરાણોમાં સૂર્યને ગ્રહોનો અધિપતિ માન્યો છે અને દેવ તરીકે કલ્પ્યો છે. એનો વર્ણ લાલ છે; એના બે હાથમાં કમલ છે; એ પીળાં વસ્ત્રધારી છે અને સાત ઘોડા જોડેલા રથમાં મુસાફરી કરે છે. અરુણ એનો સારથિ છે અને તેને પગ નથી. એમાં કમલ સર્જનનું પ્રતીક છે; સાત ઘોડા સૂર્યના પ્રકાશમાં રહેલા સાત રંગોના સૂચક છે. ઘોડાની લગામો સાપની છે અને તેથી સર્પગતિ તે પ્રકાશની તરંગગતિની સૂચક છે. સૂર્યના રથને એક જ પૈડું હોવાથી તે કદી સ્થિર રહી શકતો નથી પરંતુ નિરંતર ગતિ માન રહે છે તેનું તે સૂચન કરે છે.

સૂર્યનાં સહસ્ર નામો છે, પરંતુ મુખ્ય નામ ચાર છે: રવિ, સવિતા, આદિત્ય અને ભાસ્કર. રસભોક્તા અને રસદાતા હોવાને કારણે રવિ. સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ હોવાને કારણે સવિતા, સર્વના પાલક અને સૌનું મંગલ કરનાર હોવાને કારણે આદિત્ય, અને પ્રકાશથી દૃષ્ટિ પેદા કરનાર તરીકે ભાસ્કર તરીકે એનાં નામ સાર્થક છે.

સમર્પણના છેલ્લા દિવાળી અંક (નવેમ્બર '૭૫)માં શ્રી રામકૃષ્ણ વ્યાસના 'પંચાયતન' નામના લેખમાં સૂર્ય વિષે જે પરિચય આપેલો છે તે પણ અહીં ઉતારવો વાજબી લાગે છે.

'પ્રત્યક્ષ અને પ્રભાવ-પૂર્ણ હોવાથી સૂર્ય દેવની ઉપાસના સર્વ કાળે બધી પ્રજાઓમાં જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં સૂર્ય માટે ચૌદ સૂક્તો છે. તેમનું નિસર્ગભવ્ય રૂપ પ્રત્યક્ષ હોવાથી મંત્રોમાં તેમનું માનવીય રૂપ ઓછું પ્રગટે છે. તે અમૂર્ત અગ્નિનું મુખ છે, વરુણ કે સર્વ દેવોનું ચક્ષુ છે. મૃત પ્રાણીનું ચક્ષુ સૂર્યમાં મળે છે. તેમને હિરણ્યાક્ષ, હિરણ્યબાહુ, સ્થાવર જંગમના આત્મા, પ્રાણીઓને કર્મમાં પ્રેરનાર, ઉદ્‌બોધક, સર્વ ભુવનોને ધારણ કરનાર, સર્વદ્રષ્ટા, કર્મસાક્ષી એવાં વિશેષણોથી નવાજ્યા છે. દ્યૌ તેમના પિતા તથા અદિતિ તેમનાં માતા છે, તેથી આદિત્ય પણ કહેવાય છે. સાત ઘોડાના રથમાં બેસી પ્રાણીમાત્રને તે નિહાળે છે. ક્યાંક તેમને ઊડનાર પક્ષી ગરુત્મત્ કે સુપર્ણ કહ્યા છે. તે એકચક્ર છે. બે મંત્રોમાં સૂર્યચક્રનો ઉલ્લેખ છે. તે રોગને, ખાસ કરી નેત્રરોગને મટાડી આયુષ્ય વધારે છે. ઈન્દ્રના સાથી બની તેણે અંધકારના પરિબળ સમા અસુરોને હણ્યા. અવેસ્તામાં 'હવર'–સૂર્યને અહુરમજદાના નેત્ર તરીકે ગણાવ્યા છે. તેમની વિભિન્ન અવસ્થાઓ, રૂપો ને કર્મો પ્રમાણે તેમને સવિતા (સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર), પૂષન્ (પોષણ કરનાર), વિવસ્વાન્ (ઉદયકાળે), મિત્ર (સર્વના સહાયક), યમ (કાળસ્વરૂપ) એવાં સાર્થક નામ આપી સ્તુતિ કરી છે. ઉષા તેમની માતા (ક્યાંક પત્ની પણ) છે. ગાયત્રી મંત્રમાં સવિતાદેવના શ્રેષ્ઠ તેજનું ધ્યાન નિરૂપાયું છે, જે સૌની બુદ્ધિને સન્માર્ગમાં પ્રેરે છે. સૂર્ય શબ્દ સ્વર ધાતુમાંથી બન્યો છે.']

સૂર્ય દરેક જીવંત કોટિનો પોષક અને પાલક છે. જીવન માટે તથા વાહનવ્યવહાર અને ઉદ્યોગો માટેની શક્તિ સીધી અથવા આડકતરી સૂર્ય મારફતે જ મળે છે. સૂર્યના પ્રકાશની મદદથી લીલી વનસ્પતિનાં પાંદડાંમાં પ્રક્રિયા થાય છે અને તેમાંથી થડ, ડાળી, ફળ, ફૂલ અને મૂળ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે. વનસ્પતિ સૂર્યની શક્તિ મેળવી ધાન્ય પેદા કરે છે તે ખાઈને મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીઓ શક્તિ મેળવે છે. માંસાહારી જીવો બીજા વનસ્પતિ-આહારી પ્રાણીનું ભક્ષણ કરે છે. ભૂગર્ભમાંથી મળતું ખનિજ તેલ, કોલસો તથા પેટ્રોલ આપણાં શક્તિનાં સાધનો છે અને તે પણ પુરાતન કાળનાં જંગલો દટાવાને કારણે આજે મળે છે. એ સૌનો ઉગમ સૂર્યને આભારી છે. પવન તથા ભરતી-ઓટ પણ સૂર્યને આભારી છે. (ભરતી-ઓટમાં તો ચંદ્રનો પણ ફાળો છે.) તેમાંથી મળતી શક્તિ આમ સૂર્યમાંથી જ આડકતરી મળે છે. મોટા જલધોધમાંથી પેદા થતી વીજળિક શક્તિ પણ સૂર્યના પ્રકાશને આધારિત છે. સૂર્યના તાપથી સમુદ્રના પાણીની વરાળ ઊંચે ચડે છે અને વરસાદ રૂપે પૃથ્વી ઉપર વરસે છે. સૂર્ય ન હોય તો પૃથ્વી ઉપરના જીવનની શી સ્થિતિ થાય તે સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે: પૃથ્વીની સપાટી પર પાણીના બરફના સ્તરો ને તેના ઉપર આશરે ૩૦ ફૂટ ઊંડાઈનો પ્રવાહી હવાનો સમુદ્ર ફેલાઈ જાય ને સમગ્ર જીવંત સૃષ્ટિનો નાશ થાય.

સૂર્યનું અંતર

સૂર્ય એક મધ્યમ કદનો તારો છે. એનું પૃથ્વીથી સરેરાશ અંતર ૯,૨૯,૦૦,૦૦૦ માઈલ (૧૪,૯૪,૯૦,૦૦૦ કિ. મી.) છે. આ અંતર એટલું પ્રચંડ છે કે માત્ર આંકડાથી તેનો ખયાલ આવતો નથી. અવકાશમાં છોડેલાં રૉકેટ આશરે કલાકના ૨૦,૦૦૦ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરે છે. આથી આવાં રૉકેટને આટલું અંતર કાપતાં આશરે છ માસ લાગે! સૂર્યમાંથી નીકળેલું પ્રકાશનું કિરણ દર સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરી આશરે ૮ મિનિટ પછી પૃથ્વી ઉપર આવે છે. આથી એમ કહી શકાય કે આપણે સૂર્યોદય થતો જોઈએ તે પહેલાં ૮ મિનિટ અગાઉ સૂર્યનો ઉદય થઈ ચૂક્યો છે. સૂર્યમંડળની બહાર સૌથી નજીકનો તારો પ્રૉક્સિમા સેન્ચુરી (સમીપ નરાશ્વ) ૨૫૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૨૫ હજાર અબજ) માઈલ દૂર છે. સૂર્યમાંથી નીકળેલું પ્રકાશનું કિરણ વર્ષના ૬ હજાર અબજ મા.ની ઝડપે ત્યાં પહોંચતાં આશરે સવાચાર પ્રકાશ વર્ષ લાગે છે. (એક પ્રકાશ-વર્ષ અંતર એટલે આશરે ૬૦૦૦ અબજ મા.)

સૂર્યનું કદ

પૃથ્વીની સરખામણીમાં સૂર્ય અતિ મોટો આકાશી ગોળો છે. આકાશમાં દેખાતા સૂર્યના બિંબનો વ્યાસ ૮,૬૪,૦૦૦ મા. (૧૩,૯૦,૦૦૦ કિ. મી.) છે. આનો અર્થ એ થયો કે ૭૯૨૬ માઈલના વ્યાસવાળી ૧૦૯ પૃથ્વીઓને એકમેકને અડીને સીધી લીટીમાં મૂકીએ તો સૂર્યનો વ્યાસ મળે! સૂર્યનું કદ એટલું મોટું છે કે તેમાં ૧૩ લાખ પૃથ્વીઓ સમાઈ જાય. સૂર્યની ઘનતા પૃથ્વીના દ્રવ્યના કરતાં ઓછી ચોથી ભાગની છે, કારણ કે એમાંનું મોટા ભાગનું દ્રવ્ય વાયુ રૂપ છે. આમ છતાં એનું કદ વિશાળ હોવાથી પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનું દ્રવ્યમાન ૩૩૨,૦૦૦ ગણું છે. પૃથ્વીની વિશિષ્ટ ઘનતા ૫.૫ છે, જ્યારે સૂર્યની ૧.૪ જેટલી છે. આટલા પ્રચંડ દ્રવ્યમાનને કારણે સૂર્યના બિંબની સપાટીએ ગુરુત્વાકર્ષણ-બળ પૃથ્વી કરતાં ૨૭.૯ ગણું છે. આનો અર્થ એ થયો કે પૃથ્વી ઉપરના ૧૦૦ રતલના માણસનું વજન સૂર્યની સપાટી ઉપર ૧.૫ ટન જેટલું થાય! [સૂર્યનું વજન ટનમાં દર્શાવવું હોય તો ૨ના અંક પછી ૨૭ મીંડા મૂકતાં જે

આંકડો (૨×૧૦^{૨૭}) આવે તેટલું થાય.] સૂર્યનું પ્રચંડ ગુરુત્વાકર્ષણ-બળ સૂર્યના ભ્રમણ કરતા ગ્રહોને તેની કક્ષામાં સ્થિર રાખે છે. ત્રણ અબજ સડસઠ કરોડ માઈલ (લગભગ પાંચ અબજ એંશી કરોડ કિ. મી.) દૂર આવેલો છેલ્લો ગ્રહ પ્લૂટો પણ સૂર્યના ગુરુત્વ-બળથી ભ્રમણ કરતો રહે છે.

સૂર્યની ગતિ

સૂર્યકલંકો ને રંગપટના અવલોકન દ્વારા સૂર્યની તેની ધરી ઉપરની ચક્રગતિનું માપ ચોકસાઈથી કાઢી શકાયું છે. સૂર્ય વાયુરૂપ હોઈ તેની ચક્રગતિ બધે એકસરખી નથી. સૂર્યના વિષુવવૃત્તના વિસ્તારની ચક્રગતિનો આવૃત્તિકાળ આપણા ૨૪.૬૫ દિવસ જેટલો થાય છે; ૩૦ ડિગ્રીના અક્ષાંશ ઉપર તે ૨૫.૮૫ દિવસનો છે; ૬૦ ડિગ્રી અક્ષાંશે તે ૩૦.૯૩ દિવસનો છે; અને ધ્રુવપ્રદેશમાં ૩૪ દિવસનો છે. સૂર્યના વિષુવવૃત્ત ઉપર આવેલું એક બિંદુ વર્તુલમાં કલાકના ૪૬૦૦ મા.ની ઝડપે ગતિ કરે છે.

સૂર્ય અવકાશમાં સ્થિર નથી, પરંતુ અવકાશમાં સૂર્યમંડળના બધા ગ્રહોની સાથે સેકંડના ૧૮૦ માઈલ(૨૮૯.૮૦ કિ.મી.)ની ઝડપે મુસાફરી કરે છે. કલાકના હિસાબે ગણીએ તો ઝડપ ૬,૪૮,૦૦૦ માઈલ (૧૦,૪૩,૨૮૦ કિ. મી.) જેટલી થાય છે. આટલી ઝડપે જો કોઈ રૉકેટ પૃથ્વીની ફરતે ભ્રમણ કરતું હોય તો કલાકમાં ૨૭ વાર પ્રદક્ષિણા કરી રહે.

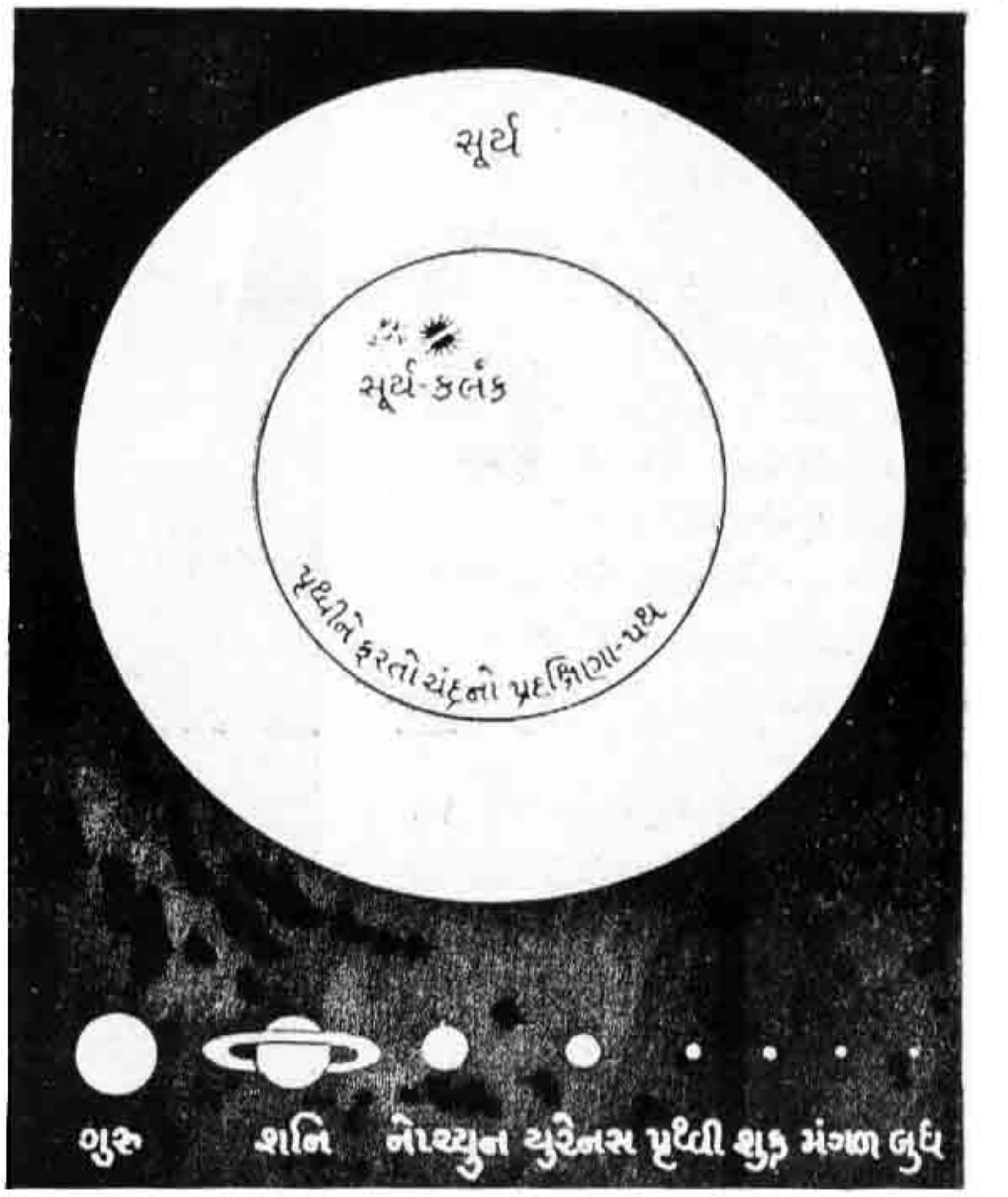
નિરંતર આટલી પ્રચંડ ગતિથી સફર કરતો હોવા છતાં સૂર્ય આકાશગંગામાં આવેલા અસંખ્ય તારાઓમાંથી કોઈને અથડાતો નથી, બલ્કે તેમ થવાની શક્યતા નહિવત્ છે. આનું કારણ અવકાશમાં રહેલા તારાઓની વચ્ચેનાં વિરાટ અંતરો છે. દાખલા તરીકે એક મોટા વિશાળ મેદાનમાં સૂર્યમંડળના અંતરને પ્રમાણસર નાનાં મોડેલ બનાવી મૂકીએ તો આનો કંઈક ખયાલ આવી શકે. મેદાનના મધ્યમાં ધારો કે ૨ ફૂટ વ્યાસનો ગોળો સૂર્ય તરીકે મૂકીએ તો પૃથ્વીનો ગોળો માત્ર ૦.૨૨ ઇંચ જેટલો થાય અને તેને ૨૧૫ ફૂટ અંતરે મૂકવો પડે; પ્લૂટોનો છેલ્લો ગ્રહ ૮૫૦૦ ફૂટ (લગભગ ૨૮૦૦ મીટર) અંતરે આવે; અને સૌથી નજીકનો તારો (સમીપ નરાશ્વ) ૧૧૦૦ માઇલે (૧૭૭૧૦ કિ. મીટરે) મૂકવો પડે. આમ સૂર્યની ફરતેના તારાઓનાં અંતરો એટલાં વિરાટ છે કે તેમાં સૂર્ય અને બીજા તારાની અથડામણની શક્યતા નહિવત્ છે. ચક્રગતિથી ઘૂમતી આકાશગંગામાં સૂર્ય તેનું એક પરિભ્રમણ આશરે ૨૫ કરોડ વર્ષમાં પૂરું કરે છે.

સૂર્યનો પ્રકાશ અને ગરમી

પૃથ્વી ઉપર પડતો સૂર્યનો પ્રકાશ આખી સૃષ્ટિને વિવિધ રંગોમાં દશ્યમાન કરે છે. મેઘધનુષ, સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્ત વખતે દેખાતા કુદરતી રંગોની સૃષ્ટિ, વનસ્પતિની લીલા રંગની સૃષ્ટિ, વિવિધરંગી ફૂલોની સૃષ્ટિ, પશુપંખી અને જીવજંતુઓની વિવિધરંગી પ્રાણીસૃષ્ટિ, સાગર, આકાશ અને દૂરના પહાડોની ભૂરા રંગની સૃષ્ટિ અને રક્તવર્ણી માટીની તથા વિવિધ રંગોના ખડકો, સ્ફટિકો અને પરવાળાંની સૃષ્ટિ વગેરેનું આહ્લાદક અને મનોરંજક દશ્ય સૂર્યના પ્રકાશને આભારી છે. સૂર્યના સફેદ પ્રકાશમાં સાત દશ્ય રંગો છે અને તે ઉપરાંત અદશ્ય ગરમીના કિરણો તથા પાર-જાંબલી કિરણો પણ રહેલાં છે. પૃથ્વીના વાતાવરણની બહાર સૂર્યમાંથી ક્ષ-કિરણો પણ આવે છે, પરંતુ વાતાવરણમાં તે શોષાઈ જાય છે. વાતાવરણની બહાર ગરમીનાં કિરણો અને પાર જાંબલી કિરણોની તીવ્રતા પણ એટલી પ્રચંડ છે કે તે જો મોટે ભાગે વાતાવરણમાં શોષાઈ ન જાય તો પૃથ્વી ઉપરના જીવનને નષ્ટ કરી નાખે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર સૂર્યનું જે તેજ મળે છે તે કોઈ પણ પ્રકાશ કરતાં વધુ તેજસ્વી છે. આપણે એટલું તેજ પેદા કરવું હોય તો દરેક સ્થળે ૬૫૦૦ મોટી મીણબત્તીઓ સળગાવવી પડે અથવા ૧૫૦ આર્ક-લાઈટ (વેલ્ડિંગ કરવા વપરાતી જ્યોત) રાખવી પડે.

સૂર્યના પ્રકાશ દ્વારા આપણે ગરમી પણ મેળવીએ છીએ. એ ગરમી પવનના પ્રવાહો પેદા કરે છે; એ ગરમીથી સમુદ્રના પાણીનું બાષ્પીભવન

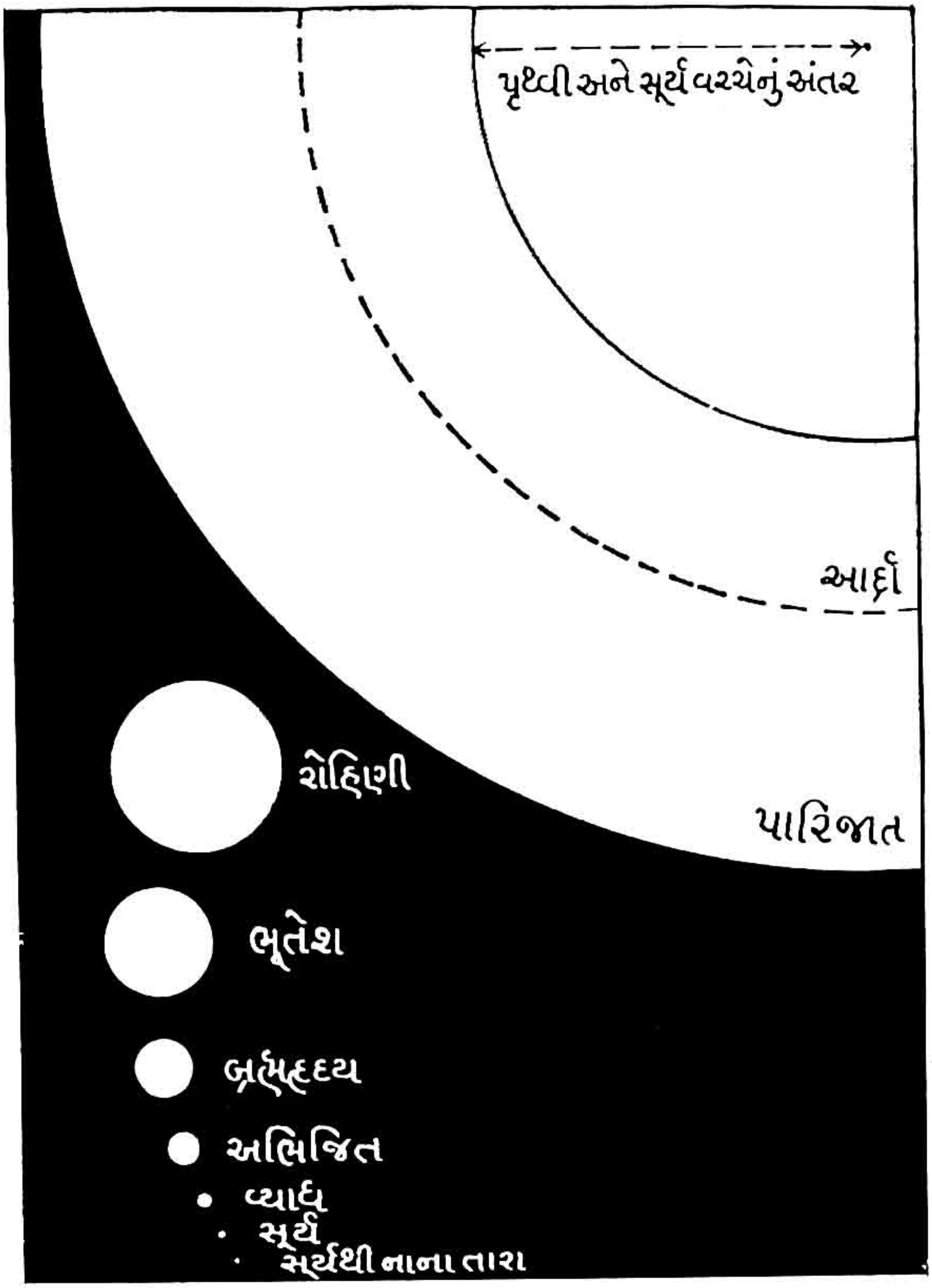
થઈ વાદળો રચાય છે; એ ગરમીથી પહાડો ઉપરના તથા ધ્રુવપ્રદેશના બરફો પીગળે છે; ને સમુદ્રમાં મોટા જલપ્રવાહો પણ તેનાથી પેદા થાય છે. વરસાદ, વાદળ, વીજ વગેરે કુદરતી ઘટના સૂર્યની ગરમીને લીધે જ પેદા થાય છે, અને એ ગરમીથી ભૂમિ સુકાય છે ને ખેડવા લાયક બને છે.

એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે જો કોઈ સાધન વડે એક ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં પડતી સૂર્યની ગરમીનો સંગ્રહ થઈ શકે તો ન્યૂ યૉર્ક જેવડા મોટા શહેરને જરૂરી વીજળિક શક્તિ તેમાંથી મેળવી શકે! જો પૃથ્વીનું વાતાવરણ ન હોય તો એક ચોરસ મીટર ઉપર ૧.૪ કિલોવૉટ શક્તિ આપણને મળી શકે, પરંતુ વાતાવરણમાં એમાંથી ૪૭ ટકા શોષાઈ જાય છે, અને ૩૦ ટકા પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી પરાવર્તન પામી બહાર નીકળી જાય છે. આથી માત્ર ૨૩ ટકા ગરમી વનસ્પતિસૃષ્ટિ, પ્રાણીસૃષ્ટિ અને પૃથ્વીની સપાટીને મળે છે. આમ છતાં ઉષ્ણપ્રદેશોમાં આખા દિવસમાં પડતી સૂર્યની શક્તિનો જો સંચય કરવામાં આવે તો એક ચોરસ-મીટર સપાટી દ્વારા આપણને સરેરાશ ૧૪૫ વૉટ જેટલી શક્તિ મળતી રહે. આટલી શક્તિથી ઘરમાં એક ૬૦ વૉટનો અને બીજા બે ૪૦ વૉટના દીવા દિનરાત ચલાવી શકાય.

ખનિજ તેલની મોંઘવારી અને ખનિજ કોલસાના વિશાળ ઉપયોગને કારણે આજે દુનિયાના ઘણા દેશ શક્તિનાં બીજાં સાધનો શોધવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. સૌને લાગે છે કે સૂર્યની પ્રચંડ ગરમીમાંથી શક્તિ પેદા કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં લગભગ વિના મૂલ્યે શક્તિ મળ્યા કરે. આ દિશામાં કેટલીક વ્યવહારુ યોજનાઓ થઈ છે અને તે દ્વારા ઠંડા પ્રદેશોમાં ઘરને ગરમ રાખવામાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. સોલર બૅટરી સૂર્યના પ્રકાશનું વીજશક્તિમાં રૂપાંતર પેદા કરે છે અને તેનો ઉપયોગ અવકાશી યાનોમાં થઈ રહ્યો છે. આ બધી યોજનામાં હજી પૂર્ણ સફળતા મળી નથી. પરંતુ વખત જતાં દુનિયાના ઘણા પ્રદેશોમાં સૌર-ભઠ્ઠીઓ દ્વારા શક્તિ મોટા પાયા ઉપર પેદા કરી શકાશે.

પ્રતિ સેકન્ડે સૂર્યમાંથી જે તેજરૂપી શક્તિ બહાર પડે છે તેવું મૂલ્ય

સમસ્ત વિશ્વમાં સૂર્યનું સ્થાન કેવું છે એની ખરી સમજ પામતાં તો બીજાં સૈંકડો કે કદાચ એથી યે વધુ વર્ષો લાગશે. હજી થોડા સૈકા પહેલાં તો આપણે એને આપણી પ્રદક્ષિણા કરતો માનતા હતા! આજે એને આપણી ગ્રહમાળાના કેન્દ્ર તરીકે પ્રમાણીએ છીએ. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે આપણા આ આકાશગંગા તારાવિશ્વમાં પોતાના ગ્રહ-પરિવાર સાથે ઘૂમતો એ એક તારો છે. અલબત્ત, બહુ નાનો નહિ, તો યે વિશ્વના અન્ય વિરાટકાય તારાઓની સરખામણીમાં એના લાખોમા ભાગ જેવડો એ છે. છતાં એક હારમાં ગોઠવેલી ૧૦૯ પૃથ્વીઓ જેટલી એની પહોળાઈ અને ૧૩ લાખ પૃથ્વીઓ સમાય એવડું એનું કદ છે. પૃથ્વી ઈત્યાદિ ગ્રહોની તુલનામાં સૂર્યનું કદ કેટલું વિરાટ છે તે દર્શાવતી એક આકૃતિ પાછળના પાના પર આપી છે. એમાં સૂર્યના આકાર વચ્ચે બતાવેલું વર્તુળ એ પૃથ્વીની આસપાસ ફરતા ચંદ્રના પ્રદક્ષિણા-પથનો વિસ્તાર દર્શાવે છે. એ ઉપરાંત, પૃથ્વીના અનેક ગોળા સમાવી લે એટલાં વિશાળ સૂર્ય-કલંકોમાંનું એક પણ એ આકૃતિમાં તુલના અર્થે મૂક્યું છે. અને છતાં આ સૂર્ય અન્ય કેટલાક નામી તારાઓની સરખામણીમાં કેટલો વામણો છે એ આ જમણી બાજુની આકૃતિમાં દર્શાવ્યું છે. ખુદ સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચેનું સરેરાશ ૧૪,૯૪,૯૦,૦૦૦ કિ. મી.નું અંતર પણ 'આર્દ્રા' જેવા તારાના કદની ત્રિજ્યા જેટલું યે નથી થતું એ એમાં જોઈ શકાશે. આ પરથી તારા જગતમાં આપણા આ મહાન જીવનદાતાનું શું સ્થાન છે એનો ખયાલ આવશે.

એટલું પ્રચંડ છે કે આપણે આશ્ચર્ય પામીએ. સૂર્ય દર સેકન્ડે $૧૦^{૨૬}$ કૅલરી જેટલી તેજશક્તિ બહાર પાડે છે અને તે ૮૦ કરોડ ટન જેટલા દ્રવ્યના વિનાશમાંથી પેદા થાય છે. આમ છતાં સૂર્યનું વજન $૨×૧૦^{૨૭}$ ટન (બે પછી ૨૭ મીંડાં જેટલા ટન) હોવાથી એનું સંપૂર્ણ દ્રવ્ય નાશ પામતાં ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (પચાસ અબજ) વર્ષ લાગશે. એવું કહેવાય છે કે સૂર્ય પેદા થયો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં એનું ૬થી૭ ટકા દ્રવ્ય તેજ અને ઉષ્ણતા શક્તિરૂપે વપરાઈ ગયાં છે.

પરમાણુની ન્યૂક્લિયર પ્રક્રિયામાંથી ગરમી

સૂર્યની સપાટીનું ઉષ્ણતામાન આશરે ૫૭૫૦ ડિગ્રી (સેન્ટીગ્રેડ) જેટલું છે અને જેમ તેના કેન્દ્ર તરફ જઈએ તેમ તે ઉષ્ણતામાન વધતું જાય છે. સૂર્યની ગરમી તેની ભીતરમાં ચાલતી પરમાણુ-પ્રક્રિયા દ્વારા પેદા થયા કરે છે ને અનાદિ કાળથી ચાલતી આ પ્રક્રિયાથી સૂર્ય અતિઊંચા ઉષ્ણતામાને તપ્ત રહ્યો છે. આ પરમાણુ-પ્રક્રિયા માટે ભારે દબાણ અને બહુ ઊંચું ઉષ્ણતામાન જરૂરી છે. આ પ્રક્રિયા માટે ઓછામાં ઓછું ઉષ્ણતામાન ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડિગ્રી સે. જેટલું હોવું જોઈએ. એના ગર્ભમાં દબાણ પ્રચંડ છે કે ત્યાં દ્રવ્યની ઘનતા પાણી કરતાં ૧૦૦ ગણી હશે. વળી આટલા દબાણે અને ઉષ્ણતામાને પરમાણુ એકબીજા સાથે એટલા જોરથી અને ઝડપથી અથડાતા હશે કે જેથી તેના ઇલેક્ટ્રોન છૂટા પડી ગયા હશે અને તેથી ગર્ભનું દ્રવ્ય પ્લાઝમાનું (ઇલેક્ટ્રોન વગરનું માત્ર ધનભારવાહી કેન્દ્રનાં કણોનું) બનેલું હશે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોના મતે સૂર્યના કેન્દ્રનું ઉષ્ણતામાન ૪ કરોડ ડિગ્રી સે.નું હશે. આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહે ત્યાં સુધી સૂર્ય ઉષ્ણ રહેશે. આ પ્રક્રિયામાં ચાર હાઇડ્રોજનના ન્યૂક્લિયસમાંથી એક હિલિયમનો ન્યૂક્લિયસ પેદા થાય છે ને તેમાંથી થોડું દ્રવ્ય નાશ પામી તેનું ઉષ્ણતા અને પ્રકાશશક્તિમાં રૂપાંતર થાય છે. સૂર્યમાં હાઇડ્રોજનનો જથ્થો એટલો છે કે તેના વડે આશરે હજી ૪૭ અબજ વર્ષ સુધી સૂર્યની ગરમી જળવાઈ રહેશે. (ચાલુ)

પ્રો. નૉર્મન બ્રાઉનની મુલાકાત

ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણ

રવિશંકર રાવળનું આત્મકથાનક અને 'ગુજરાત કલાસંઘ'ની કથા [૧૯]

દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસેથી આવીને જોયું તો મારા ચિત્રખંડમાં ઘણા નવા વિદ્યાર્થીઓની ભરતી થઈ હતી અને કનુભાઈ તથા છગનલાલ જાદવે તેમને મારા ધોરણે પાયાના પાઠ સોંપી દીધા હતા. એ વધતી જતી પ્રવૃત્તિ માટે હવે નવા સ્થાનકની જરૂર લાગી. એલિસબ્રિજ-માં બંધાએલાં અમારાં નવાં મકાનોની બાજુમાં શ્રી મોરારજી અધ્યારુનું મકાન બંધાતું હતું તેનો નીચલો ભાગ મેં ચિત્રકારોનો આ વધતો જતો સંઘ વસાવવાના હેતુથી માસિક રૂ. ૫૦ના ભાડાથી રોકી લીધો.

આ જ ગાળામાં ગુજરાતની કલાના પ્રદેશમાં એક બીજો બનાવ બની ગયો જે ગુજરાતની કલાના ઇતિહાસનું મહત્ત્વનું પ્રકરણ થઈ રહ્યો. તે અમેરિકાની પેન્સિલ્વાનિયા યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત અને દક્ષિણ એશિયાના સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ વિભાગના વડા પ્રો. ડબ્લ્યુ. નૉર્મન બ્રાઉનની ગુજરાતની મુલાકાત. તે સંસ્કૃત અને અનુષંગી ભાષાઓના વિદ્વાન ઉપરાંત પ્રાકૃત ચિત્રકળાના મર્મજ્ઞ વિવેચક અને ગુણદર્શક પણ હતા. ભારતની પ્રાચીન કળાના નમૂનાઓનો અભ્યાસ અને સંગ્રહ કરવા તે પોતાની યુનિવર્સિટી તરફથી ભારત આવ્યા હતા, તેમાં ગુજરાતની મુલાકાતે પણ આવેલા. એમને સારાભાઈ નવાબ મારી પાસે લાવેલા. એમને પ્રાચીન ચિત્રકૃતિવાળી હસ્તલિખિત પ્રતના એક પાના માટે રૂ. ૨૦૦ સુધી ખર્ચવાની મંજૂરી હતી અને તેમ ન બને તો તેના રંગીન ફોટોગ્રાફ લેવા માટે એક ઊંચી કોટિનો કૅમેરા તેમની પાસે હતો, જેની ફિલ્મોનું પ્રોસેસિંગ વગેરે અમેરિકામાં જ થવા તે મોકલતા. (એમના પરિચય માટે જુઓ આ અંકની 'માધુકરી') તેમને મેં અગાઉ (ઈ. ૧૯૨૨-માં) હાજીમહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથમાં વિદ્વદ્વર્ય કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રકટ કરેલા પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય 'વસંત વિલાસ'ની સચિત્ર હસ્તપ્રતની વાત કરી, અને એ ગ્રંથમાં એ લેખની પાદટીપમાં પ્રવેશકમાં એ કાવ્ય સાથેની ચિત્રકળાને તળપદી ગુજરાતી ચિત્રકળા તરીકે ઓળખાવ્યાનું જણાવ્યું.

આ 'વસંત વિલાસ'ના ઓળિયાનાં ચિત્રો જૈન કલ્પસૂત્રનાં ચિત્રો જેવાં દોઢચશ્મી હોઈ જૈન ચિત્રકળા તરીકે ખપાવાતાં હતાં. પરંતુ 'વસંત વિલાસ' એ કોઈ ધર્મને લગતું નહિ પણ એક રસિક સામાજિક કાવ્ય હોઈ ને તેમાંનાં પ્રકૃતિ-વર્ણનો ઉચ્ચ સાહિત્યગુણ ધરાવતાં હતાં. આથી મેં તેનાં ચિત્રોને તળપદી ગુજરાતી કળા કહી હતી. એ વાંચીને ભારતીય ચિત્રકળાના અભ્યાસી એક આઈ. સી. એસ. ઑફિસર તેના પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા અને કેશવલાલ ધ્રુવ પાસેથી એ ચિત્રિત ઓળિયું લઈ જઈ, તેમાંનાં દોઢચશ્મી ચિત્રોને જૈન ચિત્રકળાથી અતિરિક્ત એવી, ૧૫મા સૈકા સુધી ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં પ્રવર્તતી ચિત્રકળા તરીકે ઓળખાવતો લેખ લખી ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામીની બરોબરીની ખ્યાતિ મેળવી હતી. પણ પછી તે ઓળિયું શ્રી ધ્રુવને પાછું આપ્યું ન હતું. શ્રી ધ્રુવે લાંબે સમયે માગણી કરતાં તે ક્યાંક ખોવાઈ ગયાનું જણાવ્યું હતું. તેમનો અધિકાર ને વિદ્વત્તા જાણી ધ્રુવસાહેબે આગળ કશું કર્યું નહિ. ધ્રુવસાહેબે તે એક ગરજવાન બ્રાહ્મણ પાસેથી રૂ. ૧૦૦માં ખરીદ્યું હતું અને વહેલાં-મોડાં તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટી (હાલની વિદ્યાસભા) જેના તે પ્રમુખ હતા તેને ભેટ આપવા વિચાર્યું હતું, એમ તેમણે મને કહેલું.

પ્રો. નૉર્મન બ્રાઉનને મેં આ હકીકત કહી ત્યારે તેમણે હસીને કહ્યું કે મિ. રાવળ ચિંતા કરો મા. એ ઓળિયું અમેરિકાના એક મ્યૂઝિયમમાં સલામત છે, અને મેં જ તે પેલા આઈ. સી. એસ. ઑફિસર પાસેથી રૂ. વીસ હજારમાં ખરીદ્યું હતું. આજકાલ તેનાં ચિત્રોની રંગીન છાપો સાથે છપાનારા ગ્રંથનું હું સંપાદન કરી રહ્યો છું. આથી મેં સારાભાઈ નવાબને સૂચવ્યું કે પ્રો. બ્રાઉનને ધ્રુવસાહેબ પાસે લઈ જઇને આ હકીકતથી વાકેફ કરાવો. તે પ્રમાણે સારાભાઇએ એમની મુલાકાત કરાવી, ને જ્યારે ધ્રુવસાહેબે આ હકીકત જાણી ત્યારે તેમની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. પ્રો. બ્રાઉને તેમને આશ્વાસન આપ્યું. ધ્રુવસાહેબ દેવલોક પામ્યા પછી તેમના પુત્ર શ્રી વિલોચન ધ્રુવે એ અફસર પાસેથી એ રકમ માગેલી ને કેટલાક વિદ્વાનોની મદદથી તેની કાંઈક પતાવટ થઈ હતી એમ સાંભળેલું.

રસિકલાલ હવે વતનથી લગ્ન કરીને આવી ગયા હતા અને મારી સલાહથી મુંબાઈની કળાશાળા સર જે. જે. સ્કૂલ ઑવ આર્ટમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. શરૂઆતમાં ત્યાંની શાળાના અન્ય અધ્યાપકો અને હેડ માસ્તરે સુધ્ધાં વાંધો લીધેલો કે તેણે એ શાળાના પ્રારંભિક વર્ગોમાં અભ્યાસ કરેલો ન હોઇને આમ બીજેથી શીખી આવીને પરબારા ઉપલા વર્ગમાં લઈ શકાય નહિ. પરંતુ ડેપ્યુટી પ્રિન્સિપલ શ્રી લાલકાકાએ મારી ભલામણ માન્ય રાખી તેમને ચિત્રકળાના છેવટના ડિપ્લોમા વર્ગમાં બેસાડ્યા અને કહ્યું કે માત્ર મારી ભલામણથી જ તેમને લાયક ગણીને દાખલ કર્યા છે. એ વખતે વર્ગમાં આજના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર નવસારીના શ્રી સ્યાવક્ષ ચાવડા તથા શ્રી નારાયણરાવ બેન્દ્રે તેમના સહાધ્યાયી હતા.

ડિપ્લોમાની વાર્ષિક પરીક્ષા આવી ત્યારે તેનું ફૉર્મ ભરવા દેવા વેળાએ પણ અન્ય શિક્ષકોનો વાંધો આડો આવ્યો. તે વખતે શ્રી લાલાકાકા-એ પ્રિન્સિપલ કૅપ્ટન સૉલૉમનને બધા જ વિદ્યાર્થીઓનું શાળાકાર્ય તપાસી નિર્ણય આપવા સૂચવ્યું. તેમાં રસિકલાલમાં રેખાસિદ્ધિ, શેઈડ-લાઈટ, પર્સ્પેક્ટિવ વગેરેનું સંગીન જ્ઞાન જોઈ નિર્ણય આપ્યો કે તે ફૉર્મ ભરી શકે એવી યોગ્યતાવાળા વિદ્યાર્થી છે. નાપાસ થશે તો તેને જ નુકસાન થશે. પરંતુ એક માસને અંતે પરીક્ષાના કામ તરીકે જ્યારે ૮×૫ ફૂટના માપનું મોટું 'ગામડાનો ઉત્સવ' એ વિષય પરનું, અનેક પાત્રોથી ભરચક પૂર્ણરંગી મ્યૂરલ ચિત્ર રસિકલાલે રજૂ કર્યું ત્યારે તેને પ્રથમ નંબર મળ્યો અને આડે આવનારા શિક્ષકો પાછા પડ્યા.

આ દરમિયાન એલિસ બ્રિજ વિસ્તારમાં મારું નિવાસસ્થાન 'ચિત્ર-કૂટ' સંપૂર્ણપણે વસી ગયું હોઈ કુમાર કાર્યાલયમાં ચાલતા મારા કળાના વર્ગોના સમાગમ અને વિદ્યાર્થીઓને કામ આપવા માટે સમય ઓછો પડવા લાગ્યો હતો અને કામ શિથિલ બન્યું હતું. એટલે એલિસ બ્રિજમાં મેં અગાઉથી ભાડે રાખી લીધેલા શ્રી અધ્યારુના બંગલાનો નીચેનો ભાગ તૈયાર થઈ જતાં જ બધા વિદ્યાર્થીઓને તેમના સરસામાન સાથે ત્યાં લાવી વસાવ્યા. તેમણે પણ સંયુક્ત સહકારથી બાજુનું ડહેલું રોકી એક રસોડું ઊભું કર્યું અને તેમાં મનમાનતી રસોઈ સસ્તા દરે મેળવી કલ્લો-લતા થયા. તેમાં ભાઈ વ્રજલાલ ત્રિવેદી અને ભીખુભાઈ આચાર્યની આગેવાની હતી. આ રીતે ત્યાં એક પ્રકારની આશ્રમપ્રણાલી બની રહી. હું બાજુમાં રહેતો હોવાથી મારું ચિત્રકામ પણ ત્યાં જ કરવાનું રાખ્યું જેથી વિદ્યાર્થીઓ મોટાં કામ આરંભથી તે અંત સુધી કેમ તૈયાર થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પામવા લાગ્યા.

ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા

આ ચિત્રશાળાના ઓરડાઓમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ અલગ અલગ ખૂણો પસંદ કરી બેસી ગયા, અને એવો નિયમ રાખ્યો કે દરેક જણે પોતાની જગ્યા સાફ અને વ્યવસ્થિત રાખવી ને સમગ્ર સાફસૂફી માટે દરેક જણને જવાબદાર ઠરાવ્યો. એક ખંડમાં ફોટોગ્રાફીની ડાર્કરૂમ કરાવી

અને તેની જવાબદારી પગે અપંગ એવા ભાઈ ચન્દ્રશંકર રાવળે સંભાળી લીધી. મારાં અનેક રોકાણો વચ્ચે આ બધા યુવાનોના અભ્યાસ, વિકાસ ને પ્રગતિનું કામ દુષ્કર હતું એટલે મેં આગળ આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જુદી જુદી જવાબદારીઓ મૂકી હતી. તેમાં કનુ દેસાઈ, છગનલાલ જાદવ, ભીખુભાઈ આચાર્ય, વ્રજલાલ ત્રિવેદી વગેરેનો જુસ્સાભર્યો સાથ હતો. દરેક જણ આજ્ઞાંકિત અને ભાવનાશાળી હતો. રસિકલાલે પણ મુંબાઈનો અભ્યાસ પૂરો કરી અહીં જોડાવાનું નક્કી કર્યું હતું. એટલે મેં આ પ્રવૃત્તિને હવે 'ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા'ના નામથી વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવા ઠરાવ્યું ને તેને માટે 'કુમાર'માં જાહેરખબર આપી. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે પરીક્ષા કે પ્રમાણપત્રોની લાલચ રાખી કોઈએ અહીં આવવું નહિ. એ જાહેરાતમાં ત્યારના વાતાવરણ તથા અમારી ભાવનાઓનો ખયાલ આપેલો હોઈ તેનો થોડો ભાગ અત્રે ઉતારવો પ્રસ્તુત લાગે છે:

'ચિત્રકળા એ માનવીના વિકાસમાં એક અનિવાર્ય અને મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે, એ જગતના પ્રમુખ શિક્ષણવિશારદોએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યું છે. તે ઉપરાંત હસ્તઉદ્યોગો, ધંધાઓ, કસબો ને ક્રિયાઓમાં તેનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતની જનતામાં દિવસોદિવસ વધતી જતી સંસ્કારદૃષ્ટિએ કલાનાં મૂળ પારખવા માંડયાં છે અને ઠારોઠાર બાળકો, સ્ત્રીઓ તેમજ ઉત્સાહી યુવકો કલાની કૃતિઓ ને અભ્યાસમાં રસ લેતા થયા છે. છતાં તેનું પદ્ધતિસર અને યોગ્ય શિક્ષણ આપનારું કેન્દ્ર હજુ અસ્તિત્વમાં આવ્યું નથી. તેની ખોટ પૂરવાના નમ્ર પ્રયાસ રૂપે આ સંસ્થા સ્થાપવા નિરધાર કર્યો છે. લોકાશ્રયથી અને લોકહિતાર્થે આ સંસ્થા નભી રહે તે માટે તદ્દન સાદા દરથી ચિત્રકળાનું સર્વાંગ શિક્ષણ મળે એવી યોજના ઘડી છે. બહારની કોઈ પણ પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા કરતાં સાચી શક્તિ ને દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીમાં ખીલે તે તરફ વધુ ધ્યાન આપવા માગીએ છીએ, એટલે માત્ર પરીક્ષાના હેતુથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ન આવે એવું ઇચ્છીએ છીએ. જો કે અમારી ખાતરી છે કે અમારા વિદ્યાર્થીઓ ક્રમસર અભ્યાસથી કોઈ પણ પરીક્ષા આપી શકે એવી તૈયારી પામશે.

નિજાનંદ ખાતર કે ધંધાર્થે કલાની સર્વસંપૂર્ણ માહિતીઓ તેમજ તાલીમ આપવાને અમે અમારા જિંદગીભરના અનુભવો અને કૌશલ વિદ્યાર્થીઓને તદ્દન ખુલ્લા દિલે અર્પણ કરીશું. આ ઉપરાંત વખતોવખત કલાકારો તથા વિદ્વાનોના પરિચય તેમજ વાર્તાલાપો, વ્યાખ્યાનો, સક્રિય પ્રયોગો અને પ્રવાસો એ આ સંસ્થાનો એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ બનશે.'

આ પછી સ. ૧૯૯૦ની વિજયાદશમીએ, તા. ૧૭ ઑક્ટોબર ઈ. ૧૯૩૪ના રોજ અમદાવાદના ગર્ભશ્રીમંત યુવાન બૅરોનેટ ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઈના હાથે તેનું ઉદ્‌ઘાટન થયું. એ દિવસે મેં એના આદર્શો પર જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે આખું અહીં આપવું ઉચિત માનું છું.

ઉદ્‌ઘાટન

'આજના દિવસે હું મારા જીવનનું એક સ્વપ્ન મૂર્તિમંત થતું જોઈને જે કૃતાર્થતા અનુભવું છું તે યથાર્થરૂપે હું દર્શાવી શકીશ નહિ. જીવનભર કલાદેવીની આરાધના કરતાં મને એક પરમ સત્ય લાધ્યું છે કે કલા વ્યક્તિની નહિ પણ વિશ્વની જ હોઈ શકે. જેના માનસમાંથી જન્મેલી કલાકૃતિ જગસમસ્તનો વારસો બને છે એ સર્જક તો અનંતતામાં લુપ્ત થઈ જાય છે; પણ અનંતતાના પ્રતીક સમી એ કલા કાળ કે સમાજને સ્રષ્ટાના અનુભવ અને ઊર્મિથી આવકારતી કે સંસ્કૃતિમાં રંગ પૂરતી અમર પદે વિરાજી રહે છે. આજે આપની સમક્ષ જે સંસ્થાનું મંડાણ થાય છે તે પણ વ્યક્તિથી પર બની ગુજરાતના કલાકારોની પરંપરાગત માતૃસંસ્થા બની રહે એ મારી ઊંડી અભિલાષા છે.

આ સંસ્થાનો ઉદ્‌ગમ મારા એકલાના પુરુષાર્થ ઉપર નિર્ભર નથી. ગુજરાતભરમાં જે શ્રીમાનનું નામ પુણ્યશ્લોક બની રહ્યું છે તેના તથૈવ સુપાત્ર કલાપ્રેમી શેઠ સર ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઈની ઉદાર સહાનુભૂતિ અને સહાયથી જે થોડાએક મારા વિદ્યાર્થીઓએ કલાક્ષેત્રમાં સુંદર વિકાસ કર્યો છે તે બધા આજે પુનઃ આ સંઘમાં સાથીદારો બની હૃદયથી કામ અને સેવા આપવા તત્પર થયા છે, અને તેમનાથી જ મારો નિશ્ચય હું દૃઢ કરી શકયો છું.

હું પદ્ધતિઓ પૂજનારો નથી. પ્રાણ પ્રકટશે તો પદ્ધતિઓ તો આપોઆપ સર્જાશે. છતાં અનુભવ, અભ્યાસ અને ઉપાસના આ સંસ્થાના ઘડતરમાં પ્રધાન તત્ત્વો બનશે. કલા પૂર્વની વધે કે પશ્ચિમની, એની તકરારોમાં અભ્યાસીઓ નહિ જ પડે. આંતરદર્શન અને અનુભવ પ્રત્યેક કલાકારને જેટલાં જરૂરનાં છે તેટલી જ કર્મકુશળતા અને તાલીમ પણ જોઈશે. પરંતુ આપણા કમનસીબે આ બેમાંથી એકે બાબત ઉપર આપણા દેશની ચિત્રશાળાઓ અને ચિત્રશિક્ષકો પૂરતું લક્ષ આપી શકયા નથી, અને ગાડરિયા રીતિઓ પ્રચાર પામી છે. એમ છતાં યે મોટી ચિત્રશાળાઓ આપણા પ્રાંતથી ઘણે દૂર અને ખર્ચાળ હોવાથી કેટલા યે ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓ તેમની જીવનપ્રિય ઉપાસનાથી વંચિત રહેતા હશે. બીજી તરફ ચિત્રકર્મકુશળ શિક્ષકો અને કારીગરોની પણ કેટકેટલા જીવનવ્યવહારમાં ને ધંધામાં ખરેખરી ખોટ જણાય છે એ સમજાવવું પડે એમ નથી.

જગતના બધા ઉદ્યોગો અને કરામતો ઉપર નવી રચના, નવા ઘાટ અને નવા રંગોનું સામ્રાજ્ય ઊતર્યું છે. એ બધાંમાં કલાકારની બુદ્ધિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ બાપદાદાની કલ્પના મૂડી ઉપર ક્ષુદ્ર નિર્વાહ કરી રહેલા થોડા હાથધંધાઓ અને દેશપરદેશની ચોરેલી ડિઝાઈનો ઉપર કમાઈ રહેલા આપણા વેપારી શ્રીમંતો કલાકારોના અસ્તિત્વનું મહત્ત્વ સમજ્યા જણાતા નથી. જેઓ કંઈક સમજ્યા છે તેવા ધંધાપતિઓ કે રાજાઓ પરદેશના નિષ્ણાતોને મોંમાગ્યા દામો આપી કામ લે છે અને સ્થાનિક પ્રતિભાના ઉત્તેજન કે ઉછેર માટે નફટતાભરી બેદરકારી જ બતાવે છે.

આ સંસ્થા માત્ર સુલલિત ચિત્રકળાનો જ સમાદર કરવા ચાહે છે એમ કોઈ ન માની લે. કરામતી કળાઓના પાયારૂપ સુસ્વચ્છ સાચું આલેખન (draughtsmanship) કલ્પનાસર્જન (design) અને સુશોભનકાર્ય (decoration)ના સિદ્ધાંતોની સમજણ અને પ્રચાર ઉપર આગ્રહપૂર્વક ધ્યાન આપવાની પણ અમારી નેમ છે. ઉપરાંત કલાકારો પણ નજીવી સિદ્ધિમાં પર્યાપ્તિ માની ન બેસે ને સંઘના વાતાવરણમાં રહી વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતા તથા નવીનતા માટે સંશોધનપૂર્ણ અભ્યાસ વધારે એ આ સંસ્થાનો સૌથી આગળપડતો આદર્શ રહેશે. કલાકારોને કર્મકુશળતાની જોઈતી તાલીમ મળ્યા બાદ પણ ઘણું શીખવા સમજવાનું રહે છે. તે પૂર્ણ કરવાને આ સંસ્થા જોઈતી સગવડ આપી શકે એવી યોજના પણ વિચારી રાખી છે. હિંદી કલાની સૈકાઓથી સંઘરાએલી કલાસામગ્રી અમારે અપનાવવાની છે, સંસ્કૃતિઓના ભેદ પારખવાના છે અને તળપદા માનસમાંથી ઉદ્‌ભવતી કલાકૃતિઓનાં મૂલ્ય આંકી, જનતાની નાડી ઓળખી નવા યુગપ્રવાહમાં વાળવાની છે.

વિદ્યાર્થીઓ બને ત્યાં સુધી સ્વાશ્રય પર વહેલા ચડે એ મારી હમેશની ચીવટ રહેશે, અને હું કલાપ્રેમી જનતા તેમજ શ્રીમંત આશ્રયદાતાઓને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે આ સંઘના વિદ્યાર્થીઓ પાર પાડી શકે એવી કામગીરી તેમને ભળાવીને એ વ્રતની સફળતામાં આપ સહાય કરશો. ગ્રંથસ્થ ચિત્રો, સુંદર અનુકૃતિઓ, જ્ઞાનદાયક ચિત્રાંકનો, સુશોભનો, ધંધાનાં લેબલો વગેરે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાથમિક અભ્યાસે પણ સુગમ પડશે.

આ સંસ્થાના પૂર્વકાળના વિદ્યાર્થી કલાકારોની થોડી પિછાન આપું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. ભાઈ કનુ દેસાઇએ જે પ્રસિદ્ધિ અને કીર્તિ ગુજરાતને અપાવી છે તે સુવિદિત જ છે. ભાઈ કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ પણ એક પ્રતિભાવાન કલાકાર નીવડયા છે. ભાઈ સોમાલાલ શાહ (અનુ. પૃ. ૫૩૧)

ભારતના વૈપ્લવિક ઇતિ-હાસનું એક પ્રેરક પ્રકરણ સરફરોશી માટે થનગનતા ત્રણ યુવાનોની કથા

★

મૂળ લેખક
શૈલેશ દે
અનુવાદક
સુકન્યા ઝવેરી

વિનય-બાદલ-દિનેશ

'દિલ્હી-પ્રાસાદ' જ્યાં વારંવાર
બાદશાહજાદાની તંદ્રા તૂટે.'

લાલબજારના બાદશાહજાદા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટની તંદ્રા તે દી સાચે જ વારે વારે તૂટી જતી હતી. બારીમાંથી બહાર નજર નાખતાં નજરે પડતા હતા કેવળ લાલલાલ અક્ષરો :

'રક્તે મારે આજ મચી છે સર્વનાશની ધૂન.'

વિચારોના તરંગો, એક શમે ને એક જાગે. આ શબ્દોનો અર્થ શો હતો? તે ભલે અત્યાચારી હતા પણ અદૂરદર્શી નહોતા. મનોમન તો જાણતા જ હતા કે આજ નહિ ને કાલ બ્રિટિશ ભારતમાં ઝંઝાવાત ઊઠ્યા વિના નહિ રહે; અને એ ઝંઝાનો સામનો કરવાની તાકાત તે દી કોઈનામાં નહિ હોય. તો શું એ રક્તરંગી અક્ષરો એ ભયાવહ આગામી ઝંઝાવાતનો પૂર્વાભાસ તો નહિ હોય ને?

એકાએક ચમકી ઊઠ્યા ટેગાર્ટ! આ શું? ઇથરના તરંગો પર વહેતો આવતો હતો એ કોનો અવાજ હતો? 'હેલ્પ! હેલ્પ! હેલ્પ! ટેરરિસ્ટોએ રાઈટર્સ બિલ્ડિંગ પર છાપો માર્યો છે. તેમની ગોળી સામે થવાની કોઈની તાકાત નથી. પ્લીઝ હેલ્પ! હેલ્પ ઇમીડિયેટલી!'

ટેગાર્ટ તો સ્તંભિત! પોતાના કાન પર જાણે એને ભરોસો નહોતો પડતો! આ જાણે હોય નહિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અંતિમ આર્તનાદ! મદદ યાચનારના શબ્દોમાં જાણે એનો જ ઇંગિત વરતાતો હતો.

પણ આ તો અવિશ્વસનીય ઘટના! લાલબજારથી રાઈટર્સ બિલ્ડિંગ વળી કેટલું દૂર? પથ્થર ફેંકે તો ય પહોંચી જાય; અને છતાં આ તો જાણે બધું આંખ સામે, આંખના પલકારામાં બની ગયું! કંઈ ખબર પણ પડી નહિ! આ તો અકલ્પનીય! અવિશ્વસનીય!

'હેલ્પ! હેલ્પ! હેલ્પ! હલ્લો લાલબજાર? હલ્લો ફોર્ટ વિલિયમ? પ્લીઝ હેલ્પ ઈમીડિયેટલી. પોલીસ ફોર્સની જરૂર છે—મિલિટરી ફોજની જરૂર છે—ઈમીડિયેટલી!'

વિરાટ પોલીસ ફોર્સ સાથે વંટોળવેગે બહાર નીકળ્યા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ. તે દી તૂફાન જાગ્યું'તું—તુમુલ તૂફાન! એ તૂફાનમાં કોણ જાણે કોણ ક્યાં ખોવાઈ જશે, શી ખબર! ગોળીનો અવાજ ને ભીત-આતંકિત બ્રિટિશરોનો ચિત્કાર સાંભળી નીચે લોકોની ભીડ જામી હતી. શી વાત હતી? બધાની આંખોમાં એ જ પ્રશ્ન. વ્યાકુળતા અને આતુરતા!

પાગલની જેમ દોડતા આવ્યા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ. દોડતા આવ્યા ડેપ્યુટી કમિશનરો ગૉર્ડન અને બર્ટ. આવ્યા સહકારી ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ મિ. જોન્સ સાથે લાવ્યા પોલીસોની ટોળી ને મિલિટરી ફોજ. સૌ પ્રથમ ચડી ગયા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ!

બ્રિટિશ શાસકોમાં એ એક જ હતી વ્યક્તિ જે મૃત્યુથી ક્યારે ય ડરી નથી. પાછળ પાછળ પોલીસ અને ઑફિસરો.

એક તરફ સશસ્ત્ર ફોજ સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના શ્રેષ્ઠ ધુરંધરો; બીજી તરફ ઊગીને ઊભા થતા ત્રણ તરુણ મરજીવા, જેને હજી મૂછના દોરા ફૂટતા આવતા હતા. પણ કોની માએ સવા શેર સૂંઠ ખાધી હતી કે સામે આવે? તે દી હાર માની હતી ટેગાર્ટે. હાર માની હતી બ્રિટિશ ઑફિસરોએ. તેમની આંખોમાં હતી ભીતીવિહ્વળ દૃષ્ટિ. કોણ હતી એ સાક્ષાત્ યમરાજની ટોળી?! શું એમનું સમર-કૌશલ! એમાં આગળ વધવું એટલે મૃત્યુના મુખમાં ઝંપલાવવું—કેવળ આપઘાત જ!

મલ્લિકા! સંસારમાં કેવળ એ જ લોકો મૃત્યુથી ડરતા નથી જેઓ છે સાચ્ચા સ્વાધીનતાના સૈનિકો! એમને માતૃભૂમિની મુક્તિ સિવાય બીજી કોઈ વિશેષ કામના નથી. મુક્તિમંત્રથી દીક્ષિત સૈનિક અને પર-રાજ્ય-ગ્રાસી લોભી લુટારા કોઈ દી એક ન હોઈ શકે.

'**હૉ**લ્ટ!' એ ગોળીબાજીમાં અચાનક રાજકુંવરે આદેશ દીધો. હવે નિશાન તો પાસપોર્ટ ઑફિસર. 'ગો ફોરવર્ડ, લેફ્ટ—રાઈટ, લેફ્ટ—રાઈટ, લેફ્ટ... અને 'ધાંય! ધાંય!' મિનિટમાં તો પાસપોર્ટ ઑફિસર જમીન પર ઢગલો થઈ ઢળી પડ્યો.

'દોડો! દોડો!'.........'અરે! આ કોણ?' હસી પડ્યો દિનેશ. 'આ તો પાદરી જૅનસન, ભયથી હાંફળાફાંફળા પાણીના પાઈપ પરથી નીચે ઊતરી પડતા હતા. 'ભાગો, બાપુ ભાગો.'

ટેગાર્ટ તો વિચલિત, દિશાશૂન્ય. શું કરવું તેની સૂઝ પડતી નહોતી. આ રક્ત-પાગલ છોકરાઓને કેમ કાબૂમાં લેવા? આખરે ગુરખા ટુકડીને આગળ લાવવામાં આવી. ધન્ય સામ્રાજ્યવાદ! ધન્ય એમનું સમર કૌશલ! આખરે ત્રણ તરુણને જીતવા માટે ગુરખા લાકડીને બોલાવવી પડી!

શરૂ થયો નવો અધ્યાય. એક તરફ ઘૂંટણિયાં વાળી બેઠેલી પોઝિશનમાં ગુરખાની આખી ટુકડી, અને બીજી તરફ માત્ર ત્રણ વીસ વીસ વર્ષના જવાન! એક તરફ શક્તિશાળી રાઈફલો, અને બીજી તરફ સ્વલ્પ શક્તિશાળી રિવૉલ્વરનો આશરો. એક તરફ બહુયુદ્ધઅભિજ્ઞતાવાળા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના શ્રેષ્ઠ સમરવિદ્ગણ અને બીજી તરફ પરાધીન દેશના ત્રણ અશિશિશુ માત્ર.

શરૂ થયું યુદ્ધ, સંઘર્ષ નહિ, યુદ્ધ. તે દીની લડાઈને અંગ્રેજોના દૈનિક મુખપત્ર 'સ્ટેટ્સમૅને' કહી હતી 'બારામદા બૅટલ.'

દ્રમ, દ્રમ, દ્રમ, ફટાક, ફિક, દ્રમ...ગોળીના અવાજે કાનના પડદા જાણે હમણાં ફાટી જશે. હવા ભારે થઈ ઊઠી હતી. દારૂગોળાની ગંધે ચારે કોર અંધકાર. બે હાથ છેટેની વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી નહોતી. ગોળીના અવાજ સિવાય કોઈ અવાજ કાને પડતો નહોતો. માત્ર તેમાંથી

યે વચ્ચેવચ્ચે મેઘગર્જના જેવો સ્વર ઊઠતો હતો: 'વંદેમાતરમ્!'

વંદેમાતરમ્! નાનકડું વાક્ય! નાનકડા બે શબ્દો! પણ એ નાનકડા બે શબ્દોમાં હતી અપરિમિત શક્તિ. આજે, મલ્લિકા, તું કલ્પના પણ નહિ કરી શકે. તે દી આ શબ્દો માટે અનેકે જાન ન્યોછાવર કર્યા હતા. સહ્યાં હતાં અત્યાચાર ને લાંછના. તો યે સ્વાધીનતાના આ બીજમંત્ર સમા શબ્દોને સહુએ પ્રાણના મૂલ્યે પણ સાચવી રાખવા ઇચ્છયા હતા, મૂલ્યવાન ઐશ્વર્યની જેમ.

આ તરફ યુદ્ધ તુમુલમાંથી તુમુલતર બની ગયું હતું. રાજકુંવર આજ મરણિયો : શૂટ! શૂટ! બસ બીજી વાત નહિ. 'આજની આપણી સફલતા પર નિર્ભર છે આવતી કાલના સંગ્રામી યોદ્ધાનું ભવિષ્ય.'

આ કોણ પટકાઈ પડયું ? જયૂડીશીઅલ—સેક્રેટરી મિ. નેલસન. 'શાબાશ લેફ્ટેનન્ટ! શાબાશ કૅપ્ટન! ઘણું જીવો. હવે કોણ? સેક્રેટરી મિ. ટાઈનમ? શાબાશ!'

તે દી સમસ્ત રાઈટર્સ બિલ્ડિંગમાં જાણે વિભીષિકાનું તાંડવ. જે બાજુ નજર કરો, બધા ભાગતા જ હતા. કોઈ ઘૂંટણિયાભર ભાગતા હતા; કોઈ ટેબલ નીચે છુપાયા હતા અને મા મેરીનું સ્મરણ કરતા હતા.

અચાનક એક ગોળી આવીને વાગી દિનેશના ડાબા હાથે. પણ દિનેશનું તો રુંવાડું યે ન ફરક્યું. ઊલટું એણે તો હસતાં હસતાં કહ્યું : 'નેવર માઈન્ડ મેજર બોઝ. આઇ એમ ફ્વાઈટ ઓ. કે. જમણો હાથ તો સાબૂત છે.' અને ઊકળી ઊઠયો રાજકુંવર!' ઈસ પાર કે ઉસ પાર! કરેંગે યા મરેંગે! ડૂ ઑર ડાઈ.'

જોતજોતાંમાં રણાંગણ વિસ્તૃત થઈ ઊઠયું, કયારેક અહીં, કયારેક ત્યાં. કયારેક આ બારામદામાં તો કયારેક પેલા બારામદામાં. કયારેક આ છેડે તો કયારેક પેલે છેડે. અને વચ્ચે વચ્ચે એ જ 'વંદેમાતરમ્!'

'બરાબર છે. આમ જ આગળ વધો: તમે આ બાજુ સંભાળો, હું પેલી તરફ ડાબી બાજુ પર નજર રાખું છું.'

પણ આ શું? 'કેમ? લેફ્ટેનંટ? કેમ થંભ્યા?'

'બુલેટ્સ ખલાસ થઈ ગઈ, મેજર.' મ્લાન મુખે બાદલે જવાબ દીધો.

'હવે?' જરા ચિંતામાં પડયા રાજકુંવર. 'કૅપ્ટન, તારી પાસે કેટલી છે?'

'માત્ર એક જ.' દિનેશે પણ જવાબ આપ્યો.

'બસ એક જ? અરે! આ શું? મારી પાસે પણ એક જ છે. ઠીક છે. ધીમેધીમે સામેના ખંડમાં દાખલ થવાની કોશિશ કરો બધા. બી કેરફુલ કૅપ્ટન. જોજે રિવૉલ્વરની નળી બીજી તરફ ન વાળીશ. એને સામે જ તાકી રાખજે. કોઈ રીતે ય એમને પાસે આવવા દીધે ચાલશે નહિ.'

'યાદ રાખજો! અંગ્રેજી અદાલત ભલે ગમે તેને માટે હોય, આપણે માટે નથી. એ પહેલાં આપણે જ આપણી વ્યવસ્થા કરી લેવાની છે. બરાબર છે ને લેફ્ટેનન્ટ? તારો શો મત છે!'

'મતનો પ્રશ્ન જ પેદા થતો નથી, મેજર.' પિસ્તોલની નળી સીધી તાકી ખંડમાં પ્રવેશતાં બાદલે જવાબ દીધો: 'હું છું સૈનિક. આદેશનું પાલન કરવાને જ ટેવાએલો છું. મત આપવા માટે નહિ.'

એક એક કરીને ત્રણે જણા રૂમમાં દાખલ થયા.

'તારે કંઈ કહેવાનું છે કૅપ્ટન?' રાજકુંવરે પૂછયું.

'મારે?' હસતાં હસતાં દિનેશે જવાબ દીધો : 'બાદલનો જવાબ એ જ મારો જવાબ, મેજર.'

'ઑલરાઈટ! તો પછી મારો આદેશ છે કે જો તારી પિસ્તોલમાં ગોળી નથી બાદલ, તો સાયનાઈડનું પડીકું ખોલી નાખ, ક્વિક! દિનેશ, તારી રિવૉલ્વર રેડી છે ને? ચાલો અંતિમ વાર બોલો વંદેમાતરમ!'

'વંદેમાતરમ!' ત્રણેના કંઠના વજ્રનિર્ઘોષથી સમસ્ત રાઈટર્સ બિલ્ડિંગ જાણે કાંપી ઊઠયું! 'રેડી!' અધિનાયક રાજકુંવરના કંઠમાંથી આદેશનો સૂર સંભળાયો. 'ઍટેન્શન પ્લીઝ! વન—ટુ—થ્રી...'

'ધાંય! ધાંય!' અંતિમ વાર બંને પિસ્તોલ ગર્જી ઊઠી અને અચાનક થંભી ગઈ. ને તુરત ત્રણે દેહ એક સાથે કઠિન ભોંય ઢળી પડયા.

પ્રથમ પડયો નિકુંજ સેનને હાથે ઘડાએલો છોકરો બાદલ. સૈનિક જીવનમાં આદેશપાલન કરવાને અભ્યસ્ત. તેથી જ શેષ મુહૂર્તે પણ એણે જ સર્વ પ્રથમ નેતાનો આદેશ શિરોધાર્ય કરતાં કરતાં ઇતિહાસનો એક નૂતન અધ્યાય સર્જી અંતિમ શ્વાસ છોડયો.

દિનેશ અને રાજકુંવર બંને ગંભીર રીતે ઘાયલ. દિનેશના ગળાની ડાબી બાજુ ગોળી વાગી હતી. રાજકુંવરને કપાળ પર વાગી હતી.

અંદરથી કોઈ અવાજ ન સંભળાતાં થોડી ક્ષણ બાદ વીરદર્પે ટેગાર્ટ રૂમમાં દાખલ થયા. રાજકુંવરમાં તે ક્ષણે પણ હોશ હતા. તેને જ ટેગાર્ટે પૂછયું : 'કોણ તમે?'

'હું?' એક ઝલક પ્રશાન્ત હાસ્ય ફૂટી ઊઠયું રાજકુંવરના મુખ પર. 'મારો પરિચય મેળવી તમે ખુશ થશો ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ. વિનય બોઝનું નામ તો સાંભળ્યું છે ને? હું જ વિનય બોઝ!'

'વિનય બોઝ!' ટેગાર્ટની આંખો જ્વલી ઊઠી—એક ક્ષણ માટે. જેને માટે, જેના ભયે રાતની રાત આંખોમાં વિતાવી હતી, દુઃસ્વપ્ન દેખી અધરાતે મધરાતે જાગી ઊઠયા હતા એ જ વિનય બોઝ? હાશ! આટલા દિવસ પછી આજ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો ટેગાર્ટે.

'તમારા સાથીઓનાં નામ?' ફરી પ્રશ્ન કર્યો ટેગાર્ટે!

'નહિ કહું,' અને એ સાથે જ રાજકુંવરે આસ્તે આસ્તે આંખો બંધ કરી—અનંત નિર્ભયતાથી, નિશ્ચિત આરામથી.

આ નિંદર એની કોઈ દી યે ભાંગવાની હતી? કોને ખબર!

ફરી શરૂ થયો પોલીસના વીરત્વનો વારો. શરૂ થઈ તત્પરતા. શરૂ થઈ પોશાક પરિચ્છેદની તલાશીનું કાજ.

બાદલના ખિસ્સામાંથી શું નીકળ્યું'તું, ખબર છે મલ્લિકા? તેના કિંમતી પોશાકમાંથી નીકળ્યો'તો સામાન્ય ખાદીમાંથી બનાવેલો ત્રિરંગી ઝંડો, જે ઝંડાનું સન્માન જાળવવા એણે પોતાનું આત્મવિસર્જન કર્યું હતું.

તલાશી અહીં પૂરી નહોતી થઈ. કડક પહેરા હેઠળ રાજકુંવર અને દિનેશને મેડિકલ કૉલેજની ઑસ્પિટલમાં મોકલવામાં આવ્યા. બોલવવામાં આવ્યા શહેરના મોટા મોટા પ્રખ્યાત ડૉકટરોને. 'ગમે તે ભોગે એમને જીવાડવા જ રહ્યા.' આહા! એ તો દુધમલિયા બે દીકરા! લાખ હોય તો ય દયાધર્મ હજુ દુનિયામાંથી પરવાર્યો નહોતો!

સિર્ફ બનાવટ! કેવળ દંભ મલ્લિકા! અસલ મતલબ તો કંઈક ઓર જ હતી. આ અવસ્થામાં તેમનું મૃત્યુ થાય તો બ્રિટિશ જાતિના અહંકારનું બીજું કશું જ બાકી ન રહેને! તેથી જ તેમને સાજા નરવા કરી અવશેષે ચરમ શિક્ષા કરવાની હતી—ફાંસીને માચડે ઝુલાવવાના હતા. ભલે દુનિયા જુએ કે અમારી નજરે જે અપરાધી, તેને અમે આ જ રીતે સજા દેતા હોઈએ છીએ. તેથી ભલું ઇચ્છતા હો તો સાવધાન!

પણ તમારી દેન છે કે અમારા રાજકુંવરને ચરમ શિક્ષા કરી શકો? ઠીક, અજમાવી જુઓ. પણ યાદ રાખજો કે તમે હજી એને ઓળખ્યો નથી.

આ બાજુ ખબર સાંભળીને મહાનગરી સ્તંભિત! અને વિસ્મયની અસર ઓસરતાં જ લાખ લાખ કંઠે ગુંજી ઊઠયો વિપુલ જયધ્વનિ! ધન્ય તમે! પરાધીન દેશના ઇતિહાસમાં તમે જે કરી દેખાડયું એ અતુલનીય! શાબાશ! શાબાશ, વિનય બોઝ! કેવળ ત્રણ મહિનામાં જે તમે કરી દેખાડયું એ તો કેવળ તમારા માટે જ લાગે છે શક્ય છે. હજાર હજાર શાબાશ તમને!—અને દિનેશ—બાદલને!

બાદલ આ લોક છોડી ચાલ્યો ગયાને આજ એક પછી એક એમ ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા છે, તો યે પોલીસ તેનો મૃતદેહ દેવાને રાજી નથી. 'પહેલાં ઓળખાણ આપો, પછી બીજી વાત.'

જોકે સાવ જ કંઈ બાતમી નથી મળી એવું યે નથી. એના ખિસ્સામાંથી એક કાર્ડ મળ્યું હતું. એમાં લખ્યું હતું 'બી. એન. દે.' પણ કોણ એ બી. એન. દે? અસલ વાતની ખબર પડી ત્રણ દિવસ પછી. જાહેર કર્યું બરાનગરના ટી. ગુપ્તે. બાદલ મારો ભત્રીજો છે. એનું ખરું નામ છે સુધીર ગુપ્ત. વિનય અને દિનેશની જેમ એ પણ ઢાકા–વિક્રમપુરનો વતની. ગામનું નામ પૂર્વ શિમુલિયા.

આ બાજુ ઑસ્પિટલમાં પોલીસની અધીરતા અને તત્પરતાની હદ નહોતી. સાંભળીને દોડી આવ્યા નામી ચિકિત્સકો. દોડી આવ્યા શહેરના શ્રેષ્ઠ સર્જનો. ગમે તે હિસાબે આ લોકોને તો બચાવવા જ રહ્યા.

પણ આ શું? રાજકુંવરના ડાબા હાથના અંગૂઠા પર આ જાતનો બૅન્ડેજ કેમ? એના હાથ પર તો ગોળી નહોતી વાગી?

કાપુરુષ! કાયર! હીચકારા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ! મને ખબર છે આ માટે જવાબદાર કોણ છે? તમે પોતે જ. તમે એ અગ્નિશિશુને પકડવા માટે આટલા દિવસ અંતહીન ચેષ્ટા કરી છે. પણ તમારી સમસ્ત પોલીસ અને છૂપી પોલીસને કામે લગાડવા છતાં યે તમે એને પકડી શક્યા નહિ. આજ આ ઘાયલ વીર જ્યારે પકડાઈ ગયો છે ત્યારે એ અચેતન વીરના જમણા હાથના અંગૂઠાને તમારા બૂટ વડે તમે કચરી નાખ્યો છે. ભાંગી નાખીને તમારા પરાજયની જ્વાલા મિટાવી છે. ધિક્કાર છે તમને! શત ધિક્! તમે કાયર નહિ તો કોણ? મલ્લિકા, આ પહેલી વાર નહિ, પીંજરામાં પુરાએલા સિંહ તરફ આમ જ એમણે અસંખ્ય વાર વીરત્વ દેખાડ્યું છે.

ચટ્ટગ્રામ (ચિતાગૉંગ) વિપ્લવના સર્વાધિનાયક સૂર્ય સેનની જ વાત લો ને. ગિરફતાર કર્યા પછી રુગ્ણ, અસ્વસ્થ એ માસ્ટર દા પર કેવો નિર્મમ અત્યાચાર કર્યો હતો! ખાસ કરીને ફાંસીએ લટકાવતાં પહેલાં એમને નિર્મમ ભાવે માર મારી એમના બધા દાંત તોડી નાખ્યા હતા. અને આખરે ફાંસી માસ્ટરદાને નહિ પણ એના લોહી નીંગળતા ક્ષતવિક્ષત અચૈતન્ય દેહને.

તેમની જ સાથેના કેદી તારકેશ્વર દસ્તિદારના નસીબમાં પણ એ જ લખાયું હતું. ફાંસીએ ચડાવતાં પહેલાં નિર્મમ બૂટના આઘાતે તે દિવસે તેમણે તારકેશ્વરની એક આંખ ફોડી નાખી આંધળા કર્યા હતા. ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓનું આ જ સાચું સ્વરૂપ હતું. કેવળ ભારતમાં જ નહિ, બ્રહ્મદેશમાં પણ આ જ. એકસાથે બોતેર જણને ફાંસીને માંચડે ઝુલાવી અને પછી તેમનાં માથાં વાઢી લઈ, ફોટોગ્રાફો પાડી સમસ્ત બ્રહ્મદેશમાં વહેંચ્યા હતા. બર્મીઝ પ્રજા જોઈ લેજો આ! શાંતિથી નથી વર્ત્યા તો તમારા પણ આ જ હાલ, આ જ દશા થશે. આમાંથી સ્ત્રીઓ પણ બાદ નહોતી રહી. એમના પર પણ પાશવિક અત્યાચાર થયા હતા, કહેવાતા સ્ત્રીસન્માનપ્રેમી બ્રિટિશરોના હાથે.

હવે આથી વિપરીત ચિત્ર બતાવું. જે ચટ્ટગ્રામ-વિપ્લવ કરવા માટે તે દી બ્રિટિશ શાસકોના અત્યાચારની સીમા નહોતી તે સમયની આ વાત છે. આ વાત મેં વીર વિપ્લવી લોકનાથ બોલના મોંએ જ સાંભળી છે.

ઈ. ૧૯૩૦ની ૧૮મી એપ્રિલ. ચટ્ટગ્રામ રેલવે શસ્ત્રાગાર. રાતના લગભગ દસનો શુમાર. સાથીઓ સાથે અધિનાયક લોકનાથ બોલ હાજર.

જઇને ઊભા રહ્યા, અને બોલ્યા: 'જુઓ, નકામું ખૂન રેડવા અમે રાજી નથી. જે જ્યાં છો ત્યાં જ ઊભા રહેજો.' અને કહેતાં સાથે જ બધા પહેરી રફુ ચક્કર! કહેવત છે ને 'જાન બચી તો લાખો પાયે.' આ બધા ડાકુ જવાનિયાની પિસ્તોલ સામે ઊભા રહેવા કરતાં નાસી છૂટવું બહેતર.

પણ ઉપદેશ કેવળ ન માન્યો સાર્જન્ટ મેજર ફેરેલે. ને અધિનાયકના આદેશે ગોળીના આઘાતે ધૂળમાં રેળાઈ પડ્યા સાર્જન્ટ મેજર ફેરેલ.

અને લોકનાથ બોલનું શરણું લીધું મિસિસ ફેરેલે: 'મને અને મારા શિશુને બચાવો.' શું જવાબ દીધો હતો લોકનાથ બોલે, ખબર છે મલ્લિકા? 'આઈ એમ સૉરી સિસ્ટર. આ સિવાય બીજો કોઇ ચારો જ નહોતો. તો પણ તમે નિશ્ચિંત રહો. હું કે મારા દળના કોઈ પણ તમારું અસન્માન નહિ કરે સિસ્ટર.'

જે બ્રિટિશ શાસકોએ તે દિવસે આંદોલનને ડામવા નારીઓનાં માનસન્માન ને આબરૂ જોડે ખેલવામાં પાછી પાની નહોતી કરી તેમના જ દેશની મહિલાને 'બહેન'નું સન્માન દીધું હતું લોકનાથ બોલે. કે જે બ્રિટિશરોની ભાષામાં સંત્રાસવાદી હતા. હવે તું જ કહે, મલ્લિકા બેમાં કોણ મહાન?

બે દિવસ પછી વિનય અને દિનેશ બંનેની તબિયત સુધારા પર હતી. લાગતું હતું બંને જણા આ ઘાતમાંથી બચી જશે.

પણ આ શું? અચાનક ચમકી ઊઠ્યું ચિકિત્સકવૃંદ. સર્વનાશ! વિનય બોઝના માથા પરનો બૅન્ડેજ ખુલ્લો કેમ? અને રૂઝાવા આવેલો ઘા આટલો ઊંડો કેમ દેખાય છે? કોણે કર્યું આ?

કોણ કરે વળી? રાજકુંવર પોતે જ તો! બ્રિટિશરો એના દુશ્મન. એમની સેવાશુશ્રૂષા લેવામાં ય એને અપમાન લાગતું હતું. આ હાલતમાં શું કરવું? પોતે તો મેડિકલ સ્ટુડન્ટ. પોતાને તો ખબર હતી કે શું કરવું જોઇએ. તેમણે પોતાના ઘામાં પોતાની જ આંગળી દૃઢતાથી ખોસી દીધી. અને પરિણામે સેપ્ટિક! અને પછી શરૂ થયો વિકાર. ડૉક્ટરોનાં મુખ ગંભીર થઈ ગયાં. બેહોશીમાં બકવાટ પણ શરૂ થઈ ગયો હતો. આ અવસ્થામાં કંઈ પણ થઈ શકે! કહેવું કઠણ. ગંભીર થઈ ગયા ટેગાર્ટ. શું હાથમાં આવેલો શિકાર છટકી જશે? તો પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની માનમર્યાદા રહેશે શી રીતે?

પાંચ દિવસ પસાર થઈ ગયા. યમ અને માનવ વચ્ચે શરૂ થઈ ખેંચાતાણી ને રસાકસી. જોકે જીવનશક્તિ તો ક્ષીણ જ થતી જતી હતી.

મહામુશ્કેલીએ મળવા આવ્યાં માતાપિતા. સૌપ્રથમ જોવા આવ્યા વિનયના મોટા ભાઈ વિજય બસુ. ધા નાખી સીધી ન્યાયમૂર્તિ મિ. રૉક્સબર્ગની અદાલતમાં: 'વિનય મારો નાનો ભાઈ છે. આખરી વાર મળવાની પરવાનગી જોઇએ છે.'

'વિનય બોઝનો ભાઈ?' સાંભળીને મિ. રૉક્સબર્ગ તો થરથર ધ્રૂજે! માઈ ગૉડ! ખિસ્સામાં બૉમ્બ-પિસ્તોલ તો નહિ હોય ને સંતાડેલી? શી ખબર! 'સેન્ટ્રી ઈધર આઓ, જલ્દી સે ખડા રહો ઈધર.'

પણ આખરે પરવાનગી મળી ગઈ. માબાપ પણ આવી ગયાં. ત્રણે જણા જઈ પહોંચ્યા મેડિકલ કૉલેજ ઑસ્પિટલમાં. પણ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ રોક્યા: 'ટેગાર્ટનો હુકમ છે, કોઈને મળવા દેવામાં નહિ આવે.'

'પણ અમારી પાસે અદાલતનો પરવાનો છે.'

'એ બધું અમે કંઈ ન જાણીએ. પહેલાં તમે ટેગાર્ટસાહેબનો હુકમ લાવો.' 'ક્યાં છે ટેગાર્ટ, બોલાવો, હું વાત કરું એની સાથે.'

'તેને તમે નહિ મળી શકો. તેઓ ગવર્નમેંટ હાઉસમાં વ્યસ્ત છે.'

'તો શું તમે કોર્ટનો ઑર્ડર નહિ માનો?'

'એ બધી મોટી મોટી વાતો અમે ન સમજીએ. મરજી હોય તો ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર–સાઉથ મિ. બૅનર્જીને મળો.'

ત્યાં પણ એ એક જ જવાબ: 'નો ઑર્ડર. પહેલાં ટેગાર્ટને મળો, પછી બીજી વાત.'

એ પછી આસિસ્ટન્ટ કમિશનર મિ. રૉબર્ટસનના દરબારમાં. ત્યાં પણ એ જ વાત: 'ટેગાર્ટની પરમિશન લાવો; નહિ તો પડો રસ્તે.'

વિજય બાબુ ગયા પાછા અદાલતમાં: 'લ્યો આ તમારો પરવાનો પાછો. જ્યાં ન્યાયાધીશ હાકેમ કરતાં પણ પોલીસનું માન વધારે છે ત્યાં આવી રમત રમવાથી શો ફાયદો?'

'વ્હૉટ ?!' સાંભળીને સળગી ઊઠયા મિસ્ટર રૉકફેલર. શરૂ થઈ પ્રેસ્ટીજની સાઠમારી. હું ઈઝ ટેગાર્ટ? જ્યારે મેં ઑર્ડર આપ્યો છે ત્યારે ટેગાર્ટ ના પાડવાવાળો કોણ મોટો? ઠીક છે; હું જોઉં છું.'

અને પછી બાપુ–માને લઇને વિજયબાબુ પહોંચી ગયા રાજકુંવરની પાસે: 'વિનય! વિનય!' રાજકુંવરને જોઈને ઉન્મત્ત આવેગે તેના મુખ પર ઝૂકી પડયા વિજયબાબુ: 'એક વાર સામે તો જો? અમે તને મળવા આવ્યાં છીએ.'

કોઈ ઉત્તર નહિ. સમજાતું હતું આખરી ઘડીઓ ગણાઈ રહી હતી–શેષ વિદાય પહેલાંની કેટલીક યંત્રણામય ઘડીઓ. સ્તબ્ધ પ્રતીક્ષા સિવાય કશું જ નહિ. ઉપસ્થિત બધી જ વ્યક્તિઓ નિઃશબ્દ, નીરવ.

મોટા સર્જન મનોમન બોલ્યા: 'આશ્ચર્ય! કેટલી યે કોશિશ છતાં એક ટીપું યે દવા પાઈ શકયા નહિ. દવા રેડવા જાય તો દાંતે દાંત ભીંસી જોરથી મુખ બંધ!'

છેલ્લી ઘડીએ પાદરીસાહેબ પધાર્યા—શાંતિની લલિત વાણી સંભળાવવા. કંઈ નહિ તો ય આવતા ભવે તો રાજભક્ત થશે.

બાઈબલ હાથમાં લઈને રાજકુંવરના મુખ પર ઝૂકયા પાદરીસાહેબ. બેહોશીની હાલતમાં રોગી કંઈક બડબડતો હતો.

પણ આ શું? ધડાક દઇને કેટલાંક ડગલાં પાછળ હટી ગયા પાદરી સાહેબ. પોતે જેને શાંતિની વાણી સંભળાવવાના હતા એ મૃત્યુપથયાત્રી દરદી તો પોતે જ એક ભયંકર વાણી વિકારના ઘેનમાં સંભળાવી રહ્યો હતો: 'એટેન્શન પ્લીઝ. ફૉરવર્ડ માર્ચ! લેફ્ટ, રાઈટ–લેફ્ટ, રાઈટ! ચાર્જ!'

બાઈબલ બંધ કરી પાદરીસાહેબ વિદાય થયા. પાસે જ ઊભા હતા પિતા રેવતીમોહન બસુ. તેઓ પોતે હતા મશહૂર શિકારી. જીવનમાં ક્યારેય નિશાન ચૂકયા નહોતા. દીકરો યે એ જ બાપનો બેટો. એક પણ ગોળી એની નિશાન ચૂકી નહોતી. માથા પાસે બેઠી હતી મા. જાણે ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાની પ્રતિમૂર્તિ. નિશ્ચલ પાષાણ જેમ. એક અક્ષર પણ બોલ્યાં નહોતાં. કેવળ અંતિમ પળે, એક વાર માથા પર હાથ મૂકી આસ્તેથી બોલ્યાં હતાં: 'હું આવી છું, વિનુ. એક વાર તો આંખ ઉઘાડી સામે જો, બેટા! હું તને જોવા દોડતી આવી છું.'

આશ્ચર્ય! છેલ્લા કેટલા દિવસથી જેનામાં ચેતનાનું એકે ય લક્ષણ નહોતું દેખાતું, એ માનો સાદ સાંભળી એક વાર ચેતનવંત બન્યો, મુખ પર ઝળકી ઊઠયું પ્રસન્ન હાસ્ય. ને પછી આસ્તે આસ્તે હાથ કપાળને અડયો—સૅલ્યૂટની ભંગિમાં. અને પછી બધું જ શેષ!

પોતે હતો સ્વાધીનતાનો સૈનિક. તેથી જ અંતિમ કાળે પણ પોતાની માને, જન્મભૂમિને, લક્ષલક્ષ પીડિત નિર્યાતિત દેશવાસીને સામરિક ઢબે જુહાર જણાવી ચાલી નીકળ્યો વીર સેનાનીની જેમ જ.

શ્રદ્ધાથી માથું નમાવ્યું બાંગ્લાદેશે. માથું ઝુકાવ્યું ભારત વર્ષે. માથું નમાવ્યું સમગ્ર પૃથ્વીના કોટિકોટિ પીડિત માનવોએ. લક્ષલક્ષ, કોટિકોટિ હૃદયમાંથી સરી પડી મહાકવિની એ અમરવાણી:

'નિઃશેષે પ્રાણ જે કરશે દાન,
ક્ષય નહિ તેનો, ક્ષય નહિ.'

વિપ્લવીને મૃત્યુ નથી. તેમના મહાન આત્મત્યાગ દ્વારા તેઓ લોકોનાં અંતરમાં ચિરકાળ માટે જીવતા જ રહે છે. વિનય બોઝ એ જ ઇતિહાસના નાયક. તેને મૃત્યુ નથી. તેનો ક્ષય નથી.

હરિઃ ૐ આશ્રમ તરફનું
નવેમ્બર અંક માટેનું રૂ. ૫૦નું
જીવનચરિત્ર પારિતોષિક
'મધર ટેરેસા'ના લેખક
શ્રી લલિતકુમાર બક્ષીને મળે છે.

સાચે જ ક્ષય નહિ. તેનું પ્રમાણ મળ્યું બીજે દી પ્રભાતે.

જોઇને ચમકી ઊઠયા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ. આ શું? ફરી પેલાં રક્તારક્ત પોસ્ટરો! પોસ્ટરોથી છવાઈ ગયું સારું શહેર. પણ આ વખતે પોસ્ટરો લખાયા હતા અંગ્રેજીમાં—લખ્યું હતું:

'વિનર્સ બ્લડ બેકન્સ ફૉર મોર બ્લડ.'

અને ફરી વિચારવમળમાં ગૂંચવાઈ ગયા ચાર્લ્સ ટેગાર્ટ. વધુ શોણિત? હજી વધુ? શી ભયંકરતા! તો શું હજુ ઝંઝાવાત શમ્યો નહોતો? રાઈટર્સ બિલ્ડિંગની ઘટના શું એનો ઈંગિત—સૂચન માત્ર? તો પછી ક્યાં એની સમાપ્તિ? ક્યાં શેષ!

હવે સરકારી કર્તૃપક્ષ પાસેથી લાશ લેવાનો વારો. ત્યાં પણ ધમાલ. પહેલાં તો રાતના આઠ વાગ્યે લાશ દેવાની વાત હતી. પણ ક્યાં યે ઠેકાણું નહોતું. ધીમેધીમે દશ વાગ્યા. તો યે મહાપ્રભુનાં સદય થવાનાં ચિહ્ન દેખાતાં નહોતાં. અને મૃત્યુ થયું હતું સવારના છ વાગ્યે. અસલ વાત સમજાઈ પછી. જુવાનિયા છોકરાઓનું ભલું પૂછવું. ક્યારે શું કરી બેસે! તેથી જ લાશ દીધી'તી મોડી રાત્રે—પ્રધાય નીંદરમાં પોઢી ગયા પછી. સ્લોગનસ—નારા—નિષિદ્ધ. જવાનું હતું નિઃશબ્દે, નીરવે.

'ભલે એમ થશે.' શર્ત કબૂલી લીધી વિજયબાબુએ, અને બહાર આવ્યા. પણ તે દી, શું કોઈ પણ શહેરવાસીની આંખોમાં નીંદર હતી ખરી? ના રે ના, જરા યે નહિ, લેશમાત્ર યે નહિ.

શહીદ વિનય બોઝ આજ કેવળ વિજય બોઝનો ભાઈ નહોતો. એ હતો આજ લાખ લાખ, કોટિકોટિ પરાધીન માણસોનું પરમ ગર્વનું ધન–તેથી લાશ જોઇને અચાનક કોણ જાણે ક્યાંથી અન્નસન હજારહજાર લોકો આવીને ટોળે મળ્યા—ઉન્મત્તની જેમ. કંઠે એમને સ્વતઃસ્ફૂર્ત જયધ્વનિ: 'વિપ્લવી વિનય બસુ ઝિંદાબાદ!'

તેને મૃત્યુ નહિ. તે તો મૃત્યુંજયી. કેવળ માણસો જ માણસો! જે તરફ નજર ફેરવો ત્યાં કેવળ કાળાં કાળાં, માણસોનાં માથાં જ માથાં! ખુદ પિતા રેવતી બાબુ અને મા ક્ષીરોદસુંદરી દેવી પણ એમના હૈયાની હૂંફ, આંખના રતનને જોવા જતાં હેરાનપરેશાન થઈ ગયાં માણસની ભીડમાં. એમની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ. સંતાનની વિયોગવ્યથા તો નિઃસંદેહ દુઃખમય. છતાં આ મૃત્યુ નહોતું. સંસારમાં કોણ અમર છે? સૌને એક ને એક દી તો હાલી જ નીકળવાનું છે. પણ મરીને આમ મૃત્યુંજયી કેટલા થઈ શકે છે? ધન્ય વિનય! તેનાં માતાપિતા કહેવડાવવામાં પણ આજ તેઓ કૃતાર્થ, ધન્ય.

શબયાત્રા ચાલી નીકળી નીમતલાના ઘાટ ભણી. બધાં જ ઉત્તેજિત. બધાંના કંઠમાં નૂતન શપથ: 'વિનય બસુ ઝિંદાબાદ! તમને અમે ક્યારે ય નહિ ભૂલીએ.'

(ચાલુ)

સામાન્ય જનથી અલ્પપરિચિત, પણ એના સમગ્ર જીવન પર પ્રભાવક એક કુદરતી તત્ત્વની વિજ્ઞાનશાખા

હવામાનશાસ્ત્ર

જ્યારે રેડિયો પર સાંભળો યા છાપામાં વાંચો કે આવતી કાલે વધુ ગરમી પડવા સંભવ છે અથવા કાલે વરસાદનાં ઝાપટાં પડશે, ત્યારે હવામાનના આવા વરતારા કઈ રીતે થતા હશે એનો ખરો ખયાલ આવે છે? એટલું તો હવે બધા જાણે છે કે આપણા પૂર્વજોની પેઠે આકાશ સામે મીટ માંડીને કાઢેલાં એ તારણો નથી હોતાં. એ ખરું કે વર્ષોના અનુભવે માણસ બે-પાંચ કલાક પછીના હવામાન અંગે કહી શકે. પણ વધુ લાંબા સમય પછીના વરતારા માટે તો સંખ્યાબંધ સ્થળોએથી હવામાન-મથકોએ કરેલાં અને નોંધેલાં નિરીક્ષણો જરૂરી હોય છે. આ માટે વાતાવરણની લાક્ષણિકતાઓ અને વિધવિધ સિદ્ધાંતોની સમજ અને અભ્યાસ જરૂરી છે. એના આધારે જ હવામાનશાસ્ત્રીઓ આવતી કાલના કે તે પછીના થોડા દિવસો દરમિયાનના હવામાનની આગાહી કરી શકે. આપણા આજના અને હવે પછીના અનેક વ્યવહારોમાં હવામાનનાં પલટાતાં રૂપોની આગાહી અત્યંત આવશ્યક છે. આ વરતારાની ચોકસાઈ અંગેની ચીવટ અને જરૂરત દિન-બ-દિન વધતી રહી છે. વિમાનોનાં ઉડ્ડયનોનો થઈ રહેલો વિકાસ એકલો પણ આ વરતારાઓની ચોકસાઈ વધારવા માટે જવાબદાર છે.

અલબત્ત, હવામાન અંગેની માહિતીઓ અને મુદ્દાઓની ખોટ નથી પડતી, પણ આ બધી વિગતોના યોગ્ય ઉપયોગ માટે સૈદ્ધાંતિક સમજ હજી યે ઘણી વાર ઊણી પડે છે. જો આ ખોટ પુરાઈ જાય તો એકઠી થતી બધી વિગતોને યોગ્ય રીતે સાંકળીને ચોક્સ આગાહીઓ કહી શકાય. આજે હવામાનશાસ્ત્રીઓ આ માટે બને એટલી વધુ ને વધુ હકીકતો અને જાણકારીનું સંકલન કરવા પર પોતાનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છે. આના આધારે કોઇ નવા સિદ્ધાંતો તારવી શકાશે. આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂભૌતિક વર્ષ (IGY) દરમિયાન અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોના 'ડેટા સેન્ટર'માં રોજ ૨૫૦૦૦ જેટલાં માહિતીકાર્ડ એકઠાં થતાં હતાં, એ એક જ વિગત પરથી આ કાર્ય કેટલા મોટા પાયા પર ચાલે છે એનો ખયાલ આવશે. અને આ કાર્ય હજી વિસ્તરતું જ રહ્યું છે. દુનિયાભરમાં આ રીતે હવામાન અંગે મબલખ માહિતી એકઠી થતી જ રહે છે, હવામાનની અસરોને કોઈ રાષ્ટ્રીય સીમાઓ રોકી શકતી નથી. અને એટલે આ પ્રચંડ કાર્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ પણ અનિવાર્ય છે.

હવામાનને સમજવામાં 'ગતિ' શબ્દનું ઘણું મહત્ત્વ છે. વાતાવરણમાં આ ગતિશીલતા જેટલી અગત્ય એના અન્ય કોઈ અંગની નથી એમ પણ કહી શકાય. પવનની ગતિને લીધે જ ઉષ્ણ કટિબંધના પ્રદેશો પરથી ગરમી અન્ય વિસ્તારોમાં જાય છે, સમુદ્રો પરથી ભેજ ઊપડીને ભૂખંડ પર વરસાદ રૂપે વરસે છે, મોટાં શહેરોની પ્રદૂષિત હવા ગીચ વસતી પરથી ખસીને ત્યાં તાજી હવા પહોંચે છે. વાતાવરણમાં જો આ ગતિશીલતા અટકી પડે તો ઉષ્ણ કટિબંધમાં અસહ્ય તાપ પડે અને પૃથ્વીનો બાકીનો ઘણો ભાગ એટલી જ કાતિલ ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈ જાય. વર્ષા વિનાના પ્રદેશો સૂકા ભઠ્ઠ બની માટીમાં ભળી જાય અને શહેરોની વસતિ પોતે જ પેદા કરેલા ધુમાડામાં ગૂંગળાઈ મરે. પણ પવન એક અણમોલ આશીર્વાદ બનીને આપણને આવી સ્થિતિમાંથી ઉગારી લે છે. લગભગ ૭૦૦૦ ઍટમબૉમ્બ જેટલી તાકાતથી એ આપણા વાતાવરણને ગતિશીલ રાખે છે. વિકસિત મોટાં રાષ્ટ્રોમાં એક સદીમાં યે માંડ એકઠો થાય એટલી વિદ્યુતશક્તિથી પણ એનું આ બળ વિશેષ છે.

પરંતુ આ મહાન શક્તિ યે વાતાવરણ અને પૃથ્વી વચ્ચેના ઘર્ષણથી બારેક દિવસમાં વપરાઈ જાય. દુનિયાભરમાં વાતા પવનો અટકી પડે, જો આ શક્તિમાં નવી પુરવણી ન થતી રહે તો. સદ્ભાગ્યે એ શક્તિ આપણને મળી રહે છે, અને એનો દાતા છે સૂર્ય. એ પ્રચંડ શક્તિનો સ્રોત અનેક રીતે આપણા વાતાવરણમાં ગતિને જારી રાખે છે. એ ગતિશીલતાના—વાતાવરણની વિવિધ હલચલના આ કાર્યને પૂરેપૂરું સમજવું એ અતિ મોટું કાર્ય છે. દુનિયાભરમાં એ માટેના નિષ્ણાતો એના સારુ સતત મથી રહ્યા છે. એમનું આ કાર્ય—વિજ્ઞાનનું આ એક આગવું ક્ષેત્ર તે હવામાનશાસ્ત્ર. હજારો સ્થળોએથી અને અનેકવિધ સાધનસામગ્રી વડે એકઠી કરેલી માહિતીઓના આધારે પૃથ્વીના સમગ્ર ગોળા પરની વાતાવરણની સ્થિતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ઉપસાવવાનો આ પ્રયાસ છે.

આપણને એ તો ખબર છે કે નારંગીની છાલ પેઠે અનેક વાયુઓને બનેલો લગભગ ૧૫૦૦ કિ. મી. જાડાઈનો વાતાવરણનો સ્તર સમગ્ર પૃથ્વીને આવરે છે. પૃથ્વીના કદની તુલનામાં આ સ્તર બહુ જાડો તો ન ગણાય; અને એમાં યે એના ઉપરના છેડા તરફની તો હજી પણ આપણને સ્પષ્ટ સમજ નથી. પણ ત્યાંથી હવાના અણુઓ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળમાંથી છટકીને બાહ્ય અવકાશમાં નાસી જઈ શકે એટલા વેગે ઘૂમે છે. વાતાવરણનો એ સ્તર 'એક્ઝોસ્ફીઅર' કહેવાય છે.

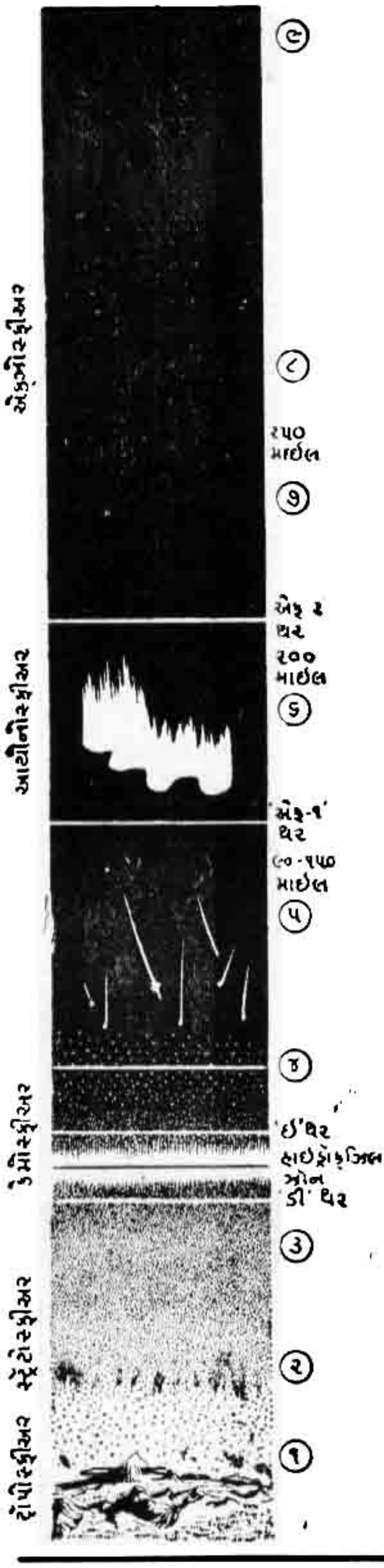
વાતાવરણમાં રહેલી હવા અનેક વાયુઓની બનેલી છે. મુખ્યત્વે એમાં લગભગ સમાન ભાગે નાઈટ્રોજન અને ઑક્સિજન છે. સ્થાનભેદે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એમાં પાણીની બાષ્પ પણ ભળેલી છે. આ બધું મળીને જે હવા બને છે એ આપણે શ્વાસમાં લઈએ છીએ. પૃથ્વી પરના જીવનનો એ એક મુખ્ય આધાર છે. આ ઉપરાંત, વાતાવરણનાં ચાર મુખ્ય અંગો છે: ઉષ્ણતા, દબાણ, ભેજ અને પવન. ભૌગોલિક સ્થિતિ અને ઊંચાઈના પ્રમાણમાં આ દરેક અંગમાં ઓછાવત્તા ફેરફાર હોય છે.

ઊંચાઈના પ્રમાણમાં પણ આવા ફેરફારો જણાય છે. વાતાવરણમાં જેમ ઊંચે જઈએ તેમ હવાનું દબાણ ઘટતું જાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર એનું જે દબાણ જણાય છે એ કરતાં ૫૦૦૦ મીટર ઊંચે એ અર્ધું અને ૧૨૦૦૦ મીટર પર તો ઘટીને દસમા ભાગ જેટલું થઈ જાય છે; જ્યારે એક્ઝોસ્ફીઅરમાં તો એ સીધું માપી પણ નથી શકાતું.

ઉષ્ણતાના ફેરફારો તો વળી ઓર પ્રકારના છે. નિષ્ણાતોએ વાતાવરણના સ્તરો નક્કી કર્યા છે, જેમાં ઊંચે જતાં ગરમીની વધઘટ જોવા મળે છે. વાતાવરણના નીચેના સ્તરોમાં લગભગ દર ૧૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ છ-છ અંશ સેન્ટીગ્રેડ ઉષ્ણતા ઘટતી જણાય છે. 'ટ્રોપોપોઝ' નામે ઓળખાતી સીમારેખા સુધી આ રીતે ઉષ્ણતા ઘટતી જણાઈ છે. આ ટ્રૉપોપોઝ ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશો પર ૬૦૦૦ મીટર ને વિષુવવૃત્ત પાસે ૧૫,૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ છે. ત્યાં અનુક્રમે શૂન્યથી નીચે ૫૦ અંશ (—૫૦°) અને—૮૫° સે. ઉષ્ણતા જોવા મળી છે.

આ ટ્રૉપોપોઝની નીચેના વાતાવરણનો સ્તર 'ટ્રૉપોસ્ફીઅર' નામે ઓળખાય છે. સમગ્ર વાતાવરણના પાંચમાંથી ચાર ભાગનું દળ અને વાતાવરણમાંની લગભગ બધી બાષ્પ આ સ્તરમાં સમાએલાં છે. આ સ્તરમાં હવાના અજબ તફાવતો અને અન્ય પ્રક્રિયાઓ થતી રહેતી હોઈ એને 'હવામાન-સ્તર' (વેધર-સ્ફીઅર) પણ કહે છે. સોએક કિલોમીટરની ઊંચાઇએ વાતાવરણમાંના વાયુઓના કેટલાક ભૌતિક ફેરફારો અને ખાસ કરીને એના વિદ્યુતભારમાં ફેરફાર થતા રહે છે. સૂર્ય પરથી ફેંકાતાં કિરણોને કારણે આ પ્રક્રિયા ચાલે છે. આ પ્રક્રિયાને 'આયોનાઇઝેશન' કહે છે એ પરથી એ સ્તરને પણ 'આયોનોસ્ફીઅર' નામ અપાયું છે.

ઉષ્ણતામાન અને હવાના દબાણની બાબતમાં ભૌગોલિક સ્થિતિનો પણ પ્રભાવ રહે છે. એમાં ઊંચાઈના પ્રમાણમાં થતા ફેરફારો વધુ નોંધનીય હોય છે. આ ફેરફારોની નોંધ માટે એક જ નિશ્ચિત સમયે અને

પૃથ્વીની આસપાસ વીંટળાએલું વાતાવરણ ન હોય તો સૂર્યના પ્રચંડ તાપ અને કાતિલ ઠંડીથી જીવન અ-સંભવિત બની જાય. આ આવરણ પણ કોઈ એક ચોક્કસ દળ નથી. પોતપોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓવાળા વિવિધ સ્તરમાં એને વહેંચી શકાય. બાજુમાં પૃથ્વીની સપાટીથી માંડી ઊંચે જતા ક્રમમાં એ સ્તરો અને એની કેટલીક લાક્ષણિકતા દર્શાવ્યાં છે. (એમાં દર્શાવેલી ઊંચાઈ માઈલમાં આપી છે. એ તો ખબર હશે કે એક માઈલ બરાબર ૧·૬૧ કિલોમીટર થાય છે.) પૃથ્વીની સપાટી પાસેનો, એટલે કે વાતાવરણનો છેક નીચેનો સ્તર છે (૧) ટ્રૉપોસ્ફીઅર. સમુદ્રની સપાટી પરના ૧૫° સેન્થી માંડી ઉપર જતાં આ સ્તરના છેડે એટલે કે લગભગ ૧૧·૨૭ કિ.મી.ની ઊંચાઈએ શૂન્યથી નીચે ૫૬° (−૫૬°) સે. જેટલું ઉષ્ણતામાન ઘટી જાય છે. ત્યાં હવા એકદમ પાતળી પડી જઈ એનું દબાણ ત્રીજા ભાગ જેટલું થઈ જાય છે. વાદળો અને હવામાનના ફેરફારો આ થરમાં જ થાય છે. (૨) સ્ટ્રૅટોસ્ફીઅર. આ સ્તરમાં −૬૦° સે. જેટલું એકધારું ઉષ્ણતામાન રહે છે. પૃથ્વી પરના હવામાનની અહીં સીધી કોઈ અસર જણાતી નથી, એટલે જેટ વિમાનો આ સ્તરમાં આવીને ઊડે છે. આ પછી ૩૨ થી ૪૮ કિ.મી. ઊંચાઈએ (૩) કેમોસ્ફીઅર સ્તરમાં વધુ ઉષ્ણ એવો ઑઝોન વાયુનો એક પટ છે. સૂર્યકિરણોમાંથી અલ્ટ્રા-વાયોલેટ કિરણોનો ભાગ શોષી લઈને એની તીવ્ર અસર સામે એ આપણું રક્ષણ કરે છે. શીતપ્રદેશો પરના વાતાવરણમાં ઑઝોન ન હોવો જોઈએ, પણ દ. ધ્રુવ પ્રદેશોમાં વિજ્ઞાનીઓને ત્યાંના શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિ દરમિયાન પણ, અને મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યો છે એ પણ એક રહસ્ય છે. એમાં લગભગ ૭૨ કિ.મી.થી ઊંચે નીચલો 'ડી' થર છે તે અને 'ઇ' થરની 'હાઇડ્રૉક્ઝિલ ઝોન' છે. હવામાં રહેલી પાણીની બાષ્પ ત્યાં સૂર્યકિરણો વડે ભાંગી જઈ એનું હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજન અણુપરમાણુઓમાં વિભાજન થાય છે. 'ઇ' થર અને એથી ઉપરના એફ ૧' થરની વચ્ચે (૪ અને ૫) બાહ્યાવકાશમાંથી પૃથ્વી પર આવી પડતી ઉલ્કાઓ હવા સાથે ઘર્ષણ પામી બળી જાય છે. 'ઇ' થરથી રેડિયોના 'લૉંગ વેવ' અને 'એફ-૧' તથા 'એફ-૨'ની વચ્ચેથી 'શૉર્ટ વેવ' પરાવર્તિત થાય છે. 'ઇ'થરથી નીચેના સ્તરનું વાતાવરણ અસ્થિર અને અનિશ્ચિત છે. આનાથી ઉપરના 'આયોનોસ્ફીઅર' (૬) માંથી ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવપ્રદેશોમાં ધ્રુવપ્રકાશ—અરોરા દેખાય છે. (૭) આયોનોસ્ફીઅરમાં સૂર્યનાં અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણોત્સર્ગથી હવાના કણો વિદ્યુતભારવાહી બને છે જે 'ડી', 'ઇ', 'એફ ૨' સ્તરમાં એકઠા થાય છે. ને રેડિયોતરંગોને પરાવર્તિત કરે છે. બપોર વેળાએ એ કણોની સંખ્યા સવિશેષ હોય છે. વળી ઋતુ અનુસાર તથા સૂર્યમાંથી જ્વાળાઓ ફેંકાતી હોય ત્યારે યે તેમાં ફેરફાર થતો રહી એમાં સંક્ષોભ જાગે છે. (જો કે હવે તો સેટેલાઇટો દ્વારા પણ રેડિયોતરંગો પરાવર્તિત થઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ આયોનોસ્ફીઅરથી જે શક્ય નથી એ ટેલિવિઝન પ્રસારણના તરંગો પણ સેટેલાઈટ દ્વારા પરાવર્તિત થઈ શકે છે. આટલે સુધીમાં 'ડી'થરના-૭૩°સેન્થી માંડી ૧૬૦૦° સે૦ સુધીનો ઉષ્ણતામાનનો ઝડપી વધારો જોવા મળે છે. (૮) આથી ઉપર તો હવા એના કણો મુક્તપણે ફરતા રહે એટલી—એટલે કે અબજોગણી પાતળી પડી જાય છે. આમાંના કેટલાક કણો એ અતિ વેગને કારણે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણમાંથી નીકળી જઈને લગભગ શૂન્યાવકાશવાળા બાહ્યાવરણમાં જતા રહે છે. (૯) આમ, પૃથ્વીનું વાતાવરણ ક્યાં સુધી ફેલાએલું છે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ નથી. છતાં મનાય છે કે એ ૧૬૦૦ કિ.મી. યે વધુ ઊંચે સુધી તો હશે જ. છેલ્લી એકાદ સદીથી ધીરેધીરે વાતાવરણના જમીન નજીકના સ્તર વિષે તો આપણે ઠીકઠીક વાકેફ બન્યા છીએ. સાગરખેડૂઓનાં નિરીક્ષણોએ આમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, તો બીજી બાજુ અતિ ઊંચે જઈ શકવાને કારણે વિમાનો દ્વારા પણ દસેક હજાર મીટર ઊંચે મળી આવેલા, કલાકે ૩૦૦થી ૫૦૦ કિ.મી.ની ઝડપે ફૂંકાતા જેટ પ્રવાહોની જાણ જેવી માહિતીઓ પણ મળી છે. છતાં યે વાતાવરણનાં ઉપરનાં સ્તરો વિષેનું આપણું જ્ઞાન હજી ઘણી રીતે સીમિત છે.

એકસરખાં સાધનો વડે એકીસાથે અનેક સ્થળે એની નોંધ લેવાય એ જરૂરી છે; ને એ પછી યે આવેલાં પરિણામોની એ બધાં સ્થળે બહુ ઝડપથી આપલે થાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ દ્વારા જ એ શક્ય બને.

પાણી કુદરતમાં ત્રણ સ્વરૂપે હોય છે: પાણી તરીકે પ્રવાહી રૂપમાં, બરફ તરીકે ઘન અને વરાળ રૂપે વાયુ સ્વરૂપમાં. એનાં અત્યંત સૂક્ષ્મ ટીપાં ઝાકળના ધુમ્મસ રૂપે બહુ ધીરેધીરે વાતાવરણમાંથી જમીન પર ઊતરે છે, તો મોટાં ટીપાં ઝડપથી વરસાદ રૂપે પડે છે. જ્યારે અત્યંત ઊંચેનાં 'સિરસ' વાદળોમાં એ બરફના સૂક્ષ્મ કણ રૂપે હોય છે, જે કરા કે બરફના રૂપમાં ઘણી વાર વરસે છે.

પાણીની બાષ્પ હવામાં રંગ વગરના વાયુ રૂપે ભળેલી હોય છે. હવામાં એનો ભેગ ઉષ્ણતામાનના પ્રમાણમાં હોય છે. હવાના અમુક જથ્થામાં જેમ ઉષ્ણતામાન વધારે તેમ બાષ્પનું પ્રમાણ પણ એ જથ્થાના પ્રમાણમાં વધારે હોય છે. જો આ બાષ્પ ભળેલી હવા ઠંડી પડે તો વધારાની બાષ્પ પ્રવાહી બની એનાં ટીપાં બંધાય છે. શિયાળામાં ઘરના ખંડની અંદર કરતાં પ્રમાણમાં બહાર વધુ ઠંડી હોય ત્યારે બારીના કાચ પર જે ધુમ્મસિયું આવરણ બાઝે છે તે આ જ કારણે.

ટ્રૉપોસ્ફીઅરમાં, જેને આપણે પવન તરીકે ઓળખીએ છીએ એ, હવાની આડી ગતિ ઉપરાંત, પરખવી મુશ્કેલ એવી એની ઊર્ધ્વ ગતિ પણ હોય છે. આ ગતિ ક્યારેક ઘણી વ્યાપક હોય છે અને અમુક વિસ્તારની સમગ્રની હવાને એ અધ્ધર ઉપાડે છે, યા ક્યારેક બહુ નાના વિસ્તાર પૂરતી જ પણ હોઇ શકે, જેનાથી વાતાવરણમાં હવાનો એક અધ્ધર ચડતો પ્રવાહ પ્રકટે છે. અમુક પક્ષીઓ ને ગ્લાઈડરમાં ઉડ્ડયન કરનારાઓ આ પ્રવાહમાં પડીને વધુ સરળતાથી ઊડી શકે છે.

ઊંચાઈ વધવા સાથે હવાનું દબાણ ઘટતું જતાં ત્યાં હવાની ઘટ્ટતા ઓછી થઈ ઉષ્ણતામાન ઓછું થાય છે. આથી અવળી ક્રિયા સાઈકલમાં હવા ભરવાના પંપમાં અનુભવાય છે. પંપ મારતાં એમાં હવાનું દબાણ

પવનનો વેગ દર્શાવવા હવામાનશાસ્ત્રીઓ ટૂંકમાં અમુક આંક વડે એને ઓળખાવે છે. જેમ કે આજની હવા અમુક નંબરની છે. આ આંકને 'બ્યુફૉર્ટ સ્કેઈલ' કહે છે. સર ફ્રાન્સિસ બ્યુફૉર્ટ નામના એક બ્રિટિશ ઍડમિરલે ઈ. ૧૮૯૦માં આ આંક નક્કી કરેલા. પવન વિનાની બિલકુલ શાંત પરિસ્થિતિને શૂન્ય (૦) આંક આપવાથી આરંભીને 'જેની સામે વહાણના કોઈ સઢ ટકી ન શકે એવા' વાવંટોળ કે વાવાઝોડા જેવા સખત પવનને તેણે ૧૨નો આંક આપ્યો હતો. આની વચ્ચેના પવનના વેગને એણે એની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં વચ્ચેના આંકમાં વહેંચી નાખ્યા હતા. વ્યવહારમાં આ આંક વડે પવનના પ્રકારની ઓળખ બહુ ટૂંકમાં સરળતાથી આપી શકાતી હોઈ ઈ. ૧૮૭૪માં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે બ્યુફૉર્ટ સ્કેઈલનો સ્વીકાર થયો. પણ ઘણા દેશો જમીનની સપાટીથી દસ મીટર ઊંચે, તો કેટલાક દેશો છ મીટર ઉપર વાતા પવનના વેગને બ્યુફૉર્ટ સ્કેઈલ માટે પ્રમાણભૂત ગણે છે. આ બ્યુફૉર્ટ સ્કેઈલ મુજબ પવનના પ્રકાર, એનો ક્રમાંક, અસર અને વેગ નીચે દર્શાવ્યાં છે.

ક્રમ	હવાનો પ્રકાર	અસર	વેગ–દર કલાકે કિ. મી.
૦	શાંત સ્થિર હવા (Calm)	તદ્દન શાંત વાતાવરણ, ધુમાડો સીધો ઉપર ચડે.	૦–૧
૧	હળવી હવા (Light Air)	ધુમાડો હવાની દિશામાં ઢળે, પણ વેધર વેઈન* સ્થિર રહે.	૧–૫
૨	હળવો પવન (Light Breeze)	વેધરવેઇન પવનની દિશા બતાવે, ચહેરા પર હવા અનુભવાય, વૃક્ષનાં પાન હલે.	૬–૧૧
૩	નરમ પવન (Gentle Breeze)	પાન અને નાની ડાળીઓ હલે, નાની ધજા ફરફરે.	૧૨–૧૯
૪	સાધારણ પવન (Moderate Breeze)	નાની ડાળીઓ ડોલે, ધૂળ ને છૂટા કાગળ ઊડે.	૨૦–૨૮
૫	તાજો પવન (Fresh Breeze)	નાનાં વૃક્ષ ડોલે, તળાવનાં પાણી પર મોજાં રચાય.	૨૯–૩૮
૬	જોરદાર પવન (Strong Breeze)	મોટી ડાળો ડોલે, ઉઘાડી છત્રી સંભાળવી મુશ્કેલ પડે.	૩૯–૪૯
૭	સાધારણ પવનસપાટા (Moderate Gale)	વૃક્ષો ડોલે, સામા પવનમાં ચાલવામાં આયાસ પડે.	૫૦–૬૧
૮	સૂસવાતો પવન (Fresh Gale)	નાની ડાળી તૂટી પડે, સામા પવને ચાલવું મુશ્કેલ બને.	૬૨–૭૪
૯	સખત સૂસવાટા (Strong Gale)	છાપરાંનાં નળિયાં-પતરાં ઊડે, મકાનોને સાધારણ નુકસાન.	૭૫–૮૮
૧૦	વ્યાપક તોફાન (Whole Gale)	વૃક્ષો ઊખડી પડે, મકાનોને ઠીકઠીક નુકસાન થાય.	૮૯–૧૦૨
૧૧	વાવાઝોડું (Storm)	વ્યાપક પ્રમાણમાં નુકસાન કરે, પણ ક્યારેક ક્યારેક જ આટલો પવન ફૂંકાય.	૧૦૩–૧૧૭
૧૨	વાવંટોળ (Hurrcane)	ઘણું જ નુકસાન કરે. બહુધા ઉષ્ણકટિબંધમાં જ આવું બને છે.	૧૧૮ અને એથી વધુ

* ઊંચા મકાનની ટોચે પવન વાતાં ફરી શકે તેવું કૂકડા કે અન્ય આકારનું સાધન

વધે તેમ તેમ એ વધુ ગરમ થાય છે.

જો હવા ખૂબ ભેજયુક્ત હોય તો એમાંની બાષ્પ ઘટ્ટ બનતી જઈ વાદળ રચાય છે. અમુક પરિસ્થિતિમાં એ સૂક્ષ્મ જલકણો એકઠા થઈ મોટાં ટીપાં રચાય અને એ વરસાદ રૂપે વરસી પડે. વરસતા વરસાદનાં જલબિંદુઓ પર સૂર્યપ્રકાશ પડે છે ત્યારે દરેક બિંદુ ત્રિપાર્શ્વ કાચ પેઠે પ્રકાશનાં કિરણોનું વિભાજન કરી એને સાત રંગમાં છૂટા પાડે છે, જે મેઘધનુષ રૂપે આપણને દેખાય છે.

પૃથ્વીની સપાટીની જેમ કોઈ પણ એક સપાટીએ હવાનું દબાણ એક સરખું નથી હોતું. હવામાન ખાતાનાં નિરીક્ષણમથકોની વિસ્તૃત હારમાળાના આંક તપાસીએ તો ખબર પડશે કે હવામાનની પોતાની પણ, ભૂરચના જેવી એક આગવી સ્થાનિક રચના હોય છે. નકશા પર આમાંના સમાન દબાણવાળા મથકોને જોડતી રેખાઓ ('આઇસોબાર') દોરીએ તો જમીનની ઊંચીનીચી સપાટી દર્શાવતા ભૌગોલિક નકશા જેવો જ નકશો તૈયાર થાય. આમાં વધુ દબાણ (ઍન્ટી-સાઈક્લોન)ની રેખાઓ એના મધ્ય કેન્દ્ર તરફ જતાં વધુ ને વધુ દબાણ દર્શાવતી તથા ઓછા (ડિપ્રેશન)ની રેખાઓ કેન્દ્ર તરફ જતાં ઓછું ને ઓછું દબાણ બતાવતી હોય છે. આવા આઇસોબાર–અંકિત નકશા વાતાવરણમાંની એક મોટી હલચલના નિર્દેશક હોઈ હવાના પ્રવાહ પર પ્રભાવ પાડતી કુદરતી કરામતનો એક આછો ખયાલ આપે છે.

હવા વધુ દબાણવાળા ભાગમાંથી ઓછા દબાણવાળા ભાગ પ્રતિ સીધી નથી ખેંચાઈ જતી. પોતાની ધરી પરના પૃથ્વીના ભ્રમણની પણ એના પર અસર રહે છે, અને નકશામાંના આઇસોબારની સમાંતર દિશામાં પવન વાય છે. પૃથ્વીના ઉત્તર ગોળાર્ધમાં એ ઍન્ટીસાઈક્લોનમાં એટલે કે વધુ દબાણવાળા ભાગમાં ઘડિયાળના કાંટાની દિશામાં અને ઓછા દબાણવાળા–'ડિપ્રેશન'વાળા ભાગમાં એથી અવળી દિશામાં પવન વાય છે. ડિપ્રેશનને 'સાઈક્લોન' તરીકે પણ ઓળખે છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આથી ઊંધી જ ગતિ હોય છે.

આવી જ રીતે સમાન ઉષ્ણતામાન દર્શાવતી રેખા 'આઇસોથર્મ' કહેવાય છે. એના પરથી અમુક એક જ સપાટીએ પ્રવર્તતા ઉષ્ણતામાનનો ખયાલ મળે છે. એક જ સરખી ઊંચાઇએ ઉષ્ણતામાનમાં બહુ તફાવત જોવા નથી મળતો, સિવાય કે અમુક સપાટીએ એમાં એકદમ વધઘટ થતી જણાય છે. આમ ઉષ્ણતામાનના એકદમ મોટા તફાવતવાળા વિસ્તાર પણ બહુ ઓછા છે. આવો વિસ્તાર દર્શાવતી રેખાઓ 'ફ્રન્ટ્સ' કહેવાય છે. આ ફ્રન્ટ્સના બે પ્રકાર છે : 'વૉર્મ' એટલે કે ગરમ, જે ઠંડી હવા ખસેડીને ત્યાં ગરમ હવાને પ્રવેશતી સૂચવે છે, અને 'કોલ્ડ' એટલે કે ઠંડા, જે ગરમને સ્થાને ઠંડી હવા પ્રવેશતી દર્શાવે છે. ફ્રન્ટ્સવાળા વિસ્તારમાં હવામાનના વિવિધ ફેરફારો થતા રહે છે, ખાસ કરીને એ સ્થળે વાદળાં બંધાતાં હોય છે અને ઘણી વાર ત્યાં વરસાદ કે બરફ પડે છે. હવામાન-નિરીક્ષણ-મથકો, એ હવામાન-સેવાઓનું પાયાનું અંગ છે. આ દરેક મથક અમુક નિશ્ચિત ધોરણ અનુસાર જ બંધાએલું હોય છે. ખુલ્લામાં આ મથકો બની શકે તો ઘાસથી આચ્છાદિત ભૂમિ પર સ્થપાય છે. ઘાસને કારણે સૂર્યતાપનું પરાવર્તન ઘટી જાય છે.

આ ઉપરાંત, હવામાન-મથકમાં હવાની હરફર માટે પૂરતી મોકળાશવાળા તથા ઉત્તર તરફથી ખુલ્લા એવા આચ્છાદિત સ્થાનમાં સીધા સૂર્યપ્રકાશ, પવન ને વરસાદથી બચાવીને વિવિધ સાધનો રાખેલાં હોય છે. આ સાધનોમાં ઉષ્ણતામાન માપવા માટે તથા તેના ગુરુતમ લઘુતમ

ભાવિને ભયરૂપ પૃથ્વીનું પલટાતું હવામાન

દુનિયાભરના અન્ન ઉત્પાદન પર ઘેરી ને માઠી અસર પડે એ રીતે પૃથ્વીના હવામાનમાં ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. રાજકીય ક્ષેત્ર પર પણ આની અસર પડશે. બહુ નજીકના ભાવિમાં એટલે કે લગભગ એક-દોઢ દાયકામાં જ કદાચ તેનું પરિણામ જોવા મળે. ઘઉંના ઉત્પાદન માટે જાણીતા કૅનેડા, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તથા રશિયાના ઉત્તર પ્રદેશો પર અન્ન ઉત્પાદનના ઘટાડાની આ અસર વધુમાં વધુ થવાનો સંભવ છે. આ ઉપરાંત ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, હિંદી ચીન ને ઇન્ડોનેશિયા વગેરે જેવા વિષુવવૃત્તીય કિનારાના પ્રદેશોમાં પણ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થવાની સારી એવી શક્યતા છે; કારણ કે આ પ્રદેશોના મોસમી પવનોની દિશા અને ગતિમાં તથા હવાના દબાણના પટ્ટાઓનાં સ્થાનમાં સારો એવો ફેરફાર આવી રહ્યો છે. અને આના પર તો આ પ્રદેશોની ખેતીનો મુખ્ય આધાર છે.

ઉપરના વિધાનના સમર્થનમાં અનેક પુરાવા છે. ઈંગ્લૅન્ડમાં ઈ. ૧૯૫૦ પછી પાક તૈયાર થવાની મોસમ બે અઠવાડિયાં જેટલી ઘટી ગઈ છે અને પરિણામે ત્યાં પાકના ઉત્પાદનમાં લગભગ એક લાખ ટનની વાર્ષિક ખોટ આવે છે. આ જ સમયના ગાળામાં વિષુવવૃત્તની આસપાસનું ઉષ્ણતામાન થોડુંક વધી રહ્યું છે, જે વધારો કેટલાક પ્રદેશોમાં દુષ્કાળ દ્વારા વિનાશ સર્જવા માટે પૂરતું સમર્થ પરિબળ પૂરું પાડે છે. ઈ. ૧૯૭૪ના એપ્રિલમાં અભૂતપૂર્વ એવા ભયંકર વંટોળ અને વાવાઝોડાના લગભગ એકસો અડતાળીસ જેટલા હુમલાના પરિણામે ૩૦૦ ઉપરાંત માનવીઓની જાનહાનિ થઈ અને અમેરિકાનાં તેર જેટલાં રાજ્યોમાં એકંદરે પચાસ કરોડ ડૉલરનું નુકસાન થએલું. હવામાનની તાસીરની આ અને આવી બીજી અનેક માહિતી ભાવિ માટેની ગર્ભિત સૂચના આપે છે.

છેલ્લાં લગભગ પંચોતેર વર્ષ સુધીના સમધારણ હવામાન પછી આજે પૃથ્વીનું હવામાન ઠંડું પડતું જાય છે. આ ઠંડા પડતા હવામાનનાં પ્રમાણ અને તારણ સંબંધી તેમજ એ હવામાનની જુદાજુદા પ્રદેશોમાં પડતી અસરો સંબંધી વાયુશાસ્ત્રીઓમાં અમુક મતભેદ છે, પણ એક બાબતમાં તેઓ સૌ સંમત છે કે આ બદલાતા હવામાનના કારણે આવતી સદી માટે અન્ન ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં સારો એવો ઘટાડો થવાનો પૂરો સંભવ છે. કેટલાક એવો ભય પણ સેવી રહ્યા છે કે જો આ પ્રમાણે અને અત્યારની ગતિએ હવામાનમાં આવો ફેરફાર ચાલુ રહેશે તો પૃથ્વી પર ભયંકર દુષ્કાળો અને અછતની પરંપરા સર્જાશે. આ પરિવર્તન વિશ્વના આર્થિક તેમજ સામાજિક માળખાને બદલવાની અને ફેરફારો સાથે ક્ષમતા સાધવાની કપરી ફરજ પાડશે. એ નિર્વિવાદ બાબત છે કે વિશ્વમાં અન્ન-ઉત્પાદનની આજની ભાત આ સદીના હવામાન ઉપર અવલંબિત છે. એવું પ્રતિપાદિત થયું છે કે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઈ. ૧૯૪૫થી '૬૮ દરમિયાન જમીનના ઉષ્ણતામાનમાં સરેરાશ અર્ધા અંશનો ઘટાડો થયો છે. કૃત્રિમ ઉપગ્રહ વડે લેવાએલા ફોટા પણ એવું સૂચવે છે કે ઉત્તર ગોળાર્ધ પર ૧૯૭૧-'૭૨માં બરફના આવરણમાં સારો એવો વધારો થયો છે. આ ઉપરાંત ઈ. ૧૯૬૪થી '૭૨ દરમિયાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના અંદરના પ્રદેશો પર પહોંચતા સૂર્યપ્રકાશમાં ૧-૩ ટકાનો ઘટાડો થતો રહ્યો છે.

અલબત્ત, સામાન્ય માનવી માટે ઉષ્ણતામાન અને સૂર્યપ્રકાશમાં થતા આવા નજીવા લાગતા ફેરફારો અગત્યના અને મહત્ત્વના નથી હોતા.

આંક જોવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં થર્મોમીટર, ને કોઈ કોઈ મથકમાં ઉષ્ણતામાનની વધઘટનો સળંગ આલેખ આપતા 'થર્મોગ્રાફ', હવામાંનો ભેજ માપવા માટે 'હાયગ્રોમીટર' અથવા 'સાયક્રોમીટર', તથા પાણીના બાષ્પીભવનનું પ્રમાણ જાણવા માટે 'ઇવૅપોરિમીટર' મુખ્ય છે.

બહાર ખુલ્લામાં રખાતાં સાધનોમાં 'વિન્ડવેઈન'(વેધર-કૉક) પવનની દિશા બતાવે છે તો 'ઍનેમોમીટર' પવનનો વેગ બતાવે છે. દિવસ દરમિયાન પડેલા સૂર્યપ્રકાશની નોંધ 'હેલિયોગ્રાફ' દ્વારા દખાય છે.

આ ઉપરાંત, હવાનું દબાણ માપવા માટે પારો ભરેલું 'બૅરોમીટર', તથા એ દબાણનો સળંગ આલેખ આપતું 'રેકૉર્ડિંગ બૅરોમીટર' પણ વપરાય છે. વળી, વાદળોનું સમગ્ર સ્વરૂપ જોવા-સમજવા પૃથ્વીથી અત્યંત ઊંચે અવકાશમાં જઈને વાદળોના સમગ્ર આવરણમાં ફોટોચિત્રો લેવાનું પણ સેટેલાઇટો દ્વારા આજે શક્ય બન્યું છે. આ જ રીતે અન્ય અનેક ઉપકરણો દ્વારા અતિ ઊંચેના વાતાવરણ વિષે હવે ઠીકઠીક માહિતી માણસે પ્રાપ્ત કરવા માંડી છે. જમીનથી ઊંચે છેક સ્ટ્રૅટોસ્ફીઅર સુધી બલૂનો દ્વારા વિવિધ સાધનો પહોંચાડી અવલોકન થાય છે. આ તમામનો અહેવાલ આપોઆપ મળતો રહે એવી ગોઠવણ આજે તો સામાન્ય બની ગઈ છે. અમુક નિશ્ચિત સમયના આંતરે આંતરે આ બધી નોંધો પરથી નકશાઓ તૈયાર થતા રહે છે, જેના આધારે હવામાન અંગેના વિવિધ વરતારા કરાય છે. આજે તો હવે આવાં કાર્યોમાં યે કૉમ્પ્યુટરોનો વિનિયોગ થવા લાગ્યો છે. આપણા જીવનના દરેક પાસામાં આગામી વર્ષોમાં યે હવામાન બહુ મોટો ભાગ ભજવતું રહેશે જ. એટલે એના વિષે જેટલું વધુ જાણીએ એટલો એનો વધુ લાભ થઈ શકશું, એને ઉપયોગમાં લઈશું અને એની સામે રક્ષણ મેળવી શકીશું. અને કદાચ અમુક મર્યાદામાં એના પર કાબૂ પણ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. □

એક સો વર્ષ જૂના ભારતીય હવામાન ખાતા પર એક ઊડતી નજર

આમ તો હવામાન સમગ્ર પૃથ્વી પર એક યા બીજી રીતે પ્રભાવક છે, પણ વિષુવવૃત્તની ઉત્તર-દક્ષિણે ૩૦-૩૦ અંશ સુધીના ઉષ્ણ કટિબંધ પરના પ્રદેશોમાં એની કેટલીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. ભારેવર્ષા ને ભયંકર વાવાઝોડાં આ વિસ્તારમાં અનેક રીતે તારાજી સર્જે છે ને દર વર્ષે હજારો માણસો એમાં જાન ગુમાવે છે.

આ વિષુવવૃત્તીય પટ પર જ ભારતનું સ્થાન હોઈ એના પ્રદેશમાં વર્ષાનું ઘણું મહત્ત્વ છે. અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ યા ખેતીલાયક વરસાદની એના સમગ્ર આર્થિક માળખા પર અસર પડે છે. એની કંઠાર પરનાં વાવાઝોડાં લાખો લોકોના જીવનમાં કરુણતા અને લાખોની સંપત્તિનો વિનાશ સર્જે છે. આકરી ગરમી-ઠંડી પણ દેશના માનવજીવન પર ઘણી માઠી અસર કરે છે. તાજેતરમાં જ પોરબંદર અને એની આજુબાજુ વાવાઝોડાએ જે વિનાશ સર્જ્યો એ સુવિદિત છે.

આવી કુદરતી આફતોની આગાહીની અગત્ય પીછી બરાબર એક સો વર્ષથી આ દેશમાં હવામાનશાસ્ત્રીય સેવાઓની વ્યાપક વ્યવસ્થા થએલી છે. ઈ. ૧૮૫૩માં યુરોપની કેટલીક દરિયાઈ સત્તાઓની એક બેઠક બ્રસેલ્સમાં મળેલી. એમાં પવન અને દરિયાઈ પ્રવાહોનાં નિરીક્ષણોની આપલે તથા નોંધણી કરવા માટે એક વ્યવસ્થિત યોજના વિચારાઈ હતી. ઈ. ૧૮૭૩માં હવામાનશાસ્ત્રીય સેવાઓનું આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન યોજાયું અને ત્યાર બાદ બે વર્ષે ભારતમાં પણ આ સેવાની સ્થાપના થઈ. એ રીતે આ ૧૯૭૫નું વર્ષ એની શતાબ્દીનું વર્ષ છે. આમ, દુનિયાની આવી સેવાઓનાં જૂનામાં જૂનાંમાંનું એ ખાતું છે. છેલ્લા બેએક દાયકામાં તો એનો ઘણો સારો વિકાસ થયો છે. આવી રહેલા તોફાનની ખબર રાખવા ઈ. ૧૯૫૪માં કલકત્તાના વિમાન મથક પર પ્રથમ રાડારની સ્થાપના થઈ. ઈ. ૧૯૫૯માં નવી દિલ્હીમાં 'રેડિયો

પરંતુ વિસ્કૉન્સિન યુનિવર્સિટીના પ્રો. રીડ બ્રાયસે હવે ભારપૂર્વક પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે મહાન હિમયુગ દરમિયાન પૃથ્વીનું જે સરેરાશ ઉષ્ણુતામાન હતું અને ત્યાર પછી જે ઉષ્ણુતામાન વધ્યું એ બેની વચ્ચે હવે કેવળ સાત ટકાનો તફાવત રહ્યો છે, અને હવામાનની દૃષ્ટિએ આપણી પૃથ્વીએ હિમયુગની દિશામાં લગભગ સાઠ ટકા જેટલી પ્રગતિ કરી લીધી છે! અન્ય વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે પૃથ્વીના ઉષ્ણુતામાનનો આ ઘટાડો ઈ. સ. ૧૬૦૦થી ૧૯૦૦ વચ્ચેના ત્રણસો વર્ષોના ગાળાની લઘુ હિમયુગની પુનરાવૃત્તિ રૂપે છે. આ ત્રણ સદીના ગાળામાં યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકામાં શિયાળામાં એવી ભયંકર ઠંડી પડતી કે ઇંગ્લૅન્ડમાં ટેમ્સ નદીનાં પાણી ઠરી જતાં, જ્યારે અમેરિકામાં હડસન નદીનાં પાણી થીજી જવાથી આઈસબોટો છેક ન્યૂ યૉર્ક સુધી પહોંચતી.

લઘુ અગર ભારે હિમયુગનું આગમન ક્યાં સ્પષ્ટ કારણોવશાત્ થાય છે તેનું રહસ્ય હજી પામી શકાયું નથી. હવામાનમાં આવી રહેલાં પરિવર્તનોનાં પરિબળોનું જ્ઞાન હજી અત્યંત મર્યાદિત છે. પ્રકૃતિય અનેક મૂળભૂત વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો હજુ અણઉકેલ્યા રહ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ એની ચાવીરૂપ મૂળ પ્રશ્નો પૂછવા જેટલી ભૂમિકા પણ વિજ્ઞાન પાસે તૈયાર નથી. વાયુશાસ્ત્રીઓ માને છે કે ગઈ સદીના વરતારાઓને લક્ષમાં લઇને તેઓ થોડાક ટૂંકા વરતારા જરૂર કરી શકે છે. સમગ્ર હવામાનના ઉષ્ણુતામાનમાં જે ઘટાડો થાય છે તેના એક પરિણામ રૂપે પશ્ચિમના પવનોનાં વહેણ સમસીતોષ્ણ પ્રદેશોમાં ખંડિત થાય છે. હવાના વહનમાં જે સ્તંભ સૂક્ષ્મરીતે આવે છે તેના પરિણામે તે તે પ્રદેશોની આબોહવામાં આમૂલાગ્ર ને આત્યંતિક પરિવર્તનો પેદા થાય છે, જેના પરિણામે દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, લંબાયે જતો અનાવૃષ્ટિનો કાળ, હિમવર્ષા, મોડી થતી વર્ષા અને ઉષ્ણુતામાનમાં વધારો વગેરે ફેરફારો દેખાય છે. આ બધા જ ફેરફારોની સીધી અસર અન્ન ઉત્પાદન ઉપર પડે છે.

જગતના અન્ન-ઉત્પાદન ઉપર આ બદલાતા વાતાવરણનાં પરિબળોની જે અસર આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં હતી એના કરતાં હવે વધુ ઝડપી અસરો પડવા માંડી છે. તદુપરાંત જગતની વધતી જતી વસતી અને જુદાંજુદાં રાષ્ટ્રોની બંધાતી જતી સીમાઓ ભૂખે મરતી જનતાને એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં હિજરત કરતાં રાજદ્વારી કારણોએ અટકાવે છે. ભૂતકાળમાં દુષ્કાળના સમયમાં પ્રજાઓ સ્થળાંતર કરી શકતી તે હવે લગભગ અશક્ય બન્યું છે અને પરિણામે દુષ્કાળની વેદના તીવ્ર બનતી જાય છે.

આપણા યુગના રાજકીય માંધાતાઓ આબોહવાનાં આ બદલાતાં પરિબળોને અંગે સચેત નથી એ દુઃખદ છે. આ દિશામાં ચિત્રવિચિત્ર સૂચનો પણ થયાં છે: જેમ કે ઉત્તરધ્રુવીય બરફને ઓગાળી નાખવાની ખોજ અગર ત્યાંની નદીઓની દિશા બદલી નાખવાની યોજનાઓ અગર ઉત્તર ધ્રુવીય પ્રદેશના બરફને કાળી મેશનાં વાદળોથી ઢાંકી દેવો વગેરે. પણ આથી તો અન્નની સમસ્યાને સાચી રીતે હલ કરવાને બદલે નવી વિકટ સમસ્યાઓ ઊભી થશે. વૈજ્ઞાનિકોનું સ્પષ્ટ માનવું છે કે આબોહવાનાં જે પરિવર્તનો આપણને પડકારી રહ્યાં છે એના સંદર્ભમાં માત્ર એક જ ઉપાય છે કે અનાજનો પૂરવઠો ભવિષ્ય માટે યોગ્યરીતે સંઘરતા જઈ તેની સમ્યક્ વહેંચણી માટે પગલાં લેવાં અને આ રીતે આજની આર્થિક યોજનાઓને પરિવર્તન પામતા વાતાવરણ સાથે સુસંગત બનાવવી. આવાં સરળ અને સીધાં સાદાં પગલાં લેવા પણ ભાગ્યે જ કોઈ સરકાર તૈયાર થાય છે. આ પ્રાણપ્રશ્નમાં યોજનાના ઘડવૈયાઓ જેટલો ત્વરિત ઉકેલ લાવી શકે તેટલું આબોહવાના આ પરિવર્તનકાળમાં પ્રજાજીવન માટે હિતાવહ છે.

પી. એમ. ત્રિવેદી

મીટીઓરૉલૉજીનું નિયામક મંડળ રચાયું. ઈ. ૧૯૬૨માં 'નૉર્ધર્ન હેમિસ્ફીઅર એક્સચેન્જ ઍન્ડ ઍનાલિસિસ સેન્ટર' પણ નવી દિલ્હીમાં સ્થપાયું. ઈ. ૧૯૬૩માં 'યુનેસ્કો' તરફથી હિંદી મહાસાગરમાં સાગરી સંશોધનો વિષેનો આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ યોજાયો ત્યારે એની આર્થિક સહાયથી આ સેવાઓના વિકાસને વધુ વેગ મળ્યો. મુંબાઈમાં આ માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય હવામાનશાસ્ત્રીય કેન્દ્ર સ્થપાયું અને ઈ. ૧૯૬૬માં આ ખાસ સંશોધન-કાર્યક્રમનું સમાપન થયું ત્યારે એ કેન્દ્રને પુણે ખસેડાયું જ્યાં એ 'ધી ઇન્ડિયન ઓશન ઍન્ડ સધર્ન હેમિસ્ફીઅર એનાલિસિસ સેન્ટર' તરીકે કામ કરે છે. દરમિયાન ઈ. ૧૯૬૩માં પુણેમાં 'ટ્રૉપિકલ મીટીઓરૉલૉજી' માટે પણ એક અલગ સંસ્થા સ્થપાઈ. જે આજે સ્વાયત્તપણે કામ કરે છે. વિષુવવૃત્તીય હવામન તથા ચોમાસાના વરતારા, પૂરની આગાહી તથા ઉષ્ણકટિબંધીય વાવાઝોડા અંગે એ કામ કરે છે. કૃષિ વિષયક હવામાનશાસ્ત્રીય વરતારા પણ એ કરે છે.

ભારતને માટે આ પ્રકારની સેવાઓ અત્યંત મહત્ત્વની હોઈ સરકારે આ સેવાઓને આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે વિકસાવી છે, અને એ રીતે ભારત આ વિજ્ઞાનશાખામાં ઘણો મોટો સાથ આપી રહ્યું છે. ઈ. ૧૯૭૧માં નવી દિલ્હીમાં 'રીજીઅનલ મીટીઓરૉલૉજિકલ સેન્ટર' અને 'રીજીઅનલ ટેલિકૉમ્યુનિકેશન્સ હબ ઑવ વર્લ્ડ વેધર વૉચ'ની સ્થાપનાથી દુનિયાભરના હવામાન અંગેનાં નિરીક્ષણો ને સંશોધનો માટેની વ્યવસ્થામાં ભારત પણ એક મહત્ત્વની કડી બની રહ્યું છે.

આજે દેશમાં ૯૦૦થી યે વધુ કેન્દ્રોમાં આ વિજ્ઞાનશાખા માટે વિવિધ કાર્ય થઈ રહ્યું છે. હવામાનની આગાહીઓ, જલવાયુ વિજ્ઞાન, કૃષક મોસમ વિજ્ઞાન, જલવિજ્ઞાન અને ઉપકરણો જેવાં વિભિન્ન પાસાં માટે આધારભૂત અને વ્યાવહારિક અનુસંધાન ચાલી રહ્યું છે. પુણે વિસ્તારમાં વિમાન દ્વારા વાદળોમાં મીઠું છાંટી કૃત્રિમ રીતે વરસાદ લાવવાના તથા મદ્રાસ પાસે જમીન પરથી યાંત્રિક રીતે આમ કરવાના પ્રયોગો પણ થયા છે. હવાઈ મથકોના વિમાનમાર્ગ–રન-વે પર છવાતા ધુમ્મસને ખસેડવાના પ્રયોગો પણ ચાલે છે. અન્ય ઇચ્છુક દેશોના તાલીમાર્થીઓને તાલીમ આપવાની પણ વ્યવસ્થા છે.

આ વિસ્તૃત કાર્યની સરળતા માટે મુંબાઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, નાગપુર અને નવી દિલ્હીમાં પ્રાદેશિક મુખ્ય મથકો છે. રાજ્યોનાં મુખ્ય શહેરોમાં પણ હવામાન અંગે કાર્ય ચાલે છે ને રેડિયો તથા છાપાં દ્વારા હવામાનના સમાચારો નિયમિત અપાતા રહે છે. વિમાન-ઉડ્ડયનો અને વહાણવટામાં હવામાન ખાતાની સેવાઓ અનિવાર્ય જેવી છે. છેક ઈ. ૧૮૯૮થી ભારતમાં સાગરકંઠાર પરના પલટાતા હવામાનની આગોતરી સૂચના માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો આપણે અપનાવેલાં છે. અરબી સમુદ્ર અને બંગાળના ઉપસાગર પરના ઝંઝાવાતો પર રાડારો દ્વારા નજર રખાય છે, એટલું જ નહિ ભારતીય બનાવટના 'મૅનાક' રૉકેટો દ્વારા પણ અનેક પ્રકારનાં નિરીક્ષણો ચાલતાં રહે છે. ખેતી ઉપયોગી હવામાનશાસ્ત્રીય સંશોધનની પણ ખાસ અલગ વ્યવસ્થા છે. આગામી ઈ. ૧૯૭૮–'૭૯ દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગમાં ચોમાસા અંગેનાં ખાસ સંશોધનોની પણ એક યોજના છે. મોટા શહેરી વિસ્તારોની દૂષિત હવાની તપાસ અંગે પણ વ્યવસ્થા છે. આપણી સંરક્ષણસેવાઓ ખાસ કરીને હવાઈદળ અને નૌકાદળને પણ હવામાનખાતાની સેવાઓ અતિ ઉપયોગી બની રહી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય હવામાનશાસ્ત્રીથ સંમેલનના એક સ્થાપક સભ્ય તરીકે છેક આરંભથી સંકળાએલા ભારતે આ શાસ્ત્ર અંગેની સેવા માટે અનેક વિકસતા દેશોના માણસોને તાલીમ આપી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂભૌતિક વર્ષ, આંતરરાષ્ટ્રીય શાંત સૂર્ય, વર્ષ, આંતર૦ હિંદી મહાસાગર સંશોધનકાર્ય, આંતર૦ પ્રદુષણ શોધકાર્ય, વર્લ્ડ વેધર વૉચ, ગ્લોબલ ઍટમોસ્ફીઅરિક રીસર્ચ પ્રોગ્રામ વગેરે જેવા અનેક આંતરાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં પણ એ ભાગ લેતું રહ્યું છે. □

મુખ્ય દસ પ્રકારનાં વાદળો

ઘ, હવામાનના વરતારામાં વાદળોનું પણ મહત્ત્વ છે. એના દ્વારા હવામાનમાં થઈ રહેલા ફેરફારો પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે. આ વાદળો કઈ રીતે બંધાઈ રહ્યાં છે, એમાં કેવા ફેરફાર થાય છે, કેટલા સમયમાં એ બંધાય-વિખરાય છે કે કેવું રૂપ ધારણ કરે છે તે હવામાનશાસ્ત્રીઓ જોતા રહે છે. પીઢ અનુભવી ખેડૂતો પણ આના આધારે પલટાતા હવામાનનો અંદાજ કાઢી શકે છે. જેમ કે એકલદોકલ વાદળો એકદમ મોટાં બની જાય કે સંખ્યામાં વધી જઈ નીચાં ઊતરી આવે તો મોટે ભાગે એ વરસી પડશે; આ જ રીતે ધુમ્મસ વિખેરાતું લાગે કે વાદળો ઊંચકાઈ જાય તો તડકો નીકળશે; વગેરે. અહીં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે સ્વીકારાએલા વાદળોના કેટલાક પ્રકારો આપ્યા છે.

અતિ ઊંચાં વાદળો

△ લગભગ ૧૮૦૦૦ મીટર ઊંચાઇએ

સિરસ વાદળો

◁ ઊનના તાંતણા કે ઘાસના પૂળા જેવાં, એકબીજાને સમાંતર કે જાળાં જેમ પથરાએલાં સિરસ વાદળોમાં સૂક્ષ્મ બરફકણ હોઈ એ પારદર્શક દેખાય છે.

ક્યારેક એ આવનારા ખરાબ હવામાનની આગાહી છે.

સિરો-ક્યુમ્યુલસ

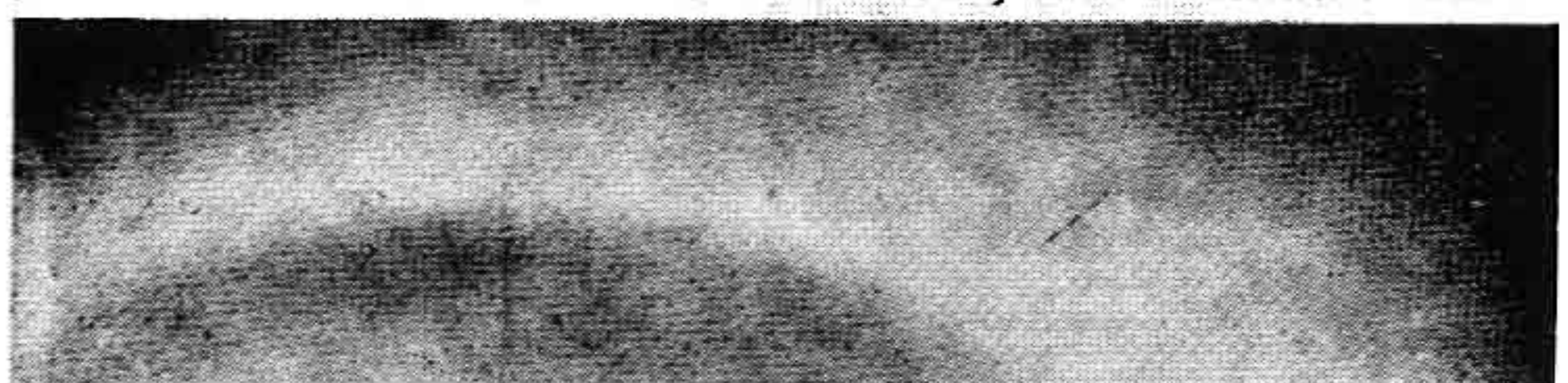

◁ રૂના નાનાનાના પોલ જેવાં, ઓછાવત્તા ઘટ પ્રમાણમાં પણ લગભગ એકસરખાં પથરાઈને આકાશને આવરી લેતાં વાદળો. સિરસ વાદળો સાથે પણ જોવા મળે.

ઘણી વાર તોફાન પહેલાં જોવા મળે છે.

સિરો-સ્ટ્રેટસ

માઉન્ટ એવરેસ્ટ શિખર ૮૮૮૨ મીટર ઊંચું છે.

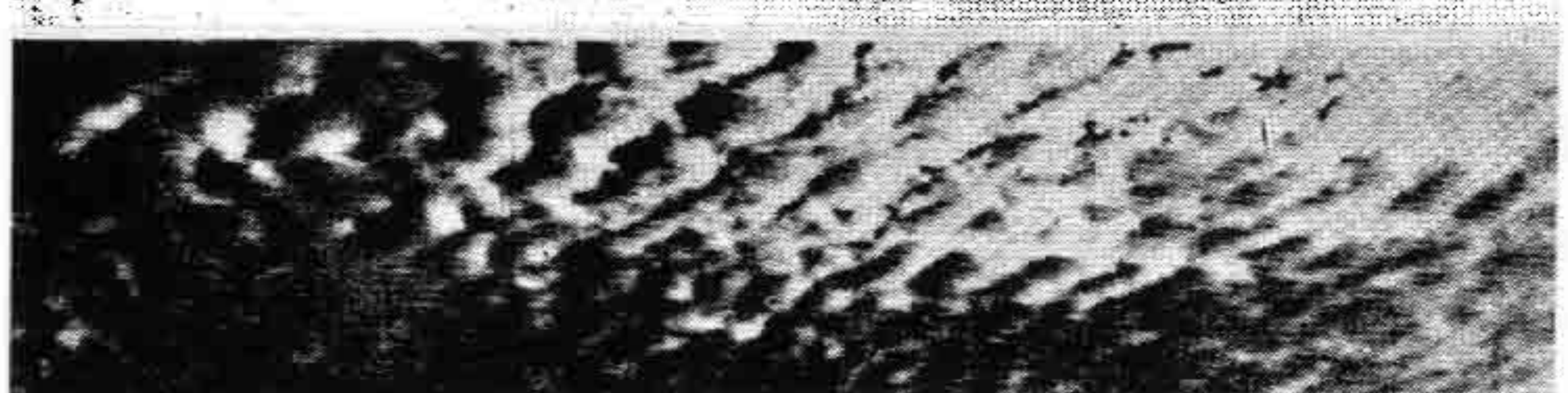
◁ આકાશને ઢાંકી દેતું લગભગ એકસરખું આવરણ. એથી આકાશ લગભગ ધોળું દેખાય. પણ સૂર્યને ઢાંકી દે એટલું ઘટ્ટ નહિ. સૂર્ય કે ચંદ્રની ફરતે ગોળ મોટું કુંડાળું દેખાય.

ખરાબ હવામાનની આગાહી.

મધ્યમ ઊંચાં વાદળો

△ ૭૦૦૦ મીટર ઉપર

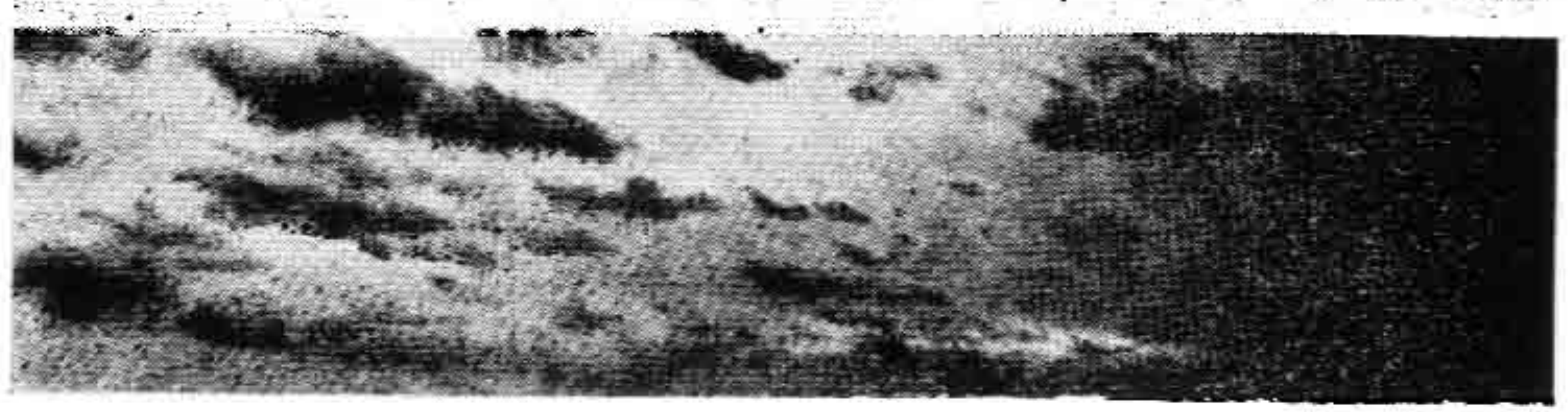
ઑલ્ટો-ક્યુમ્યુલસ

◁ નાના નાના લીટા જેવાં ધોળાં, ભૂખરાં, કાબરચીતરાં અને સમાંતર હારમાં પથરાએલાં વાદળો.

સામાન્યતઃ હવામાન બગડવાની નિશાની.

ઑલ્ટો-સ્ટ્રેટસ

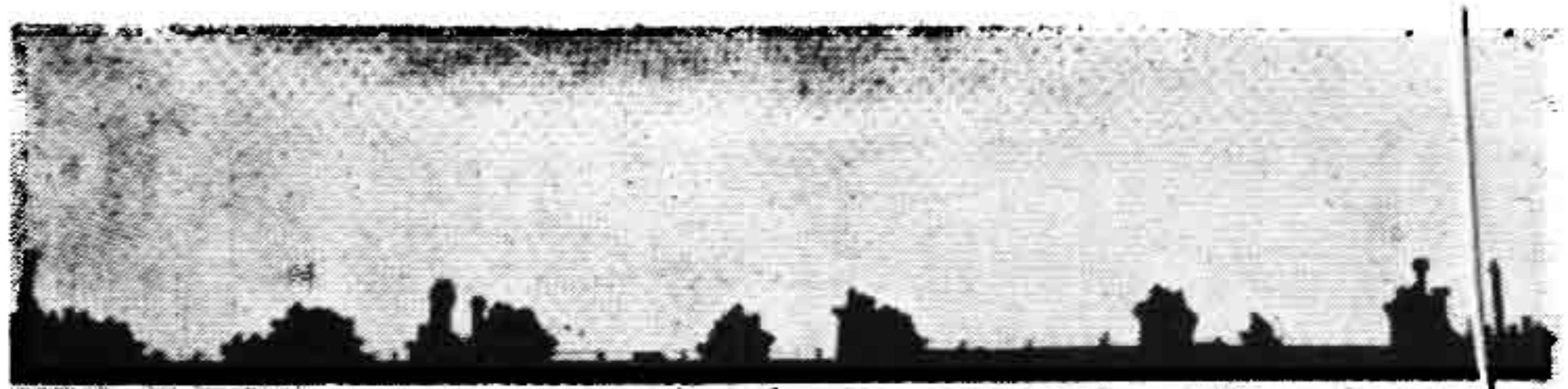
◁ આકાશને ઢાંકી દેતા આછા આવરણ સાથે છૂટાંછવાયાં પથરાએલાં રૂના મોટા પોલ જેવાં ને ધોળાં કે રાખોડી વાદળો.

હળવા વરસાદની આગાહી.

નીચાં વાદળો

△ ૨૦૦૦ મીટર ઉપર

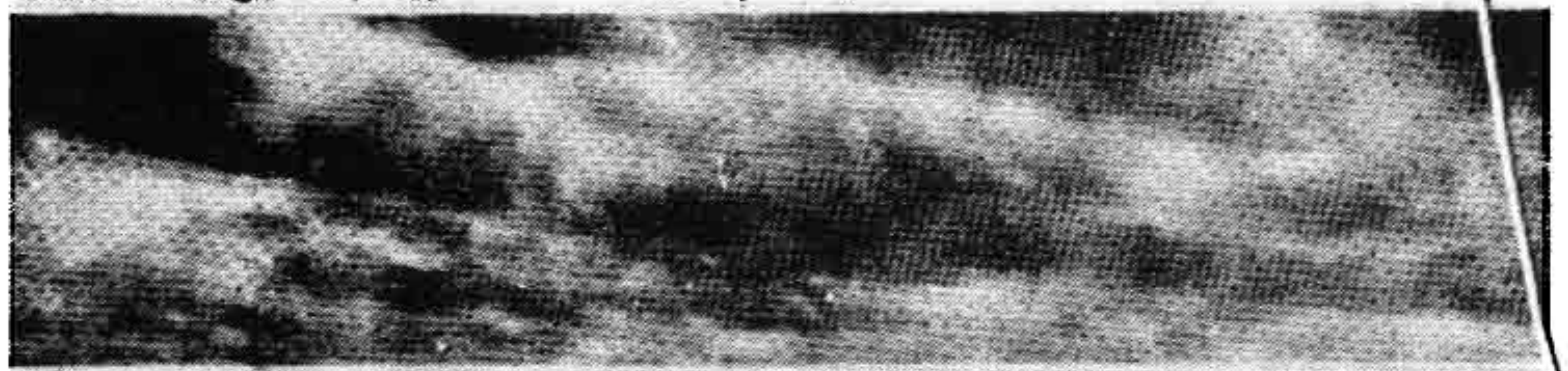
નિમ્બો-સ્ટ્રેટસ

◁ આકાશને આવરી લેતું એકધારું, કંઈક ભયંકર જેવું ઘટ્ટ આવરણ. ક્યારેક એની તળે છૂટાંછવાયાં વાદળો પણ જોવા મળે.

લાક્ષણિક વરસાદ કે બરફનાં વાદળો.

સ્ટ્રેટો-ક્યુમ્યુલસ

◁ ઘટ્ટરંગી ભાતવાળો સફેદ ભૂખરાં વાદળોનો ગાઢો થર.

ઘણી વાર બને છે તેમ જો નિમ્બો-સ્ટ્રેટસ રૂપમાં ફેરવાય નહિ તો આ વાદળો ક્વચિત જ વરસે છે.

સ્ટ્રેટસ

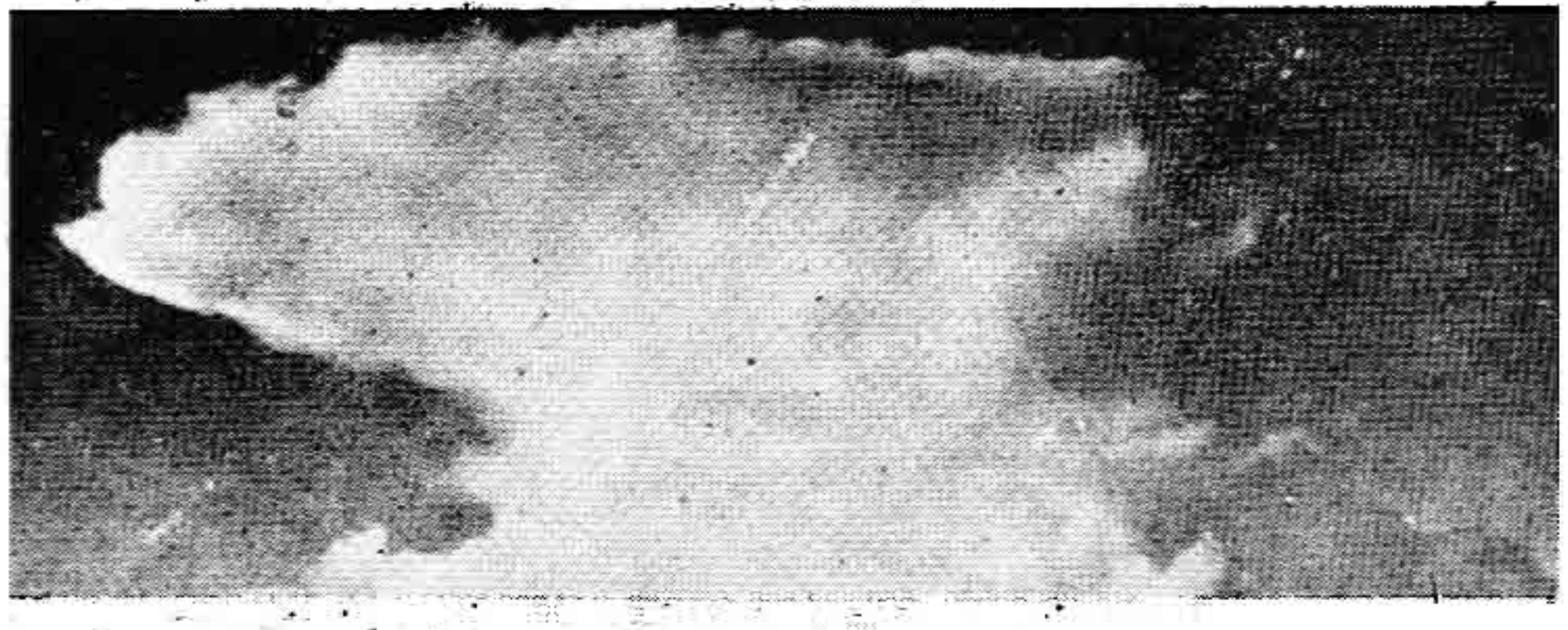

◁ ધુમ્મસ જમીન પરથી ઊંચકાઈ રહ્યું હોય એવા દેખાતો વાદળનો વિસ્તૃત સ્તર. ક્યારેક વચ્ચેવચ્ચે છૂટાં વાદળ પણ દેખાય.

શિયાળામાં ઘણી વાર દિવસભર ટકી રહે, ઉનાળામાં વિખેરાઈ જઈને હવામાન સ્વચ્છ બની રહે.

નજીકનાં નીચાં વાદળો

ક્યુમ્યુલો-નિમ્બસ

◁ ખૂબ ઊંચે ચડતું જતું વિશાળ ઘટ્ટ વાદળ. ટોચ પર ચપટું થઈ ઘેઘૂર વૃક્ષની પેઠે ચારે બાજુ ફેલાતું દેખાય. ઘણી વાર એમાં વીજ-કડાકા પણ સંભળાય.

વરસાદના છાંટા કે તોફાની હવામાનની આગાહી.

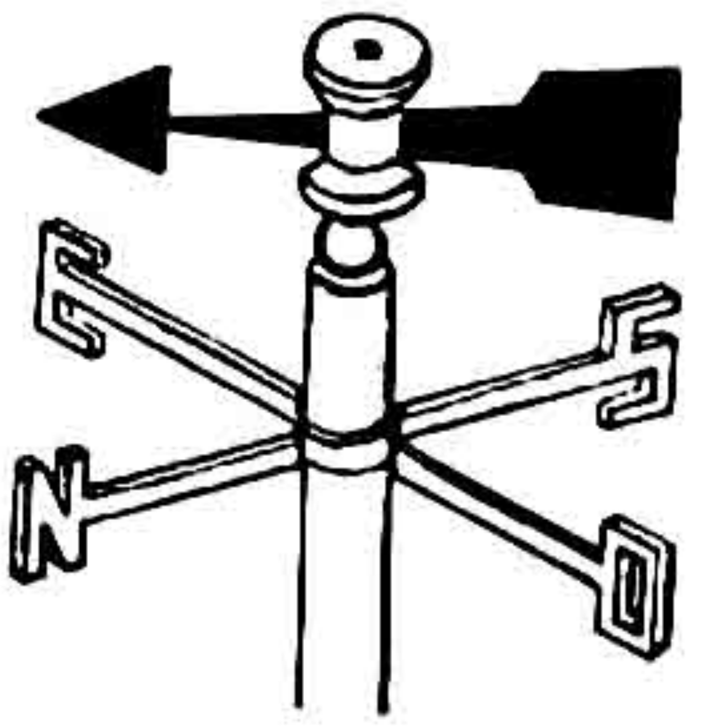
ક્યુમ્યુલસ

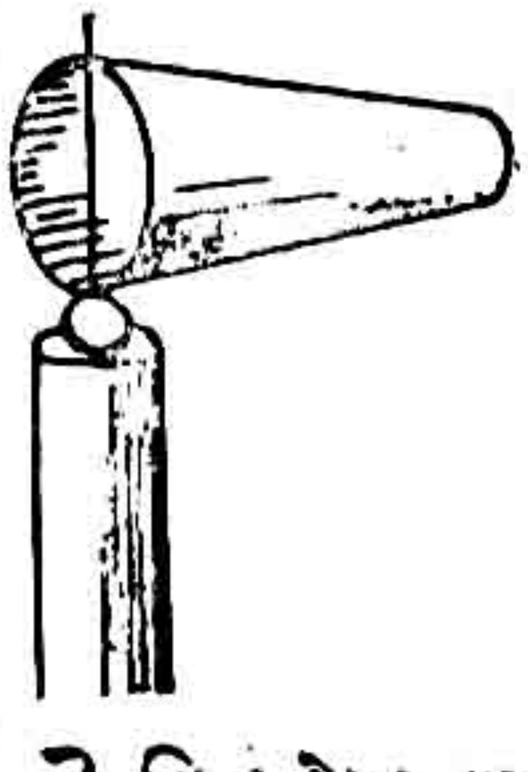
◁ કૉબીજનાં ફૂલ જેવાં દેખાતાં, સ્પષ્ટ કિનારીવાળાં ઘટ્ટ વાદળોના ઊંચે ચડી ફેલાતા જતા ઢગ.

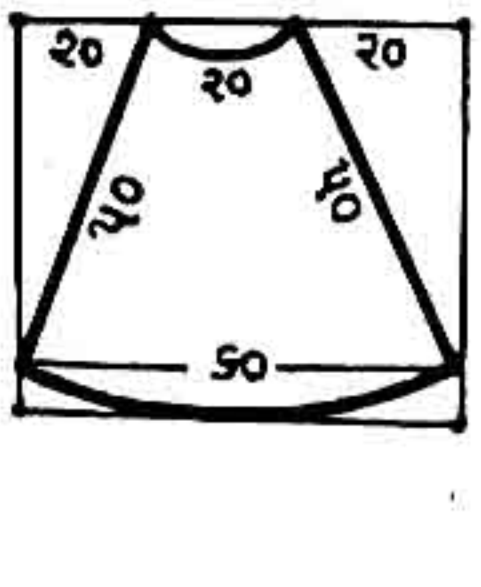
જ્યારે હવામાં ભેજ ઓછો હોય અને સહેજ ઊંચે ચડતો પવનનો પ્રવાહ વહેતો હોય ત્યારે આ વાદળ-ઢગ સરસ હવામાન બતાવે છે. અન્યથા સારી પેઠે વધતાં જઈ પછી તોફાન આણે છે.

હવામાનની નોંધ સારુ શાળામાં કે ઘરઆંગણે બની શકે એવાં કેટલાંક સાધનો અહીં આપ્યાં છે. આકૃતિ અને સાથેના લખાણ દ્વારા એ બનાવવાની રીત સરળતાથી સમજાશે. ચોકસાઈ માટે દરરોજ નિશ્ચિત સમયે જ અને નિયમિત નોંધ લેવી જોઈએ. રસ લેતા વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ આ કામ અંદરોઅંદર વહેંચી લઈ શકે. નિયમિત નિરીક્ષણો અને શિક્ષકના માર્ગદર્શન સાથે થોડા વધુ વાચન બાદ કેટલાક સામાન્ય વરતારા તમે પણ કરી શકશો. રેડિયો ને છાપાં પરથી પ્રસારિત થતા સ્થાનિક હવામાનના સમાચારો સાથે એને સરખાવતા રહો. તક મળે તો હવામાન ખાતાના નિરીક્ષણ મથકની મુલાકાત લેવાનું પણ ચૂકવું નહિ.

૧ વિન્ડ વેઈન કે વેધરકૉક નામનું આ સાધન પવનની દિશા બતાવે છે. પૂરતો પવન લાગે એટલે ઊંચે તે મૂકવું. દોરાના રીલ કે ગરગડી પર તીર કે એવા કોઈ આકારે પતરું કે પાટિયું કાપીને એ બનાવવું અને લાંબા ખીલાથી થાંભલી પર જડી દેવું. ચારે તરફ સરળતાથી ફરી શકે એ માટે તીરનો પાછલો ભાગ કે કૂકડાની પૂછડીનો ભાગ વધારે પહોળો રાખવો તથા રીલની અને થાંભલીની વચ્ચે ખીલામાં એક લીસો મણકો મૂકવો. વધુ ચોકસાઈ માટે થાંભલી પર દિશાસૂચક સંજ્ઞા પણ રખાય.

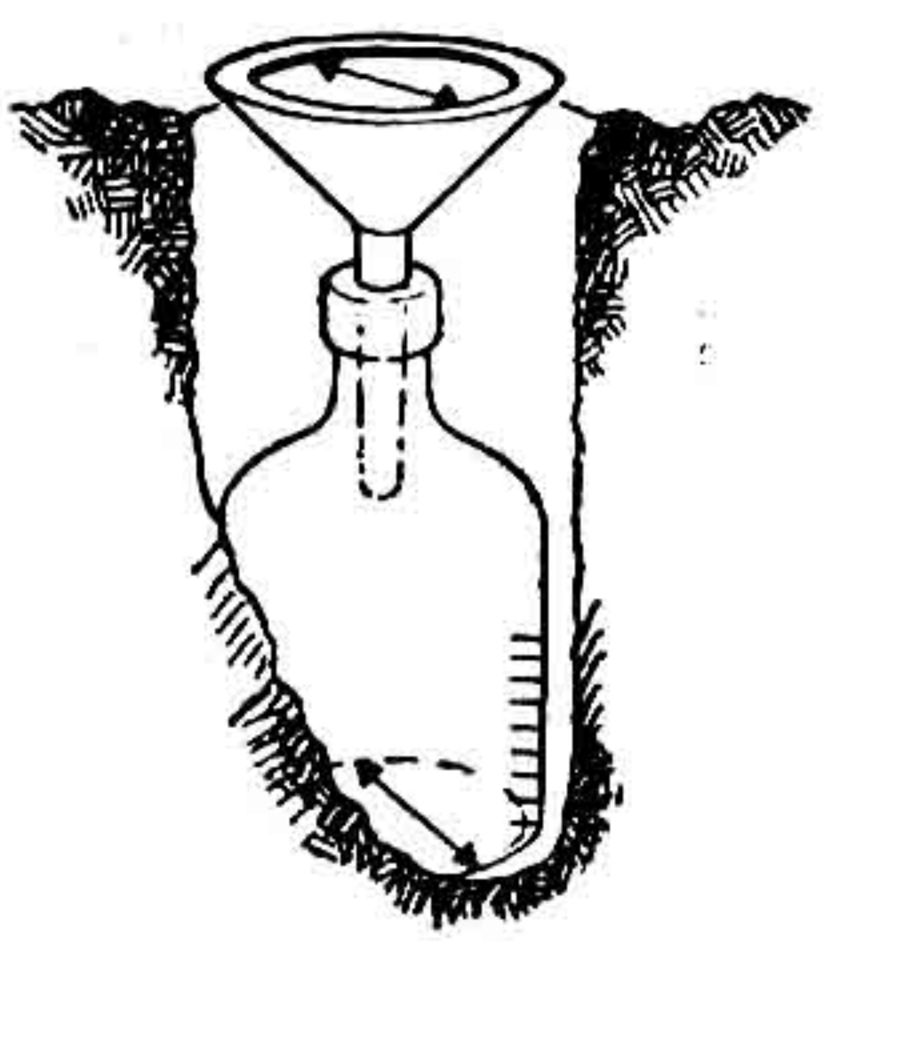

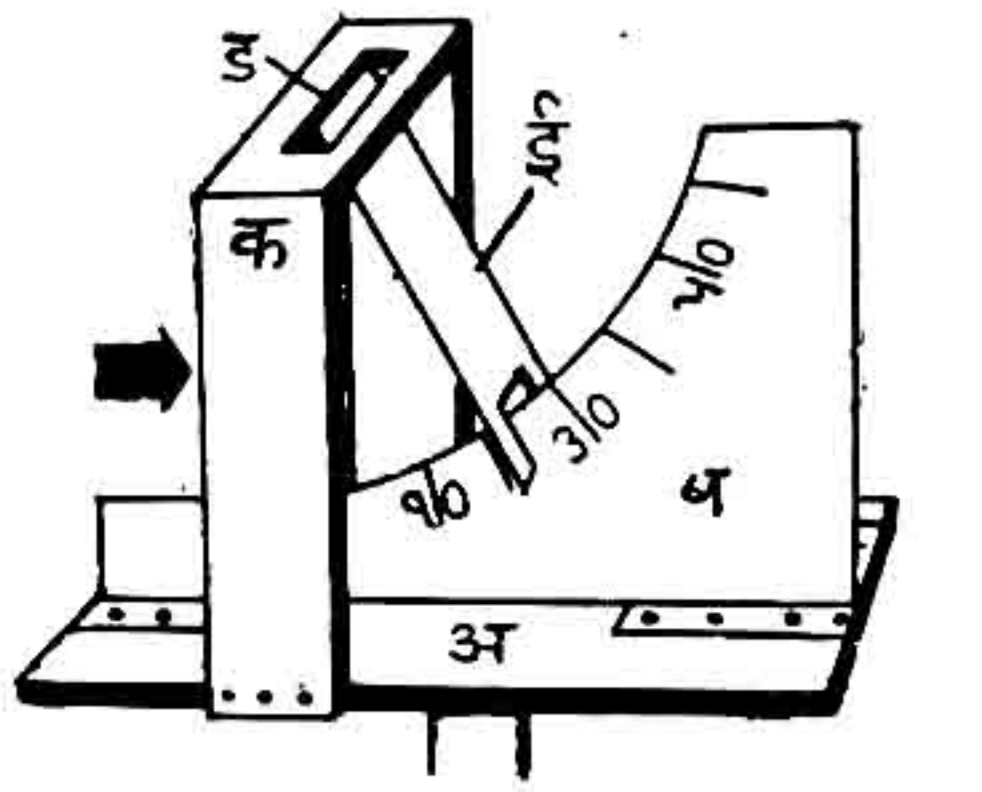
૨ વિન્ડ કોન નામનું (ડાબી બાજુનું) આ સાધન પણ પવનની દિશા બતાવે છે. જમણી બાજુ સે.મી.માં બતાવેલા માપ અને આકાર પ્રમાણે પાતળું કાપડ કાપીને એની બે બાજુ સીવીને ગળણી જેવો આકાર બનાવો. તારનો એક ગોળ ગાળિયો બનાવી એની સાથે આ ગળણીનો પહોળો છેડો સીવી લો. આકૃતિ મુજબ એને એક થાંભલી પર ઊભા ખોડેલા સળિયામાં પરોવવા માટે તારના ગાળિયા સાથે બે નાની કડી સીવી લેવી. સરળતાથી ફરવા માટે આમાં પણ નીચે મણકો મૂકવો. કાપડના આ કોનમાં પવન ભરાતાં એ ધજા જેમ ઊંચકાશે અને જે તરફ પવન હશે તે તરફ તેનો છેડો ફરફરશે. વિમાન મથકો પર આવા કોન હોય છે.

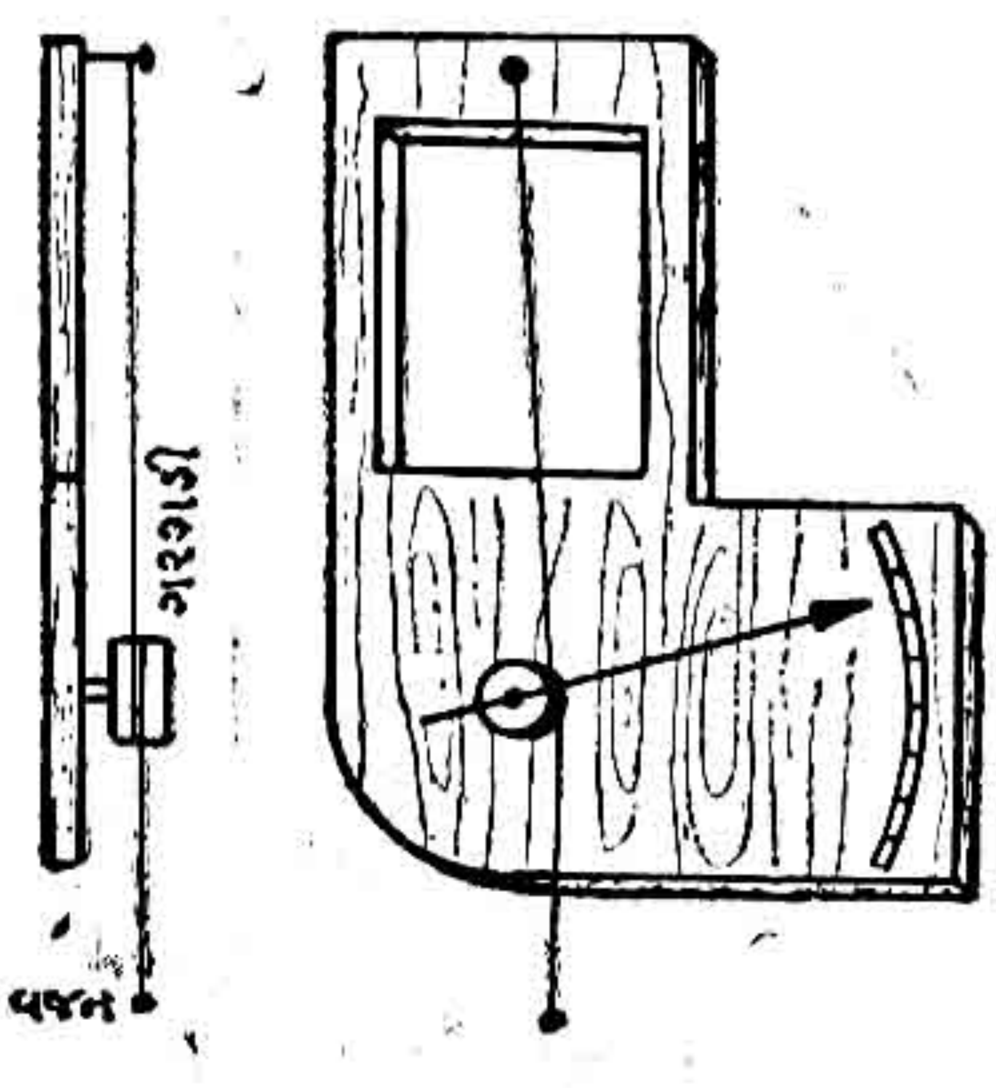
૩ વેધરબૉક્સ, જેમાં થર્મોમીટર જેવાં સાધન રખાય છે. પણ એ લટકતાં રાખવાં જોઈએ. એક મોટું ખોખું લઈ એની એક બાજુ કાપી નાખીને અને બાકીની ત્રણે બાજુ પર નાનાં નાનાં કાણાં પાડીને તૈયાર કરવું. એની અંદર આ જ રીતે બનાવેલું બીજું નાનું ખોખું મૂકવું. બંને ખોખાંની દીવાલ વચ્ચે થોડી જગ્યા રહેવી જોઈએ અને બંનેમાં પાડેલાં કાણાં સોંસરાં ન જોઈએ. પાંચેક ફૂટ ઊંચી થાંભલી પર એને એવી રીતે જડી દેવું કે જેથી એની ખુલ્લી બાજુ ઉત્તર દશા તરફ જ રહે. અંદરનાં સાધનોના રક્ષણ માટે બે ઢાળ વાળી છાપરી લગાડવી. આખા ખોખાને બહારથી સફેદ રંગવું. જેથી સૂર્ય પ્રકાશ પરાવર્તિત થઈ અંદર ગરમાવો થતો અટકે.

૪ રેઈન ગેઈજ, આકૃતિ જોતાં એની રચના સમજાઈ જશે. એમાં ગળણીની મથાળાની પહોળાઈ ને બાટલીની પહોળાઈ તીરથી બતાવ્યા પ્રમાણે એક સરખી જોઈએ. ગરણી વધુ પહોળી હોય તો મથાળેથી કાપીને જોઈતી પહોળાઈથી બનાવી લેવી. બાટલીની બાજુ પર માપપટ્ટીની સહાયથી મિલીમીટરના આંક પાડી શકાશે. ગળણીસહેજ બહાર રહે એ રીતે બાટલી જમીનમાં ખાડો કરીને મૂકવી.

૫ એનીમોમીટર વડે હવાનો વેગ મપાય છે. પાટિયા अ પર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ब આકારે એક પતરું કાપીને ઊભું જડવું. આની ઉપર क મુજબ લાકડાની એક ∩ આકારની ઘોડી જડવી, જેમાં મથાળે ड પ્રમાણે ખાંચ પાડી તેમાં, સરળતાથી ઝૂલી શકે તેરીતે એક પતરું ई આકારે કાપીને તારમાં પરોવીને તે તાર એ ખાંચમાં જડી દેવો. આ સાધનને થાંભલી પર જડી દેતાં પહેલાં કોઈ ઓળખીતાની ચાલતી મોટર ગાડીમાં બારી બહાર હવા સામે પકડી રાખીને જોવું કે ई પતરું કેટલું અધ્ધર ઊપડે છે. આ મુજબ ૧૦, ૨૦, ૩૦ વગેરે કિ. મી.ની ઝડપે એ જેટલે ઊંચે જાય તે જગ્યાએ ब પર એનાં નિશાન કરીને આંક લખી લેવા. આકૃતિમાં ઘેરું તીર પવનની દિશા બતાવે છે. પવનની દિશા પ્રમાણે થાંભલી પર એને ફરતું પણ રાખી શકાય.

૬ હાઇગ્રોમીટર હવામાંનો ભેજ માપવા વપરાય છે. આકૃતિ પ્રમાણે L આકારે કાપેલા બારીવાળા પાટિયા પર એક ગરગડી સરળતાથી ફરે તેમ જડવી. તેના પર દર્શક કાંટો લગાડવો. હવે સ્ત્રીના માથાનો એક લાંબો વાળ ગરગડી પર એક આંટો મારીને વીંટવો. એનો ઉપરનો છેડો જડી દેવો અને નીચલે છેડે સહેજ વજન લટકાવવું. હવામાં ભેજ હશે ત્યારે વાળ ઢીલો પડી ખેંચાશે અને સૂકી હવામાં સંકોચાશે. ઊકળતા પાણીની વરાળ પર આ સાધન થોડી વાર ધરી રાખવાથી કાંટો જે સ્થાન બતાવે તે ૧૦૦ ટકા ભેજનું સ્થાન ગણી માપ નક્કી કરવાં.

કણ્વની પુત્રી અને ગ્યોએથેનો દેશ

લેખક · પ્રા. શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર

જર્મનીમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભારતીય વિદ્યાઓના અધ્યયનની પરંપરાનો સૂત્રપાત થયો એને આજે પોણા બસો વર્ષ થવા આવ્યાં છે. આ પ્રવૃત્તિનું શ્રેય કવિકુલગુરુ કલિદાસના શાકુન્તલ નાટકને ફાળે જાય છે. એ નાટકના જર્મન ભાષાન્તરના પ્રકાશન જેવો ઘેરો અને દૂરગામી પ્રભાવ યુરોપમાં રોમાંટિક યુગની કોઈ પણ ઘટનાએ ભાગ્યે જ પાડયો હશે. આ ભાષાંતરથી માત્ર જર્મન સાહિત્યની જ શ્રીવૃદ્ધિ નથી થઈ, પરંતુ યુરોપના સમગ્ત સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં એની એક અદ્ભુત છાપ પડી. જર્મન મનીષી હેર્ડરે (ઈ. ૧૭૪૪-૧૮૦૩) પોતાના અનેક લેખો, પત્રો અને કાવ્યો દ્વારા ભારતીય કાવ્યની આ અનુપમ સૃષ્ટિનાં સારાં વખાણ કર્યાં હતાં, પરંતુ જર્મન સાહિત્યને 'શાકુન્તલ'ના પ્રથમ જર્મન ભાષાંતરની ભેટ તો ધરી ગેઑર્ટ ફૉર્સ્ટરે (ઈ. ૧૭૫૪-૧૭૯૪). આ ભાષાંતરે જર્મનીમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે અજબનું આકર્ષણ જન્માવ્યું. પોતાના ઈંગ્લૅંડનિવાસ દરમિયાન ફૉર્સ્ટરે શાકુન્તલનું સર વિલિયમ જોન્સ (ઈ. ૧૭૪૬-૧૭૯૪)નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર વાંચ્યું અને તેના પ્રત્યે એ મુગ્ધ બની ગયો.

ભાષાંતર પૂરું થતાં જ ફૉર્સ્ટરે પોતાના એક પ્રકાશક મિત્રને તેના પ્રકાશનની વાત કરી, પરંતુ કશો જ ઉત્તર મળ્યો નહિ. પછી ઈ. ૧૭૯૧ના એપ્રિલ મહિનામાં ફિશર નામક એક બીજા પ્રકાશકને શાકુન્તલના જર્મન ભાષાન્તરની હસ્તપ્રત મોકલી. પ્રકાશકે તે તરત જ સ્વીકારી લીધી અને થોડાં જ અઠવાડિયાંમાં ૩૬૬ પૃષ્ઠોનું એ સુંદર પુસ્તક અનુવાદકના હાથમાં આવી પહોંચ્યું. એ જ દિવસે ફૉર્સ્ટરે એ ભાષાન્તરની એકએક નકલ જર્મન મહાકવિ ગ્યૉએથેને, રૉમેન્ટિક પ્રવૃત્તિના આગેવાન કવિ હેર્ડરને, પોતાના શ્વસુર અને સુકવિ હેનરિખ હાઇનેને તેમજ અન્ય વિદ્વાન મિત્રોને મોકલી આપી. થોડા જ વખતમાં ભારતની આ સુંદર કૃતિના વાચનથી જર્મનીનો વિદ્વત્ સમાજ મુગ્ધ બની ગયો.

આ ભાષાન્તરની સર્વપ્રથમ આલોચના ફૉર્સ્ટરના શ્વસુરે ઈ. ૧૭૯૨માં લખી. મહાકવિ શિલરે (ઈ. ૧૭૫૯-૧૮૦૫) પોતાના સામયિકમાં આ ભાષાન્તરનાં કેટલાંક રસસ્થાનોનો આસ્વાદ કરાવ્યો. ઈ. ૧૭૯૫માં એક પત્રમાં શિલરે લખ્યું કે સમસ્ત ગ્રીક સાહિત્યમાં શકુન્તલા જેવું સુકુમાર સ્ત્રીપાત્ર અને પ્રેમનું આવું કાવ્યરૂપ જડવું દુર્લભ છે.

આ ભાષાન્તરના પ્રકાશન પછી બે અઠવાડિયાંમાં જ ફૉર્સ્ટરને વાઈમરના કવિશિરોમણિ ગ્યૉએથેનો પત્ર મળ્યો. તે મૂળ પત્ર તો હવે મળતો નથી, પરંતુ કવિએ શાકુન્તલનું જે કાવ્યાત્મક અભિવાદન કર્યું હતું તે અમર બની ગયું છે. એ જર્મન કાવ્યનું આ છે અંગ્રેજી ભાષાન્તર;

"Wouldst thou the young years blossoms
And the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed,
Enraptured, feasted and fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself
In one sole name combine,
I name thee, O *Śakuntalā*
And all at once is said."

સહૃદય વાચકોના મનોરંજન અને રસાસ્વાદન માટે તેનું આચાર્ય ઇન્દ્ર વિદ્યાવાચસ્પતિએ કરેલું સંસ્કૃત ભાષાંતર ને કવિવર રવીન્દ્રનાથનું બંગાળી ભાષાંતર પણ જોઇએ:

'आघ्रातुं नवयौवनस्य कुसुमान्यत्तुं जरायाः फला-
न्यादत्तु हृदये प्रसाद-जनकं यच्चापि संतोषदम्।
भूलोकं सुरकाननं च युगपद् द्रष्टुं सकामोऽसि चेत्
सौहार्देन शकुन्तलां पठ सखे, सर्वं सह प्राप्स्यसि ॥

*

'નব વત્સરેર કુડિ, તારિ એક પાતે વર્ષ શેષેર પર્વફલ,
પ્રાણ કરે ચુરિ આર, તારિ એકસાથે પ્રાણે એતે દેય પુષ્ટિબલ,
આછે સ્વર્ગલોક આર, સેઇ એક ઠાંઈ, બાંધા યેથા આછે મહીતલ,
હેન યદિ કભુ થાકે, તુમિ તબે તાઇ, ઓહે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ.'

*

(જો તમને તારુણ્યનાં પુષ્પો અને પ્રૌઢાવસ્થાનાં ફળોના આસ્વાદનની આકાંક્ષા હોય, આત્માને આનંદ સંતોષ અને પોષણ આપનાર રસપાનની જરૂર હોય, સ્વર્ગ અને મર્ત્યલોકને એકીસાથે પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા હોય તો, મારા મુખથી સહસા એક જ શબ્દ નીકળે છે—શકુન્તલા.)

વાઈમરના રાજદરબારની મહેફિલ આ 'શાકુન્તલ' પર મુગ્ધ બની ગઈ હતી. વર્ષો સુધી 'શાકુન્તલ' સાહિત્યરસિકોમાં ચર્ચા વિષયનો બની ગયું હતું. જર્મનીમાં રોમૅન્ટિક યુગના મનીષી અને શેક્સપીઅરના જર્મન અનુવાદક ઑગસ્ટ વિલ્હેલ્મ શ્લીગલ (ઈ. ૧૭૬૭-૧૮૪૫)ને

ડાબી બાજુથી
અનુક્રમે
વિલ્હેલ્મ શ્લીગલ
ફ્રેડરિક કેટ
હેનરિક હેઈન

ઊર્મિની ઓળખ

નામી-અનામી ગુજરાતી ગઝલ-
કારોનાં જીવન-કવનનો પરિચય

[૭૦]

—કરાવનાર · જલન માતરી

મધુકર રાંદેરિયા

મુંબાઈની દેના બૅન્કમાં પબ્લિક રિલેશન્સ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ડેવલપ-મેન્ટ ઑફિસર, હિંદી કક્ષના પ્રભારી અધિકારી તથા 'દેના-જ્યોતિ' અને 'દેના બૅન્ક ગેઝેટ'ના તંત્રી-સંપાદક, જેમને ૧૯૭૩માં મહારાષ્ટ્ર સરકારે જે. પી. તરીકે નિયુક્ત કર્યા હતા, જેમનો શોખનો વિષય છે રંગભૂમિ, જેમના અભિનયનું માધ્યમ છે રેડિયો ટી.વી. અને રંગમંચ. અને છેલ્લા ચાર દાયકાથી કવિતા, નિબંધ, નાટક જીવનચિત્રો જેમનું સર્જન છે એવા મધુકર રંગીલદાસ રાંદેરિયા ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધુકર રાંદેરિયાના નામે ખ્યાતનામ છે.

જન્મ તા. ૩-૪-૧૯૧૭. જન્મસ્થળ મુંબાઈ. અભ્યાસ એમ.-એ. ગુજરાતી સંસ્કૃત સાથે. ઈ. ૧૯૬૯થી '૭૨ સુધી ગુજરાત રાજ્ય સંગીત-નૃત્ય-નાટ્ય-અકાદમીના સભ્ય તરીકે રહી ચૂક્યા છે.

રુકાવટ વગર ચાલવા માગતા, નિજની મોજ ખાતર વેદનાની વસતિ વસાવી હોવાથી એનો તમાશો ન કરવામાં માનનારા આ શાયરના શેરો અને મુક્તકોનો આનંદ લઈએ :

જનમનું એક બંધન
જીવને જીવનથી બાંધે છે,
જીવન જીવતાં જટિલ જંજાળ
જગની રોજ બાંધે છે;
મરણ તક બંધનોના બોજ
ઓછા હોય એ રીતે
અહીંના લોક મડદાને ય
મુશ્કેટાટ બાંધે છે.

∞

'સરી જઈ ક્યાં ભરી મહેફિલ ને આપ એકલા?'
આવો ને પ્રશ્ન એમણે કેવો પૂછી લીધો!
હું એકલો ન્હતો, હતો ખુદાની સાથમાં,
આવીને આપે એકલો મુજને કરી દીધો!

ખંડેર મંદિરનાં નિહાળી, દિલને થાતું ઠીક છે,
ખુદ ખુદાની પણ અહીં ખાનાખરાબી થાય છે!

∞

તમે હોતાં નથી ત્યારે મને કેવુંક લાગે છે:
તમે આવી ચડો છો, ને ખુલાસો થૈ નથી શકતો.
ધરા, ગર્જન નહીં, વાદળનાં સાચાં નીર માગે છે,
વૃથા ફફડાટ હોઠોનો દિલાસો થૈ નથી શકતો.

∞

આકાશી વાદળને નામે
આ વાત તમોને કહી દઉં છું:
'કાં વરસી લો, કાં વિખરાઓ,
આ અમથાં ગાજો શા માટે?'
દફનાઈ જવા દો ગૌરવથી
એ જ્યાં જન્મે છે ત્યાં ને ત્યાં,
આંસુ ને નિસાસાની કાંધે
મ્હોબતનો જનાજો શા માટે?
આ દિલને તમારે માટે તો
બચપણથી અનામત રાખ્યું છે,
આ સ્હેજ ઉંમરમાં આવ્યાં કે
આ રોજ તકાજો શા માટે?
આ વાત નથી છાનીછપની
ચર્ચાય છે જાહેરમાં સઘળે,
શરમાળ કુસુમને કહી દો કે
મધુકરનો મલાજો શા માટે?

∞

તોફાન, વા-વંટોળ વેઠી ભાગ્યનાં,
હૈયું ધરીને મર્દનું આગે જજો;
શીખી જજો સહવું છતાં હસવું સદા,
છે જીવવાની જિંદગાની, જીવજો!

∞

આપમેળે એ જ તો ચાલ્યાં ગયાં,
સાવ અમથી વાતમાં વંકાઈને;
મેં ન્હતું કીધું: 'મને આવો મળો,'
એ જ કંટાળ્યાં હતાં હિજરાઈને!

∞

સમુંદર ક્ષુદ્ર ભાવે શંખલાંને ફેંકતો તટ પર,
ગગન પણ તારકોને ખેરવી દેતું ધરાપટ પર;
રૂઠી જાતો ઋતુનો રાજવી વિણવાંક કોયલ પર
કમળ નિર્લેપ થૈ રહેતું ઢળી જનાર ઝાકળ પર;
કે જેને ઝંખતું જે તે જ તેને જ્યાં જલાવે છે.
મને ત્યારે પ્રથમ પ્હેલી તમારી યાદ આવે છે!

∞

પૂર્ણિમાને સ્હેજ બિરદાવી અમે,
વીજળી ચાલી જુઓ વંકાઈને!

પણ ફૉરસ્ટરના અનુવાદથી ખૂબ પ્રેરણા મળી હતી. જર્મનીના વિખ્યાત રોમૅન્ટિક કવિ ફ્રેડરિક વૉન હોર્ડનબર્ગ (ઈ. ૧૭૭૨-૧૮૦૧) પોતાની પત્ની સોફીને ઘરમાં શકુન્તલા કહીને બોલાવતા હતા!

ફૉરસ્ટરની આ અનુદિત કૃતિએ વર્ષો સુધી પ્રાચ્ય વિદ્યા-વિશારદોને સંશોધન માટેની સામગ્રી પૂરી પાડી છે. પ્રારંભનાં વર્ષોમાં શાકુન્તલ નાટકની કેટલીક પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક આવૃત્તિઓ છપાઈ હતી, પરંતુ મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરનારા વિદ્વાનોએ પણ ફૉરસ્ટરનો આભાર માન્યો છે. ઈ. ૧૮૩૩માં બર્નાડ હિર્ત્સલે મૂળ સંસ્કૃતમાંથી શાકુન્તલનું ભાષાંતર કર્યું હતું. એમણે પણ ફૉરસ્ટરનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જ દિવસોમાં વિખ્યાત ફ્રેન્ચ પ્રાચ્ય-વિદ્યાવિદ્ પ્રો. શેઝીએ પણ ફ્રેંચમાં શાકુન્તલનું ભાષાંતર કર્યું. આ ફ્રેન્ચ ભાષાંતર વાંચીને પણ કવિવર ગ્યૅએથેએ પ્રો. શેઝી પર કાલિદાસ વિષે એક પ્રશસ્તિ લખી મોકલી હતી. ત્યાર પછી ફ્રેડરિક સર્કેટ(ઈ. ૧૭૮૮-૧૮૮૮)ના અનુવાદની ત્રણ આવૃત્તિઓ છપાઈ. અન્ય જર્મન ભાષાન્તરકર્તાઓમાં ગ્રાડર, માયર, લોબડાન્સ, ડાન્સડોર્ફ, ફ્રિત્સે, કેલનર, મ્યૅાલર અને લાફક્તરનાં નામો ગણનાપાત્ર છે. પરંતુ ઈ. ૧૯૬૦માં મૂળ સંસ્કૃતમાંથી હૅન્સલાશે શાકુન્તલનું નવીનતમ ભાષાન્તર કર્યું છે. શાકુન્તલની આ લોકપ્રિયતાને લઇને કાલિદાસની બીજી કૃતિઓનાં પણ જર્મન ભાષાંતરો થયાં છે. ત્યાંથી પ્રેરણા મેળવીને યુરોપની અન્ય ભાષાઓમાં પણ અનેક સંસ્કૃત કાવ્યોનાં ભાષાંતરો થયાં છે. પરંતુ શાકુન્તલનાં બધાં જ યુરોપીય ભાષાંતરો પર ફૉરસ્ટરના વિવેચનનો પ્રભાવ દેખાઈ આવે છે.

શાકુન્તલના ભાષાંતરે જર્મન સાહિત્યને જ માત્ર નહિ પણ સંગીતને યે પ્રભાવિત કર્યું છે. મહાન જર્મન સંગીતકાર બીથોવનની ડાયરી પરથી જણાઈ આવે છે કે ફૉરસ્ટરના ભાષાન્તરે એમને ખૂબ પ્રભાવિત કર્યા હતા. એમણે શાકુન્તલ પર અનેક ગીતોની રચનાઓ કરી હતી. સાહિત્યકાર થોમાશેકે (ઈ. ૧૭૭૪-૧૮૫૦) શાકુન્તલ પર એક ઑપેરા લખ્યું હતું. ત્યાર પછી શેફર ને વાઈનગાર્ટનર પણ પોતાની પાછળ 'શાકુન્તલ' નામનું એક એક ઑપેરા મૂકતા ગયા છે. ઈ. ૧૮૮૪માં વાઈનગાર્ટનરનું ઑપેરા રંગમંચ પર પણ રજૂ થએલું. સિગિસ્મુંડ બાખરિશ પણ શકુન્તલા પર એક નૃત્યનાટિકા મૂકી ગયા છે. ઈ. ૧૮૫૫માં ગોલ્ડમાર્કનું શકુન્તલા નામનું એક ગીતનાટ્ય વીએનામાં રજૂ થયું હતું અને સારી પ્રશંસા પામ્યું હતું. ત્યાર બાદ શાર્વેન્કાએ (ઈ ૧૮૪૭-૧૯૧૭) શાકુન્તલ પર એક કોરસ (સમૂહગાન) ની રચના કરી સુખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

આમ, શાકુન્તલના જર્મનીમાં થએલા પ્રભાવને લઇને છેલ્લાં પોણા બસો વર્ષથી ભારત અને જર્મનીનાં હૃદય સાંસ્કૃતિક બંધુતાના સૌરભથી સુવાસિત બની રહ્યાં છે. □

શબ્દકથા : પાલો · પાલવ

નેપાળી પાલ 'તંબુ', હિન્દી, બંગાળી પાલ 'સઢ' વગેરેના મૂળ તરીકે કોઈ વસ્ત્રવાચક પલ્ક શબ્દ હોવાનું માનવું પડે છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પલ્લવ અને તે પરથી આવેલા ગુજરાતી પાલવ 'પહેરેલા સાડલાનો લટકતો છેડો', 'અંચલ', હિન્દી પલ્લા 'વસ્ત્રની કોર કે કિનાર' અને પાલા, ગુજરાતી પાલો કે પાલુ ('મારો તેની સાથે પાલો પડ્યો છે' જેવા પ્રયોગોમાં) 'સંબંધ' એ શબ્દો પણ તેની સાથે સંકળાએલા જણાય છે. 'ગાડી ગાડા ઉપરની વાંસની ચીપોની છત્રી' એ અર્થનો આપણો પાલો શબ્દ પણ તે પલ્લમાંથી આવ્યો હોય.

પાંદડાનો અર્થ ધરાવતો સંસ્કૃત પલ્લવ એ વસ્ત્રવાચક પલ્લવથી જુદો શબ્દ છે. તે પરથી ગુજરાતીમાં પાલો 'ઢોરને ખાવાનાં પાદડાં' એ શબ્દ થયો છે. વળી, પાલવવું 'પાંદડાં ફૂટવાં, કોળવું' એમાં પણ તે જ છે. જો કે પાલવવું 'પોસાવું' એ શબ્દનું મૂળ સ્પષ્ટ નથી.

નીચેના અપભ્રંશ સુભાષિતમાં 'કોળવું' અર્થનો પલ્લવઇ વપરાયો છે:

ચંદુ ખંડઉ હોઈ સંપુણ્ણુ
દવિ દદ્ધા પલ્લવઇં, ગિમ્હિ સુક્ક સરવર ભરિજ્જઇં।
દેસંતર ગય મિલઇં, રોગજુત્ત નીરોગ કિજ્જઇં॥
ઊવસ પટ્ટણુ પુણુ વસઇં, અવહા કૂચ વહંતિ।
હય વિહિ તેહા કિં ન કિય, મુય માણુસ જીવંતિ॥

'ખાંડો થએલો ચંદ્ર ફરી અખંડ થાય છે; દવે બળી ગએલાં વૃક્ષ ફરી પલ્લવિત બને છે; ઉનાળામાં સૂકાઈ ગએલાં સરોવર વર્ષામાં સભર બને છે; પરદેશ ગએલાનું પુનર્મિલન થાય છે; રોગી નીરોગ થાય છે; ઉજ્જડ ગામો ફરી વસે છે; ને વહેણ વિનાના કૂવા ફરી વહેતા થાય છે. તો પછી, હેતવિધિ, તેં એવું કેમ ન કર્યું કે મુઆ માણસ ફરી જીવતા થાય?'

હરિવલ્લભ ભાયાણી

સાહિત્યસંપર્ક

સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામનું સાહિત્ય

સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં ગણદેવી તાલુકો : ભારતના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં જેમ વ્યક્તિઓનો મહિમા છે તેમ ગામો-તાલુકાઓનો પણ એક યા બીજી રીતે મહિમા છે જ. આ પુસ્તકમાં તેના સંપાદકોએ સૂરત જિલ્લાના ગણદેવી તાલુકાએ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ દરમિયાન શો ફાળો આપ્યો હતો તેનો શક્ય તેટલી સામગ્રી સાથે ઇતિહાસ રજૂ કર્યો છે. પુસ્તકના ત્રણ ખંડ પૈકી પ્રથમમાં ઈ. ૧૯૦૫થી ૧૯૪૭ સુધી આ તાલુકાએ ભજવેલા ભાગનો રસિક ચિતાર અપાયો છે, તો બીજા ખંડમાં તાલુકામાંથી સંગ્રામમાં ભાગ લેનાર ૨૮ વ્યક્તિઓનાં સંસ્મરણો આલેખાયાં છે, જે ઇતિહાસમાં સજીવતા પ્રેરે છે. ત્રીજા ખંડમાં આ લડત દરમિયાન જે વ્યક્તિઓએ ફાળો આપેલો તેમાંથી જેમના વિષે માહિતી મળી શકી તેવી ૧૯૨ વ્યક્તિઓના સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચયો અપાએલા છે, જેમાંની ૧૫૯ વ્યક્તિઓના તો ફોટોગ્રાફો પણ આપવામાં આવ્યા છે, જે ગ્રંથની સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરે છે. આ પ્રકારનાં પ્રકાશનો ભારતના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની એક સમગ્ર છબિ ઊભી કરી આપવામાં સહાયભૂત થતાં હોઈ આવકાર્ય છે. (પ્રકા. ગણદેવી તાલુકા સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ ઇતિહાસ સમિતિ, ગાંધી ઘર, કછોલી-૩૯૬ ૩૭૦; પાકું પૂઠું, પૃ ૪૩૧, રૂ ૨૦)

ધરાસણાની શૌર્યગાથા : ભારતના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં સૂરત જિલ્લાના ધરાસણાની મીઠાની લડતનું સ્થાન મોખરે છે, કારણ કે એ પ્રસંગે ગુજરાતના યુવાનોના સક્રિય અને સરફરોશીની ભાવનાથી યુક્ત જુસ્સાની પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી. ધરાસણાની એ ઐતિહાસિક લડતનો ચિતાર, તેની પૂર્વભૂમિકા, તેની તવારીખ, મહાત્મા ગાંધી, સરોજિની નાયડુ આદિનાં લેખો-નિવેદનો, તે સમયે ગવાતાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં ગીતો, તેમાં ભાગ લેનાર સૈનિકોની નામાવલિ તેમજ તેમની છબિઓ વગેરેથી આ ગ્રંથને સમૃદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે (પ્રકા. સ્વાતંત્ર્ય ઇતિહાસ સમિતિ, જિલ્લા પંચાયત, દરિયામહેલ, સૂરત; પાકું પૂ. પૃ. ૧૯૮, સેટના રૂ ૧૦૦)

મુક્તિનું પરોઢ : ભારતના મુક્તિજંગમાં ૧૯મી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસી તેનો પરોઢકાળ છે. આ પુસ્તકમાં એ પરોઢકાળ (ઈ. ૧૮૪૪થી ૧૯૧૯) સુધીનો સૂરત જિલ્લાની પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેતો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. બ્રિટિશ સરકારના જુલમો અને તેની સામે તે કાળે સૂરત જિલ્લાની પ્રજાએ ઉઠાવેલો અવાજ અહીં સમ્યક્તયા રજૂ થયો છે. ઉપરાંત સામાજિક ધાર્મિક-શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે જે નાનામોટા સુધારાઓ થયા તેની પણ વાત અહીં થએલી છે, જે તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિ અને પ્રજામાનસ તેમજ પ્રજામિજાજની ઝાંખી કરાવી રહે છે. અંતે ભારતની આઝાદીના પ્રમુખ લડવૈયાઓની તેમજ અન્ય સૈનિકોની છબિઓ પણ મૂકવામાં આવી છે. (પ્રકા. ઉપર મુજબ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮૨, કિ. સેટના રૂ ૧૦૦)

એક યાદગાર સત્યાગ્રહ : ભારતના મુક્તિજંગમાં જે કેટલાંક સીમાચિહ્નો છે તેમાં ઈ. ૧૯૩૮-૩૯ દરમિયાન કરવામાં આવેલા રાજકોટ-સત્યાગ્રહનું સ્થાન પણ મહત્ત્વનું છે. મૂળ શ્રી ઢેબરભાઈએ આ પુસ્તિકાના લેખક શ્રી ચિમનભાઈ દેસાઈને વર્ણવેલા એ સત્યાગ્રહનો અહીં રસિક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. અંતે પરિશિષ્ટમાં સરદાર અને ગાંધીજીના તદ્વિષયક ભાષણોના અંશો પણ મૂક્યા છે. (પ્રકા. લેખક પોતે જ, દેસાઈની હવેલી, બાકરોલ (જિ. ખેડા); કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૪, રૂ. ૨.)

૧૯૪૨ની ક્રાંતિનાં સંસ્મરણો : ગુજરાતના ક્રાંતીવીર અને વ્યાયામ પ્રવૃત્તિના અગ્રેસર શ્રી ચન્દ્રશંકર ભટ્ટે આ પુસ્તકમાં ૧૯૪૨ની ક્રાંતિનાં રોમાંચક સંસ્મરણો રસળતી શૈલીમાં આલેખ્યાં છે. બે ખંડમાં વહેંચાએલા આ પુસ્તકનો ૬ પ્રકરણનો પ્રથમ ખંડ ૧૮૫૭થી ૧૯૪૨ સુધીના મુક્તિજંગનું વિહંગાવલોકન કરે છે; જ્યારે બીજા ખંડનાં ૧૩ પ્રકરણોમાં લેખકે ૧૯૪૨ની ક્રાંતિનાં પોતાનાં સ્મરણો રજૂ કર્યાં છે. આઝાદીની લડતના વાતાવરણનો અને લેખકના વ્યક્તિત્વ તથા સાહસ, શૌર્ય તેમજ દેશદાઝનો સારો પરિચય આપતું પુસ્તક. (ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, રાજપીપળા; કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૫-૫૦.)

અન્ય પ્રકાશનો

લોકશાહીનું સ્વરૂપ : રાજ્યશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી અને અધ્યાપક શ્રી પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકરે આ નાની પુસ્તિકામાં લોકશાહીની વ્યાખ્યાથી માંડી તેના સાચા સ્વરૂપ વિષે વિશદ સમજ આપી છે. ભારતની લોકશાહીનો પણ એમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, તેથી પ્રત્યેક સામાન્ય નાગરિકને લોકશાહીનું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં એ અવશ્ય મદદરૂપ થાય તેવી છે. (પ્રકા. સન્નિષ્ઠ પ્રકાશન, 'ગોપિકા', મહારાષ્ટ્ર સોસાએટી, અમદાવાદ-૬; કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૦, રૂ. ૨-૫૦.)

ગુજરાતમાં ક્રાંતિપથ : 'જનસત્તા' દૈનિકના 'ઓવારા-મિનારા' વિભાગમાં શ્રી

મારી માન્યતા

સાહિત્ય તથા જીવનનાં ઉપાસકોના ઉત્તરો : ખાસ મુલાકાતો દ્વારા મેળવનાર ચંપકલાલ મહેતા

શ્રીમતી પૂર્ણિમા પકવાસા

મૂળ નામ પુષ્પા, પણ સ્વ. મંગળદાસ પકવાસાના પુત્ર શ્રી અરવિંદભાઈ સાથેનાં લગ્ન બાદ પૂર્ણિમા. જન્મ ઈ. ૧૯૧૩-માં સુરેન્દ્રનગરમાં. સત્યાગ્રહની લડતો અને વિનોબાજીની પદયાત્રામાં ભાગ લેવા ઉપરાંત ભારત સ્કાઉટ અને ગાઈડ એસો.ના ચીફ કમિશનર પદ પર નવ વર્ષ સેવા આપી. નાસિક ભોંસલે મિલિટરી સ્કૂલમાં બહેનો માટે વિન્ટર મિલિટરી તાલીમ વર્ગોનું કૅમ્પ કમાન્ડર તરીકે વીસ વર્ષ સંચાલન કર્યું. ઈ. ૧૯૫૬માં પોતે સ્થાપેલા 'શક્તિદલ'ને છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી 'ઋતંભરા વિશ્વવિદ્યાપીઠ'માં રૂપાંતરિત કરી શારીરિક, આધ્યાત્મિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક આદિ સપ્તશૃંગી શિક્ષણ આપી રહ્યાં છે. 'જય શ્રી બદરીકેદારનાથ' નામે પુસ્તકમાં એ તીર્થધામોના પોતાના યાત્રાનુભવો ઉપરાંત ત્યાંનાં ઇતિહાસ ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ, સમાજ ને ધાર્મિક પાસાં પણ વિશદતાથી વર્ણવ્યાં છે.

૧ આપના 'ઋતંભરા વિશ્વવિદ્યાપીઠ'નું ધ્યેય સમજાવશો ?

ઉ. 'આત્મદા બલદા ઋતંભરા પ્રજ્ઞા' એ અમારો મુદ્રાલેખ. આજના સંઘર્ષમય વિશ્વમાં સર્વાંગી કેળવણી દ્વારા સુસંવાદિત સ્વસ્થ, વિચારશીલ જીવનનું નિર્માણ કરવાનું ધ્યેય. યોગ અને આધ્યાત્મ-વિજ્ઞાન તથા ઉદ્યોગ અને કલાના શિક્ષણનો પણ તેમાં સમાવેશ છે. આ રીતે નારીના આત્મતેજને પ્રકટાવી તેને સમગ્ર સમાજના વિકાસમાં પ્રેરક બનાવવાનો ખયાલ છે. આના એક અંગ તરીકે સાપુતારામાં 'ઋતંભરા કન્યા ગુરુકુલ'નો પણ આ વર્ષે પ્રારંભ કર્યો છે.

૨ આદર્શ ભારતીય નારીને આપ કેવી ઘડવા ઇચ્છો છો ?

ઉ. જેનામાં મદાલસાનું માતૃત્વ, સાવિત્રીનો સત્યાગ્રહ, સીતાનું સૌમ્ય સતીત્વ, દ્રૌપદીની તીક્ષ્ણ તેજસ્વિતા, ગાર્ગીનું જ્ઞાન, મૈત્રેયીની વિદ્વત્તા, શબરીની ભક્તિ, અહલ્યાનું ધૈર્ય ને રાણી લક્ષ્મીબાઈની વીરતાનો સમન્વય હોય એવી નારી ઘડવાની તમન્ના છે.

૩ એટલે કે સ્ત્રીને પુરુષની સમોવડી કે એથી યે ઊંચી બનાવવાની?

ઉ. તેને પુરુષની સમોવડી નહિ, પણ તેનામાં સ્ત્રીના નિરાળા, નિર્મિક સત્ત્વને પ્રકટ કરવાનો ખયાલ છે. આ માટે લશ્કરી તાલીમને પણ અમે દૈનિક કાર્યક્રમમાં અપનાવી છે.

૪ નારી-સૌંદર્ય અને કલાની આપની ભાવના કેવી છે ?

ઉ. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આગવું નિસર્ગદત્ત સૌંદર્ય હોય જ છે. નિયમિત વ્યાયામ, સાત્ત્વિક આહાર અને ઉન્નત વિચારો વડે એને ઓપ આપી શકાય છે. સૌંદર્ય માટે સ્ત્રીને કૃત્રિમ ઉપચારો કરવાની જરા યે જરૂર નથી. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પ્રતિ દોરી જાય એવું સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રાલેખન કે સાહિત્ય એ ખરી અને ઉત્કૃષ્ટ કલા છે.

૫ આપને કઈ નારીનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવિત કરી ગયું છે ?

ઉ. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનું. પોતાના મર્યાદિત આયુષ્યમાં પણ એણે અજબ દેશપ્રેમ, સાહસ, વીરતા, હિંમત અને દૂરદર્શિતાનું દર્શન કરાવ્યું છે.

૬ આપના પ્રિય લેખક, કવિ, પુસ્તક અને પાત્ર ?

ઉ. લેખક તરીકે ગાંધીજી, કવિ નરસિંહ મહેતા અને શ્રી અરવિંદ. પ્રિય પુસ્તક ભગવદ્ગીતા અને પ્રિય પાત્ર મુનશીકાકાની 'મંજરી'.

પૂર્ણિમા પકવાસા

જશવંત ઠાકરે રાજકીય વિચારો પ્રગટ કરતા લેખો લખેલા તેનો આ સંગ્રહ સમાજવાદી સમાજરચના વિષેના તેમના અભિગમનો દ્યોતક છે. (પ્રાપ્તિસ્થાન : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, ફુવારા સામે, અમદાવાદ-૧ કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૮.)

સો ટચનું સોનું : ગુજરાતી રંગભૂમિના પ્રસિદ્ધ કલાકાર નરસિંહ ઉદેશીએ એમના આ ત્રિઅંકી સામાજિક નાટકમાં હિંદુ સંસારમાં થતી સ્ત્રીની બેહાલીનો, તેના કુચ્ચારાથી અને ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રભુકૃપયા તેમાંથી થતા ઉદ્ગારનો અને અંતે થતી સુખપ્રાપ્તિનો ચિતાર આપી ક્રમથી નિરાશામાં આશાનો સંચાર કરી જબરું પ્રેરણાબળ પૂરું પાડ્યું છે. હજારથી પણ વધુ વાર થએલા એના પ્રયોગો એની લોકચાહનાનો પુરાવો છે. (પ્રકા. એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., ૧૬૪ શામળદાસ ગાંધીમાર્ગ, મુંબઈ-૨; પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮૩, રૂ. ૧૦.) --ધી. પ.

પરિચય ટ્રસ્ટ
મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ
નેતાજી સુભાષ રોડ · મુંબઈ-૨

સર્વજ્ઞાન આપતી લોકોપયોગી 'પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ'માં નીચેની ઉપયોગી પુસ્તિકાઓ પ્રકટ થઈ છે : **ભારતમાં સામાજિક ન્યાય** (લે. રોહિત દવે), **ભારતનો અણુ-ધડાકો** (લે. નરોત્તમ શાહ), **પેટ્રોલની કટોકટી** (લે. દિનકર મહાત્મે), **ચીનની સંસ્કૃતિ** (લે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી), **ભગવાન મહાવીર** (લે. ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ)

—અને છેલ્લે

ગયે મહિને નવલરામ વિષે કરી હતી એવી જ વાત કવિ નાનાલાલ વિષે : રાજકોટમાં તેઓ કાઠિયાવાડ એજન્સીની શાળાઓના નિયામક હતા ત્યારે એક વાર એમના મહેમાન લેખે એમને ત્યાં રાત રહેવાનું થયું. સવારે ચારેક વાગ્યે આંખ ઊઘડી જતાં જોયું તો કવિ ફળિયામાં ખુરશી પર બેઠાબેઠા હરિકેન ફાનસને અજવાળે કાંઈક લખતા હતા. જઈને જોયું તો એમનાં કાવ્યો મઠારતા હતા. પૂછતાં કહે કે રોજ સવારે કાંઈ કવિતા આવતી નથી. એ ન આવે ત્યારે તાજાં લખાએલાં કાવ્યો તપાસ્યા કરીને ઉચિત ફેરફાર કર્યા કરું છું. એ ક્રિયાથી એ સઘન અને પાસાદાર બને છે.

આરોગ્ય આહાર અને ઔષધ અંગે ડૉક્ટર (શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી (ઠાકરવગા · ફુમરેઠ)) ની સલાહ

પ્ર. નાના બાળકને એનિમીઆ થાય ખરો?

* હા. લોહીમાં હીમોગ્લોબિન કે / અને લાલકણોનું પ્રમાણ ઘટે એ એનિમીઆ છે. લાલકણમાં પ્રાણવાયુ ગ્રહણ કરનારું રંગદ્રવ્ય એ હીમોગ્લોબિન છે. ખોરાક દ્વારા લેવાએલા લોહમાંથી હાડકાંના માવામાં એ બને છે, એટલે લાલકણોના બંધારણમાં લોહ રહેલું છે. આ કણોમાં હીમોગ્લોબિનનું પ્રમાણ ઘટે યા લાલકણોની સંખ્યા ઘટે ત્યારે લોહીની પ્રાણવાયુ વહેવાની તાકાત ઘટે છે. શરીર પર રતાશનો અભાવ દેખાય છે. એનિમીઆનો રોગી થાક અને હાંફનો ભોગ બને છે. લોહયુક્ત ઔષધ લેવાથી એનિમીઆ મટે છે.

પ્ર. અમારો બાર વર્ષનો બાબો ઘણો જાડો છે. શક્તિ અને આરોગ્ય જાળવવા સાથે એનું વજન ઘટાડવાનો ઉપાય ખરો?

* તરુણ વયની વૃદ્ધિના કાળમાં પ્રવેશતાં શક્તિની જરૂરિય તોને પહોંચી વળવામાં આપોઆપ વધારાનું વજન ઘટે છે. દૂધ, દહીં, છાશ, શાક, ફળો અને ધાન્ય બરાબર પ્રમાણમાં ખવાય તો મેદોવૃદ્ધિ પર કાબૂ રહે છે, પણ આની સાથે ચરબીયુક્ત પદાર્થો વધારે ખવાય, વારંવાર પુષ્ટિદાયક ખોરાક ખવાતો રહેતાં એનું પ્રમાણ વધુકુ બની રહે અને વારંવાર પેટમાં કંઈ ને કંઈ ઓરવાની ટેવ હોય તો વજન અચૂક વધે છે. જો કે અતિ આહારની સ્થિતિ સાથે કેટલાંક માનસિક કારણો પણ સંકળાએલાં છે. અમુક પ્રકારની તંગ મનઃસ્થિતિ અને રસદાયક કામના અભાવ હેઠળ ઘણી વાર વ્યક્તિ ખોરાકના અતિરેક પ્રતિ ઢળી જાય છે. આનંદભર્યા વાતાવરણમાં શાંતિથી અને નિશ્ચિત સમયે પ્રમાણસર સમતોલ ખોરાક લેવાથી, ખુલ્લામાં સમૂહમાં રમવાથી અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં રસ કેળવવાથી ખાવા તરફ બહુ લક્ષ નહિ જાય, અને એથી વધારાની કૅલોરીનો વપરાશ થઈ સ્નાયુઓ દૃઢ બને છે. શારીરિક સાથે માનસિક સંવેદનાની યોગ્યતા પણ કેળવવી જોઈએ.

શરીર ઉતારવા માટે ખોરાક ઓછો કરતાં પહેલાં એ અંગે દાક્તરી સલાહ લેવી પણ ખાસ જરૂરી છે.

પ્ર. આઈસ્ક્રીમ અને ગરમાગરમ કૉફી ઉપરાઉપર લેવાથી નુકસાન થાય?

* વારંવાર જો આ રીતે કરવામાં આવતું રહે તો દાંતનું એનામલ (દાંત ઉપરનું સખત ચળકતું પડ) અને અંદરનું ડેન્ટિન ઓછી વધતી ઉષ્ણતાના એકદમ ફેરફારથી સંકોચ–વિસ્તાર પામે છે. ગરમ પ્રવાહીની દાંતના એનેમલને કોઈ ઈજા નથી થતી, પણ પછી તુરત કોઈ ઠંડો પદાર્થ લેવાય તો એનેમલ સંકોચ પામી એમાં તડ પડે છે. એકદમ ગરમ ને ઠંડા પદાર્થો ઉપરાઉપરી લેવા હિતાવહ નથી.

પ્ર. હડકવાનાં ચૌદ ઈન્જેક્શનો લીધા પછી પણ હડકવા થાય ખરો?

* હા. રસીથી સોએ સો ટકા રક્ષણ મળતું નથી. હડકાયું પ્રાણી કરડયું હોય ત્યારે રસી લીધેલા દસ ટકા કેસમાં હડકવા થવાનું જણાયું છે.

પ્ર. મારા પિતાશ્રીને અનિદ્રાની મોટી ફરિયાદ છે. ઉપાય જણાવશો?

* કોઈ પણ જાતની ચિંતા, અજંપો, કે ઉશ્કેરાટ ઊંઘ હરામ બનાવે છે. અનિદ્રાના ભય સાથે સૂવાથી પણ ઊંઘ ઊડી જાય છે. ઊંઘતાં અગાઉ મન અને શરીરને વિશ્રાન્ત બનાવવું જોઈએ. શરીરે ખૂબ થાકયા હોવા છતાં યે માનસિક રીતે પુષ્કળ જાગ્રત વ્યક્તિને પણ ઊંઘ આવતી નથી.

ઊંઘવા માટે બાર્બિટયુરેટ ગોળીઓ લેવી નિરર્થક છે. એનાથી જાગ્રત મન ઉપર અસર થઈ ને વિચાર અને હલનચલનમાં તંદ્રા આવે છે. વધુ પ્રમાણમાં ગોળી લેવાતાં શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડે છે, વળી આ ગોળીની ટેવ પડે છે. લાંબે ગાળે આની અસર હતાશા આણનારી છે. રોગી ઊંઘ માટે ગોળીનો ગુલામ બની જાય છે.

ઊંઘ આવવા માટે પોચી કે કઠણ પથારી, ઠંડો કે ગરમ ખંડ, સૂતા અગાઉ ગરમ કે ઠંડા દૂધનો પ્યાલો, હળવું સંગીત કે નીરવ શાંતિ, ખંડની દીવાલોના વિચારપૂર્વક પસંદ કરેલા રંગ, સૂવા પહેલાં ઠંડા પાણીથી હાથપગ ધોવા, બરડા અને પગ ઉપર માલિસ વગેરે અનેકઅનેક પ્રયોગો અજમાવવા જેવા છે.

સ્વસ્થતાથી જીવવા માટે ઊંઘનું ઘણું મહત્ત્વ છે. નીચે દર્શાવેલા પ્રયોગો અજમાવી જોશો:

૧) ઠંડા પાણીમાં બોળીને નીચોવેલાં પોતાં પેટ ઉપર મૂકવાં. આની કોઈ વિશિષ્ટ શાંતિદાતા અસર અનુભવાય છે. ૨) માથા તળેથી ઓશિકું કાઢી નાખી, પગ તળે મૂકવું. પગ વધુ અધ્ધર રાખવા વધારાનું ઓશિકું પણ મૂકી શકાય. આ રીતે અધ્ધર પગ રાખીને સૂવાથી થાકેલા શરીરને આરામ મળે છે. ૩) સૂવા પહેલાં થોડાં દંડબેઠક કરવાં. ૪) ઊંઘ આવવા લાગે ત્યાં સુધી આંખ ઉપર ગરમ પાણીનાં પોતાં મૂકવાં. ૫) રોગ યા કોઈ માનસિક કારણસર ઊંઘ ન આવતી હોય તો દાક્તરની સલાહ લઈ 'વેસ્પારેક્સ', 'મૅન્ડેક્સ', 'હિપ્ટોઝિમ' ગોળી વાપરવી.

અનુસંધાન] **અંગ્રેજી સાહિત્યનું આચમન** [પૃ. ૫૧૮થી

વશ થતી નથી. ભાઈ તેનું ખૂન કરે છે અને એ પોતે પણ નોકરના રાખેલા મારાઓને હાથે ખતમ થઈ જાય છે. આ નાટકમાં પણ નૈતિકતાનું વલણ સંદિગ્ધ છે. ઍનાબેલા પશ્ચાત્તાપમાં શેકાતી મરણ પામે છે, પણ નાટકના આરંભથી જ તે નિર્બળ–પોચટ છે. એનો ભાઈ ગર્વભેર, પોતે જ પોતાની બહેનના દેહનો સ્વામી હોય એ રીતે વર્તે છે, અને મૃત્યુ વખતે પણ નવી દુનિયામાં બહેનને મેળવવાનો આવેગ પ્રગટ કરે છે! ફૉર્ડે સહેતુક પ્રેક્ષકોની દૃઢ લાગણીઓને આઘાત આપવા આ પ્રકારનો કથાવિષય પસંદ કર્યો હશે કે માનવચિત્તનો તાગ મેળવવાની તેની આ રીત હશે એ વિષે વિવેચકોમાં ઠીક ચર્ચા ચાલી હતી.

જેઈમ્સ શર્લી

પ્યુરિટનોએ ૧૬૪૨માં ઇંગ્લૅન્ડમાં નાટકો અને નાટ્યશાળાઓ પર પ્રતિબંધ મૂકયો તે અરસામાં જેઈમ્સ શર્લી (James Shirley ૧૫૯૬-૧૬૬૬) નાટ્યક્ષેત્રે પ્રકાશમાં આવ્યો હતો. તેણે પ્રગાઢ પ્રેમાવેગ અને દુષ્ટતાનું આલેખન કરતી કરુણાંત કૃતિઓ રચી છે. તેની નીવડેલી ટ્રૅજડી 'કાર્ડિનલ' (Cadrinal ૧૬૪૧) છે. એમાં પ્રેમ, મહત્ત્વાકાંક્ષા, ખૂન ઇત્યાદિ વૃત્તિઓનું જ ઘેરું નિરૂપણ છે—'ધ ડચેઝ ઑવ માલ્ફી'ની યાદ આપી જાય તેવું—પણ વેબ્સ્ટરની કલાએ તે પહોંચી શકતી નથી. શર્લીની ટ્રૅજિક કૃતિમાં ઇલિઝાબેથ યુગની અને જૅકોબિયન ટ્રૅજડીના ટુકડાનું સંયોજન વરતાઈ આવે છે. એની કૉમેડી 'ધ લેડી ઑવ પ્લેઝર (The Lady of Pleasure) જૉન્સનની કૉમિક કૃતિઓ અને રેસ્ટોરેશનની કૉમેડી વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે.

અંગ્રેજી નાટ્યકલા આમ માર્લોથી શર્લી સુધીના સમયગાળામાં ચડતીપડતીના અનેક તબક્કામાંથી પસાર થઈ. અલબત્ત એ સમગ્ર પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક હતી કે કેમ એ વિષે વિવેચકો એકમત નથી. જાહેર ને ખાનગી થીએટરો વચ્ચેના સંબંધો, નટ અને નાટ્યલેખકો માટે નોકરીની શરતો, કલા અને મનોરંજન વચ્ચેનો સંબંધ, કોર્ટનું પલટાતું રહેતું વાયુમંડળ, રાષ્ટ્રીય સભાનતાની સ્થિતિમાં પરિવર્તનો–આ અને એવાં બીજાં અનેક પરિબળોએ ઇલિઝાબેથના યુગનાં તેમજ જૅકોબિયન યુગનાં અંગ્રેજી નાટકો પર વિવિધ પ્રકારની અસર પાડી છે. તેમ છતાં અંગ્રેજી નાટકે તેનું સર્વોત્તમ શિખર આ સમયગાળામાં જ સિદ્ધ કર્યું એ એક હકીકત છે. □

(આવતા અંકે નવું પ્રકરણ)

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

ડિસેમ્બર ૧૯૫૦·સળંગ અંક ૩૨૪

વિખ્યાત સંગીતકાર આફતાબે મૌસીકી ઉસ્તાદ ફૈયાઝહુસેનખાંના અવસાનની પચ્ચીસમી સંવત્સરી હમણાં ગઇ, એ જ પ્રસંગે, આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના 'કુમાર'માં અપાએલો એમનો જીવનપરિચય રજૂ કરી એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

વીણાઝંકારમાંથી એકાએક ઊઠેલા બસૂરા સૂર જેવા, ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાંના ઓચિંતા થએલા અવસાનના ખબર ગઈ તા. ૫મી નવેમ્બરે ભારે હૈયે સાંભળવા પડયા. જીવનભર આરાધના કરી, ધીરેધીરે રફતાર લેતા આપણા સંગીતના તેઓ એક આધારસ્તંભ થયા હતા.

સદીઓથી પેઢી દર પેઢી હિંદી સંગીતની માવજત કરતા આગ્રાના એક સંગીતકાર સફદરહુસેનખાંને ઘેર ઈ. ૧૮૮૦ની શરૂમાં એમનો જન્મ થએલો. દીવાને અકબરીના ખ્યાતનામા ગવૈયા રમઝાનખાં રંગીલેના વખતથી સંગીત એ કુટુંબમાં ઊતરતું આવેલું, એ 'રંગીલે'ના નામ પરથી આજે યે એમની વિશિષ્ટ ગાયકીને 'રંગીલા ઘરાણા'થી ઓળખવામાં આવે છે. ફૈયાઝખાંએ પણ એ ગાયકીને જાળવી રાખી સારી પેઠે પ્રસારી. આજના આપણા સંગીતમાં એ ઘરાણાની ઘણી ઊંડી અસર દેખાઈ આવે છે. એમનાં માતા પણ, અકબરના વખતમાં ધ્રુપદ ગાવામાં પ્રખ્યાત થએલા હાજી સુજાખાંની પેઢીના હોઈ, ઉસ્તાદને તો બંને પક્ષે સંગીત વારસામાં જ મળ્યું કહી શકાય. પરંતુ સંગીતનું પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન તો એમને માતામહ ગુલામ અબ્બાસખાંએ જ આપ્યું. પોતાની ૩-૪ વર્ષની વયે પિતા અવસાન પામ્યા બાદ તેઓ મોસાળમાં જ ઊછરેલા, એટલે માતામહ (નાના)ની ચીવટ અને કડકાઈથી

શરૂઆતનાં દસ વર્ષમાં જ એમણે મોટામોટા સંગીતકારોને આંજી નાખે એવી પ્રગતિ સાધી. ગુલામ અબ્બાસખાંએ નાનપણથી જ એમને સાથે ફેરવવા માંડેલા, એટલે બાવિના એ આશાસ્પદ સંગીતકારની કીર્તિ પણ સારીપેઠે પ્રસરી.

૧૯૦૬માં મ્હૈસૂરમાં ત્યાંના શાહી ગવૈયા નથ્થનખાંએ ગુલામ અબ્બાસખાંનો જલસો ગોઠવ્યો, જેમાં યુવાન ફૈયાઝખાંએ પણ ગાયુ. એ સાંભળી મ્હૈસૂર નરેશે એમને સુવર્ણચંદ્રકથી નવાજ્યા. એવામાં ઈ. ૧૯૧૨માં એમના સંગીતથી પ્રભાવિત થઈ, તેમને પોતાના દરબારના મુખ્ય સંગીતકાર તથા રાજ્યની સંગીત વિદ્યાપીઠના પ્રાધ્યાપક તરીકે નીમવા વડે દરા નરેશ સયાજીરાવે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પગાર વિષે પૂછતાં માસિક ૧૦૦ રૂપિયાથી એક પાઈ પણ ઓછી નહિ લેવા ફૈયાઝખાંએ જણાવેલું, જ્યારે એ કાળે ભલભલા ઉસ્તાદોને માટે પણ ૪૦-૫૦ રૂપિયા બસ થઈ રહેતા. પણ ગાયકવાડે એમને રાખી લીધા, એટલું જ નહિ એમને બહાર પણ સંગીતના કાર્યક્રમો કરવાની છૂટ આપી. આથી તેમની આવક અને ખ્યાતિમાં અનહદ વધારો થતો ચાલ્યો. ને પછી તો ગ્રામોફોન દ્વારા વહેતો થએલો એમનો કંઠ ભારતીય સંગીતની ખરી પહેચાન કરાવવા લાગ્યો.

દશેરાના એક ઉત્સવ નિમિત્તે મ્હૈસૂર તરફથી એમને આમંત્રણ મળ્યું. ઉત્તર હિંદના લગભગ બધા જ વિખ્યાત સંગીતકારો ત્યાં મળવાના હતા અને તે દરેકે દરબારમાં એક એક વખત પોતાનું સંગીત પેશ કરવાનું હતું. પરંતુ ફૈયાઝખાંના સંગીતે તો એવો પ્રભાવ પાડયો કે એમને ફરીફરી ગાવાનો આગ્રહ થયો અને મ્હૈસૂરનરેશે કિંમતી ભેટસોગાદોથી નવાજવા ઉપરાંત 'આફતાબે મૌસીકી' (સંગીતના સૂર્ય)નો ખિતાબ આપ્યો. પરંતુ એ ધારણ કરતાં પહેલાં ખાંસાહેબને સયાજીરાવની મંજૂરી મેળવવી આવશ્યક લાગવાથી મ્હૈસૂર નરેશે સયાજીરાવને છેક ઈંગ્લૅંડ તાર કરી પુછાવ્યું ને તેમણે પણ બાખુશી રજા આપી. એ પછી તો સંગીતભૂષણ, સંગીતચૂડામણિ, સંગીતશિરોમણિ વગેરે અનેક ખિતાબો એમને મળેલા છે. પરંતુ તેઓ તો ફક્ત 'આફતાબે મૌસીકી'નો જ ખિતાબ ધારણ કરતા.

એમની વિશિષ્ટ ગાયકી જે રંગીલા ઘરાણાથી જાણીતી છે, ને જે એમના દાદા રમઝાનખાં રંગીલેના નામ પરથી પ્રચલિત થએલી, એ 'રંગીલે' શબ્દ પરથી સૂચિત થતો શૃંગાર રસ એ તે ગાયકીનો મુખ્ય અંશ. એમાં પ્રાચીન ભારતીય ગાયકી ધ્રુપદ-ધમાર પર પણ એમનું ઘણું જ પ્રભુત્વ હતું. છતાં યે ૧૯૩૫ પહેલાં ભાગ્યે જ એમણે એ ગાયકી જાહેરમાં ગાઈ હશે. ભારતના બીજા સંગીતજ્ઞો માફક સંગીતનાં એકાદ બે અંગોમાં જ પ્રભુત્વ મેળવી તેઓ નહોતા અટકયા. તો યે રામકલી, જયજયવંતી, મેઘમલ્હાર, તોડી, સિંધુરા અને છાયાનટ ગાતી વેળા તેઓ ગજબના ખીલતા. એમનો સ્વર ધીર-ગંભીર ને પ્રવાહી, ત્રણે સપ્તકમાં સરખા જ વજનનો તથા રાગરાગિણીની ઝીણી વિગત અને વિશિષ્ટતાનો રસાસ્વાદ કરાવી શકે એટલો શુદ્ધ અને મીઠો હતો. ખાસ કરીને ધ્રુપદનો એમનો આલાપ અંશતઃ પણ અતિશયોક્તિ વિનાનો અને અજોડ ગણાય છે. કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે એટલો સુંદર આલાપ ખેંચનાર હવે બીજો કોઈ ભારતીય સંગીત પાસે નહિ રહ્યો હોય. ભલભલા ઉસ્તાદો પણ ક્વચિત્ જેમાં થાપ ખાઈ જાય એવી આલાપની સ્થાયી, સંવાદી, આભોગ વગેરે કક્ષામાં પણ તેઓ એટલી જ શાંતિથી પ્રમાણબદ્ધ સ્વરરચના વડે રાગરાગિણીનો સચોટ ખયાલ આપી શકતા. બઢત, બહલાવો, તાન, બોલતાન, ઉપજ, મુખડાબંધ વગેરેમાં એમના જેવી જમાવટ ભાગ્યે જ બીજો કોઈ સંગીતકાર કરી શકે. પણ સંગીતનું રસદર્શન કરાવતાં તેઓ તાર સપ્તકમાં ગાંધારથી ઊંચે અને મંદ સપ્તકમાં મધ્યમથી નીચે ભાગ્યે જ જતા. અલબત્ત, એમ તો એમનો સ્વર ખરજમાં છેક ષડ્જ સુધી ઊંડા ઊતરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો.

'પ્રેમપ્રિયા'ના તખલ્લુસથી એમણે લખેલી પચાસેક 'ચીજો' તો ભારતીય સંગીતના ઇતિહાસમાં એક પ્રકરણ સમાન છે. નાનપણમાં આગ્રામાં પડેલી વ્રજભાષાની અસર તેમાં દેખાઈ આવે છે. તેમાં યે જયજયવંતી—'મોરે મંદિર અબ લો નહિ આવે' અને ભૈરવી દાદરા —'બનાવો બતિયાં ચલો કાહે કો ઝૂઠી' તો એમની કીર્તિદા સમાન છે.

સારા સંગીતકાર થવા ઉપરાંત એક માણસ તરીકે પણ તેઓ એટલા જ સારા હતા. બધું જ કાર્ય ચીવટથી અને પદ્ધતિસર કરવાની એમની આદતથી એમની રહેણીકરણી પણ એવી જ પ્રભાવશાળી હતી. પરિષદો ને જલસાઓમાં તેઓ ભભકાદાર કપડાં, મોતીના હાર, ચાંદો વગેરેથી રાજાશાહી ઠસ્સો જમાવીને જતા; જોકે પાછલી અવસ્થામાં બીજું બધું ઝવેરાત તો ઓછું કરી નાખેલું, પણ હીરામાણેકની વીંટીઓ તો એમણે છેક સુધી આંગળા પર

પહેરી રાખેલી. પરંતુ શૉખીન હોવા છતાં તેઓ શરીર પ્રત્યે જરા યે બેવફા નહોતા થયા. છેક નાનપણથી જ એમને કુસ્તીનો શૉખ હતો અને કેટલા યે કુસ્તીબાજો સાથે એમણે મૈત્રી સાધી હતી. આપણા ઘણા સંગીતજ્ઞોમાં દેખાય છે એવી ટીકા કરવાની એમને જરા યે આદત નહોતી. શાગિર્દો પ્રત્યે તો તેઓ એક મિત્ર, ફિલસૂફ અને સાચા માર્ગદર્શક સમાન હતા.

વડોદરાની સંગીત-વિદ્યાપીઠમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે તૈયાર થયા, પણ તે ઉપરાંત બીજા સંગીતજ્ઞો પણ એમની પાસે શીખવા આવતા; જેમાંના કલકત્તાના આત હુસેન, દિલીપચંદ્ર વેદી, લતાફત હુસેન, સ્વામી વલ્લભદાસ, લખનૌની મૉરિસ કૉલેજ ઑવ મ્યૂઝિકના પ્રિન્સિપલ એસ. એન. રતંજંકર, ભીષ્મદેવ ચૅટરજી, આગ્રાની મલ્કા જાન વગેરે તો પ્રખ્યાત સંગીતકારો ગણાય છે. ફિલ્મી નટ કુંદનલાલ સાઈગલે પણ તેમની પાસેથી શિક્ષણ લીધેલું.

બે જ વર્ષ પહેલાં એમને લકવા થએલો ને તબિયત લથડેલી, પણ એમની કલાને આંચ ન આવી. ૧૯૪૯માં કલકત્તાની સંગીત પરિષદમાં એમણે ભાગ લીધો. ત્યાં તેમને ૧૦,-૦૦૦ રૂપિયાની થેલી અર્પણ થઈ. ગયે વરસે રેડિયો પર ગાવા માટે તેઓ દિલ્હી ગયા ત્યાં માંદા પડયા પછી એમની તબિયત ન જ સુધરી. ક્ષયની અસર જણાવા લાગી. પરંતુ છેક સુધી નબળાઈની જરા યે અસર વર્તાવા ન દેતાં, ૬૦ વર્ષની જૈફ વયે તેઓ ગઈ પાંચમી નવેમ્બરે સવારના સાડા સાત વાગ્યે જન્નતનશીન થયા. આજે હવે આપણે દુઃખ સાથે એમની રેકૉર્ડ સાંભળી સંતોષ માનવા સાથે આશા રાખીએ કે એમના શિષ્યો અને સંગીતના બીજા નવા વિદ્યાર્થીઓ એ રેકૉર્ડોનો અભ્યાસ કરી વિકાર પામતી જતી આપણી આ કલાને તેનાં શુદ્ધ સ્વરૂપોમાં જાળવી રાખવા પોતાથી બનતો બધો જ પુરુષાર્થ કરી છૂટે. □

અને હવે, વૈવિધ્યની એક વાનગી:

માણસજાતનો મોંઘો મિત્ર

બધાં પ્રાણીઓમાં હાથી, ઘોડા અને કૂતરાંએ સૌથી વધુ બુદ્ધિમાન, ડાહ્યાં અને વફાદાર ગણાયાં છે. તેમાં યે કૂતરાની માણસ પ્રત્યેની વફાદારી તો નિરપવાદપણે શ્રેષ્ઠ ગણાઈ છે. આપણે ત્યાં તો માત્ર, હિમાલય ગળવા ચાલેલા યુધિષ્ઠિરની પાછળપાછળ ઠેઠ સ્વર્ગ સુધી પહોંચેલા કૂતરાની એકમાત્ર પુરાણકથા જ તેની વફાદારીની ગાથાનો નહિ જેવો તંતુ સાચવી રહી છે, અને ક્યાંક ક્યાંક લોકકથાઓમાં વણઝારાના કૂતરાની વફાદારીની વાતો ડોકાય છે. એ આપણા મધ્યકાળે અછૂતની અધોગતિએ પહોંચેલી ધર્મભાવનાનું જ કદાચ પરિણામ હશે. પણ પશ્ચિમમાં તો માણસજાતના મોંઘા મિત્ર તરીકે બિરદાવાએલું ને સદા વ્હાલસોયું બનેલું એ પ્રાણી લગભગ ઘરઘરનું સાથી બન્યું છે. આથી ત્યાં કૂતરાંની અનેકવિધ જાતો દેશપરદેશથી આણીને કેળવાઈ છે. એ પ્રત્યેકની ખાસિયતો, વિશિષ્ટતા અને વિવિધ ગુણધર્મો પણ હોય છે. બરફનાં તોફાનોમાં ફસાએલાં અને દટાએલાં માણસોને પોતાની તીવ્ર ઘ્રાણશક્તિથી શોધી કાઢીને ખેંચી આણનાર કદાવર અને વફાદાર સેન્ટ બર્નાર્ડ કૂતરાથી માંડીને, એ જ અદ્ભુત વાસશક્તિથી કેદીનો પણ પીછો પકડી ઘસડી આણનાર 'બ્લડ હાઉન્ડ' સુધીની અવનવી જાતો ત્યાં થાય છે. આપણી પેઠે માત્ર બપોરે કે રાત્રે 'તૂ તૂ' કરી બોલાવી, ગંધાતી ચાટ ઉપર જમ્યા પહેલાંની ચાનકી ખવડાવવા પૂરતું જ અસ્તિત્વ એ પ્રાણીનું ત્યાં નથી; કુટુમ્બનો જ જીવ હોય તેમ એ પળાય છે. તેમની માવજત માટે તેમનાં જ ખાસ 'ડૉગ સોપ', 'ડૉગ બિસ્કિટ' અને 'ડૉગ મેડિસીન' બનાવવા સુધીની કાળજી એ પ્રજાએ લીધી છે.

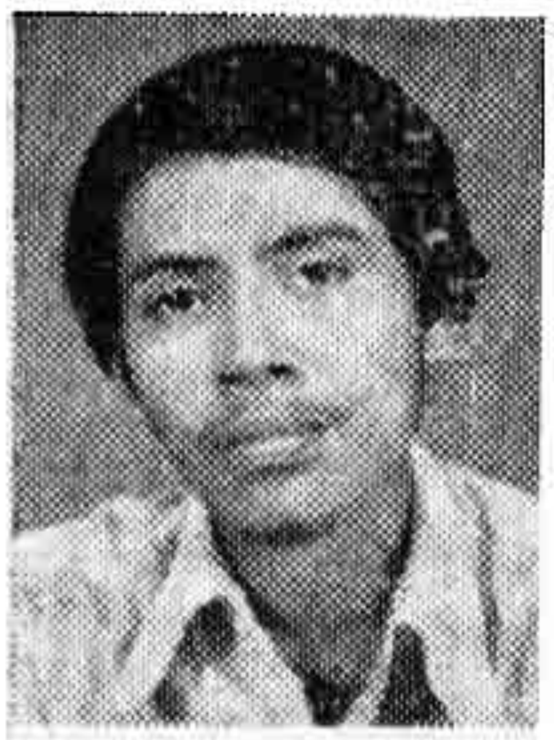
આ સાથે ત્યાં પળાતાં કૂતરાંની સંખ્યાબંધ જાતો પૈકીની થોડી મુખ્ય બતાવી છે: આપણે ત્યાં 'પારિયા ડૉગ' નામથી તુચ્છકારાએલાં શેરીનાં કૂતરાં સિવાય બીજી કઈ કઈ જાતનાં કૂતરાં થાય છે તેની કોઈને ભાળ છે ખરી?

સામેના ચિત્રમાં દર્શાવેલી કૂતરાની જાતોનાં નામ: મથાળેથી ડાબી બાજુથી ક્રમાનુસાર (૧) ચાઉચાઉ, (૨) સસેક્સ સ્પૅનિયલ, (૩) ડાશન્ડ, (૪) પેકીનીઝ, (૫) સાલુકી, (૬) ફૉક્સટેરિયર કે 'વાયર', (૭) બુલડૉગ, (૮) કે અર્ન ટેરિયર, (૯) આઇરિશ સેટર અને (૧૦) ફૉક્સહાઉન્ડ—લોંકડીનો શિકારી. □

શતરંજ

રવિશેખર—શતરંજના નવા રાષ્ટ્રીય ચૅમ્પીઅન

તાજેતરમાં પટણા ખાતે રમાએલી શતરંજની ૧૩મી રાષ્ટ્રીય 'એ' ટુર્નામેન્ટમાં પ્રથમ આવીને તમીળનાડુના ૨૧ વર્ષના યુવાન ખેલાડી રવિશેખર નવા રાષ્ટ્રીય ચૅમ્પીઅન બન્યા છે. આટલી નાની વયે રાષ્ટ્રીય વિજેતા બનનાર તેઓ પહેલા છે. મેન્યુઅલ એરૉને આ પદ ૨૩ વર્ષની વયે મેળવ્યું હતું.

આપણે જાણીએ છીએ કે આ ટુર્નામેન્ટ રમવા ૨૦ ખેલાડી હકદાર હતા, પણ તેમાંથી ફક્ત ૧૭ ખેલાડીએ જ તેમાં ભાગ લીધો. નીચે તેમણે મેળવેલાં સ્થાન, તેમના પૉઈન્ટ અને જરૂર હોય ત્યાં SB Score આપ્યા છે.

૧ આર. રવિશેખર (તમીળનાડુ) ૧૧½–૮૭¾
૨ મેન્યુઅલ એરૉન (તમીળનાડુ) ૧૧½–૮૦
૩ વિજય અધિકારી (મહારાષ્ટ્ર) ૧૦½–૭૮¾
૪ મહમ્મદ હસ્સન (આંધ્રપ્રદેશ) ૧૦½+૭૮
૫ નસીરઅલી (ઉત્તરપ્રદેશ) ૧૦½–૬૯½
૬ શામશુલહસન (મહારાષ્ટ્ર) ૧૦

આ છ ખેલાડી ૧૪મી રાષ્ટ્રીય 'એ' ટુર્નામેન્ટમાં સીધા રમી શકશે. બાકીના ૧૧ ખેલાડી રાષ્ટ્રિય 'બી' ટુર્નામેન્ટમાં રમી શકશે.

૭ એસ. વી નટરાજન (તમીળનાડુ) ૯½
૮ આર. વિજયરાઘવન (તમીળનાડુ) ૯
૯ નસીરુદ્દીન ગાલીબ (આંધ્રપ્રદેશ) ૮
૧૦ પી. એમ. મોહાન્તી (ઓરિસ્સા) ૭–૪૯
૧૧ રફિકખાન (મધ્યપ્રદેશ) ૭–૪૬½
૧૨ રાજેશ બહાદુર (મધ્યપ્રદેશ) ૭–૪૪½
૧૩ અબ્દુલ જબ્બાર (મહારાષ્ટ્ર) ૬½
૧૪ આર. નાગેન્દ્ર (આંધ્રપ્રદેશ) ૫½
૧૫ રવિવર્મા દાંડેકર (મહારાષ્ટ્ર) ૪½–૩૩½
૧૫ મણિકન્ડા સ્વામી (તમીળનાડુ) ૪½–૩૦
૧૭ માઈકલ લૅાબો (કર્ણાટક) ૨

રવિશેખર તેમજ મૅન્યુઅલ એરૉનના ૧૧½ પૉઈન્ટ હતા. પણ એસ. બી સ્કૉરને લીધે રવિશેખરને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું. તેમણે ૧૯૭૦થી જ શતરંજમાં ઊંડો રસ લેવાનો આરંભ કરેલો. ઈ. ૧૯૭૨માં રાષ્ટ્રીય જુનીઅર ટુર્નામેન્ટમાં છઠ્ઠું સ્થાન મળ્યું. ઈ. ૧૯૭૩માં તેઓ જીત્યા અને રાષ્ટ્રીય 'બી'માં રમ્યા તે વર્ષે અમદાવાદમાં ૧૭મું સ્થાન મળ્યું. ઈ. ૧૯૭૪માં (મુંબાઈના પ્રવીણ થીપ્સેની ભાગીદારીમાં) ફરી જુનીઅરે ચૅમ્પીઅન થયા. તે વર્ષે ભુવનેશ્વરની રાષ્ટ્રીય 'બી'માં આઠમા આવી, રૂરકેલામાં રમાએલી રાષ્ટ્રીય 'એ'માં રમવા હક્ક મેળવ્યો. ત્યાં ૧૨મું સ્થાન મળ્યું. આ વર્ષે રાષ્ટ્રીય 'બી' ને પછી રાષ્ટ્રીય 'એ'માં પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું. આ ઝડપી પ્રગતિ જોતાં તેઓ ટૂંક સમયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ઉસ્તાદની પદવી મેળવશે તેવી આશા જાગે છે. જો યોગ્ય માર્ગદર્શન અને આંતરરાષ્ટ્રીય ટુર્નામેન્ટમાં પૂરતો અનુભવ મળે તો ભારતના પહેલા મહાઉસ્તાદ પણ બને એવી આશા રાખી શકાય.

આંતરરાષ્ટ્રીય ઉસ્તાદ મૅન્યુઅલ એરૉન ઉપરાઉપર પાંચ (કુલ સાત) ટુર્નામેન્ટમાં પ્રથમ આવ્યા છે. જો આ વખતે પણ 'ટાઇ' છોડવા એસ. બી. સ્કૉરના બદલે મૅચ હોત તો '૭૨ની જેમ તેઓ જીતત કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે

મહારાષ્ટ્રના વિજય અધિકારીએ પણ આ વર્ષે સારો દેખાવ કર્યો છે. એમની પાસેથી પણ સારી આશા રાખી શકાય તેવી તેમની રમત છે. મહમ્મદ હસ્સને પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે. નસીરઅલીને માટે આ આઠમી રાષ્ટ્રીય ટુર્નામેન્ટ હતી. આ પહેલાં દરેક વખતે આથી સારું પરિણામ આવ્યું છે. એમણે એક વખત પહેલું, ત્રણ વખત બીજું, એક વખત ત્રીજું અને બે વાર ચોથું સ્થાન મેળવ્યું હતું. આ ટુર્નામેન્ટમાં ૧૪મા રાઉન્ડને અંતે તેઓ રવિશેખર તેમજ એરૉનથી બે પૉઈન્ટ આગળ હતા અને તેથી આઠ વર્ષ પછી ફરી ચૅમ્પીઅન બનશે તેમ લાગતું હતું. પંદરમા રાઉન્ડમાં તેમની સરસાઈ એક જ પૉઈન્ટની રહી. ૧૬મા રાઉન્ડમાં વિજયરાઘવને ઘણી જ આકર્ષક રીતે તેમને હરાવ્યા. હવે છેલ્લા ૧૭મા રાઉન્ડની શરૂઆતમાં ત્રણેના ૧૦½ પૉઈન્ટ હતા. એરૉનને સૌથી સહેલું રાઉન્ડ હતું. નસીરઅલી અને રવિશેખરને એકબીજા સાથે રમવાનું હતું. તેમની રમત ડ્રૉ થાય તો એરૉન વિજયી થાત. પણ રવિશેખરે ઘણી જ આક્રમક રમત રમીને નસીરઅલીને હરાવ્યા તેથી તેઓ પાંચમા સ્થાને ધકેલાઈ ગયા. આ રમત માટે રવિશેખરને ટુર્નામેન્ટની સારામાં સારી રમત માટેનું ઈનામ પણ મળ્યું. **સુરેશ મોદી**

અનુસંધાન] **ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણ** [પૃષ્ઠ ૫૦૪થી

આ સંસ્થામાં એક અતિથિ વિદ્યાર્થી જેવા હતા ને આજે પણ તે અમારા એક અંગ સમા છે. ભાઈ રસિકલાલ પરીખે મદ્રાસ ને મુંબાઈની આર્ટ સ્કૂલનો પૂરો પરિચય કરીને સર્વોચ્ચ પ્રશંસા મેળવી છે; અને છેવટમાં બહાર નીકળેલા હરિજન વિદ્યાર્થી ભાઈ છગનલાલ જાદવ આજે લખનૌની આર્ટ સ્કૂલમાં અધ્યાપકો પસંદ કરે એવી પાત્રતા બતાવી રહ્યા છે. તે પછી તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓ પણ એવી જ ઉજ્જ્વલ પરંપરા દાખવે એવી આશા આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત અનેક વિદ્યાર્થીઓએ માર્ગદર્શનનો લાભ મેળવ્યો છે. પરંતુ હવે જ્યારે ગુજરાતને કર્મકુશળ યુવાન ચિત્રકારો સાંપડયા છે ત્યારે વધુ વખત પરપ્રાંતનાં ખર્ચો અને પ્રવાસ વહોરવાની હવેના વિદ્યાર્થીઓને જરૂર રહેવી ન જોઈએ.

અમે ફોટોગ્રાફીને પણ કળાની એક સન્માનિત શાખા તરીકે આવકારી છે. કલાકારની ઝંખના સંતોષે એવી કૃતિઓ ફોટોગ્રાફીથી પણ થઈ શકે એ હવે બિનતકરારી વિષય બન્યો છે. એટલે અમે તેનો પણ પ્રગતિમાન વિકાસ સાધવા તત્પર રહીશું. ભાઈ બલવંત ભટ્ટે ફોટોગ્રાફીના પહેલા વિદ્યાર્થી તરીકે આજ સુધી મારા કલાગૃહનો નિકટ સંબંધ સાચવી તે કળામાં વિશેષજ્ઞ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓને તેમની સલાહ ને સૂચનાઓનો લાભ આપી ફોટોગ્રાફીની ઉચ્ચ શ્રેણીમાં દોર્યા છે. આપ સૌ જાણીને ખુશ થશો કે મારા નમ્ર કલાગૃહમાંથી તૈયાર થએલા એક વિદ્યાર્થી ભાઈ જગન્નાથ મહેતા યુરોપમાં વીએનાની સર્વોચ્ચ ફોટોગ્રાફી કૉલેજના ત્રીજા વર્ષના 'એ' કલાસમાં સ્થાન પામ્યા છે ને છેલ્લી ઢબે ફોટોગ્રાફીનો યથાર્થ કેમ ઉપયોગ કરવો તેમાં પારંગત થવા યત્ન કરશે. ભવિષ્યમાં આ સંસ્થા તેમનાં જ્ઞાન-અનુભવનો પૂરો લાભ પામે એવી સંપૂર્ણ આશા છે.

મુદ્રણકળાનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ ગુજરાતમાં અનન્ય રીતે વિકસાવનાર શ્રી બચુભાઈ રાવત આ સંસ્થાના સાથમાં પહેલાંથી જ રહીને કુમાર કાર્યાલયમાં તે ખીલવી રહ્યા છે એ જાહેર પ્રજાના ધ્યાન બહાર હોવું ન જોઈએ. એમના સહકારે આજ દસ વર્ષથી ગુજરાતમાં કલાપ્રચારનું કાર્ય અનેકગણું દીપતું કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ઊગતા કલાકારોને દિશાસૂચન કરી શકે એટલાં જ્ઞાન. અનુભવ અને કર્મકુશળતા એમણે પ્રાપ્ત કર્યાં છે. પ્રકાશનને લગતી ચિત્રકળામાં યુવાન કલાકારોને પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવવાની જે સરસ તક અમે આથી આપી શકીશું તે બીજી કોઈ પણ ચિત્રશાળાને સુલભ નથી.

ગુજરાતના ચિત્રકારો માટે અન્ય પ્રાંતો આજે આદરથી નોંધ લે છે, ગુજરાતની કલાના રંગોમાં ઝલક વધી છે, રસ અને ઊર્મિ ઊતર્યાં છે, એવે સમયે ગુજરાતની કલાની સેવા માટે આવી સંસ્થા નિર્માય તેનું ઔચિત્ય અને અગત્ય સ્પષ્ટ જણાશે.'

(ચાલુ)

આ અંકની કોથળી ઉપરના સરનામામાં આપના ગ્રાહકનંબરને છેડે જો ૧૨નો આંક હોય તો

આ અંક સાથે આપનું લવાજમ પૂરું થાય છે

સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો દુનિયામાં કોઈ કરી શકે નહિ;—અમે પણ કરતા નથી. પરંતુ નમ્રતાપૂર્વક એટલું કહી શકાય કે ગુજરાતનાં સામયિકોના ઇતિહાસમાં 'કુમારે' પોતાનું આગવું ને અનન્ય વ્યક્તિત્વ વિકસાવ્યું છે, ને આજ અરધી સદી ઉપરાંતથી—બાવન વર્ષથી પ્રબોધક અને ચિત્રસમૃદ્ધ વાચન આપવાનું પોતાનું એ ધોરણ એકસરખું જાળવી રાખ્યું છે. આશા છે કે આપ ચાલુ રહેશો.

એક લાભદાયક યોજના: દેવો ધાધલ: સો નકલો સસ્તી કિંમતે

વહાણવટાના નિષ્ણાત લેખક 'સુકાની'ની લખેલી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ એવી એ સાગર-સાહસ-શૌર્ય કથા (જ્ઞાનસંભાર ભરેલાં પરિશિષ્ટો સાથે ૩૫૦ પાનાં, પાકું પૂઠું) જે રજિ. પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧૭માં પડે તે માત્ર રૂ. ૧૨માં ઘેર બેઠાં મેળવી શકો.

વહેલા તે પહેલા

'કુમાર'ના જે ગ્રાહકો પોતાના લવાજમ સાથે રૂ. ૧૨ ઉમેરીને અમને રૂ. ૩૬ મની ઑર્ડરથી મોકલશે તેવા **પહેલા સો ગ્રાહકોને** અમે અમારે ખર્ચે રજિ. ટપાલથી ઘેર બેઠાં સદરહુ નવલકથા પહોંચાડીશું. તે માટે લવાજમના કાર્ડની પાછળ સગવડ છે.

લવાજમ કઈ રીતે મોકલશો?

લવાજમ મોકલવાની ચાર પદ્ધતિઓ કાર્ડ સામે સમજાવી છે; અને અનુભવે સૌ જાણે છે કે લવાજમ મની ઑર્ડરથી મોકલવું એ સૌથી વધુ સલામત ને ઓછું ખર્ચાળ છે. ચેક બીડો તો કમિશનની રકમ ઉમેરીને અને કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડના નામનો બીડશો.

અને જો ગ્રાહક ન રહેવું હોય તો પણ કૃપા કરી તે મુદ્દો પણ ભરી મોકલશો, કે જેથી અમે વી. પી. કરવાના નાહકના ખર્ચમાં ન ઊતરીએ. એથી આપને માત્ર થોડી તકલીફ જ છે, પરંતુ નહિતર અમને રૂ. બેનો ખર્ચ માથે પડશે.

છતાં કોઈ સંજોગોમાં ૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ સુધીમાં આપનો નિર્ણય નહિ મળે તો આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાના છો એમ સમજીને આવતો અંક વી. પી. થી મોકલીશું તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે.

આપનો ગ્રાહકનંબર?

કાર્ડમાં આપનો ગ્રાહકનંબર તો અવશ્ય ભરી મોકલશો. આ અંકની કોથળી પર આપના સરનામાને મથાળે તે આપ્યો છે.

લવાજમ રૂ. ૨૪ કઈ રીતે મોકલશો?

મની ઑર્ડરથી રૂ. ૨૪–૫૫ પૂરું થશે.
પોસ્ટલ ઑર્ડરથી પણ રૂ. ૨૪–૫૫ થશે.
ચેકથી ચેક કમિશન સાથે રૂ. ૨૭–૫૫ થશે.
વી. પી. થી મંગાવતાં રૂ. ૨૬–૩૦ થશે.

વ્યવસ્થાપક 'કુમાર' · અમદાવાદ તા. ____________

વિ. ઈ. સ. ૧૯૭૬ના વર્ષના ગ્રાહક તરીકે મારું નામ ચાલુ રાખશો. તે માટે આ સાથે મારું માહે __________ થી __________ સુધીના __________ માસનું લવાજમ રૂપિયા __________

'નીચેની રીતે મોકલું છું: ☐ મની ઑર્ડરથી ☐ ચેકથી ☐ પોસ્ટલ ઑર્ડરથી ☐ એજન્ટ દ્વારા

☐ તે માટે જાન્યુઆરીનો અંક મને વી. પી. થી મોકલશો.*

[*જે રીતે લવાજમ મોકલતા હો તે ખાનામાં ✓ આવી નિશાની કરી બાકીનું રદ કરશો.]

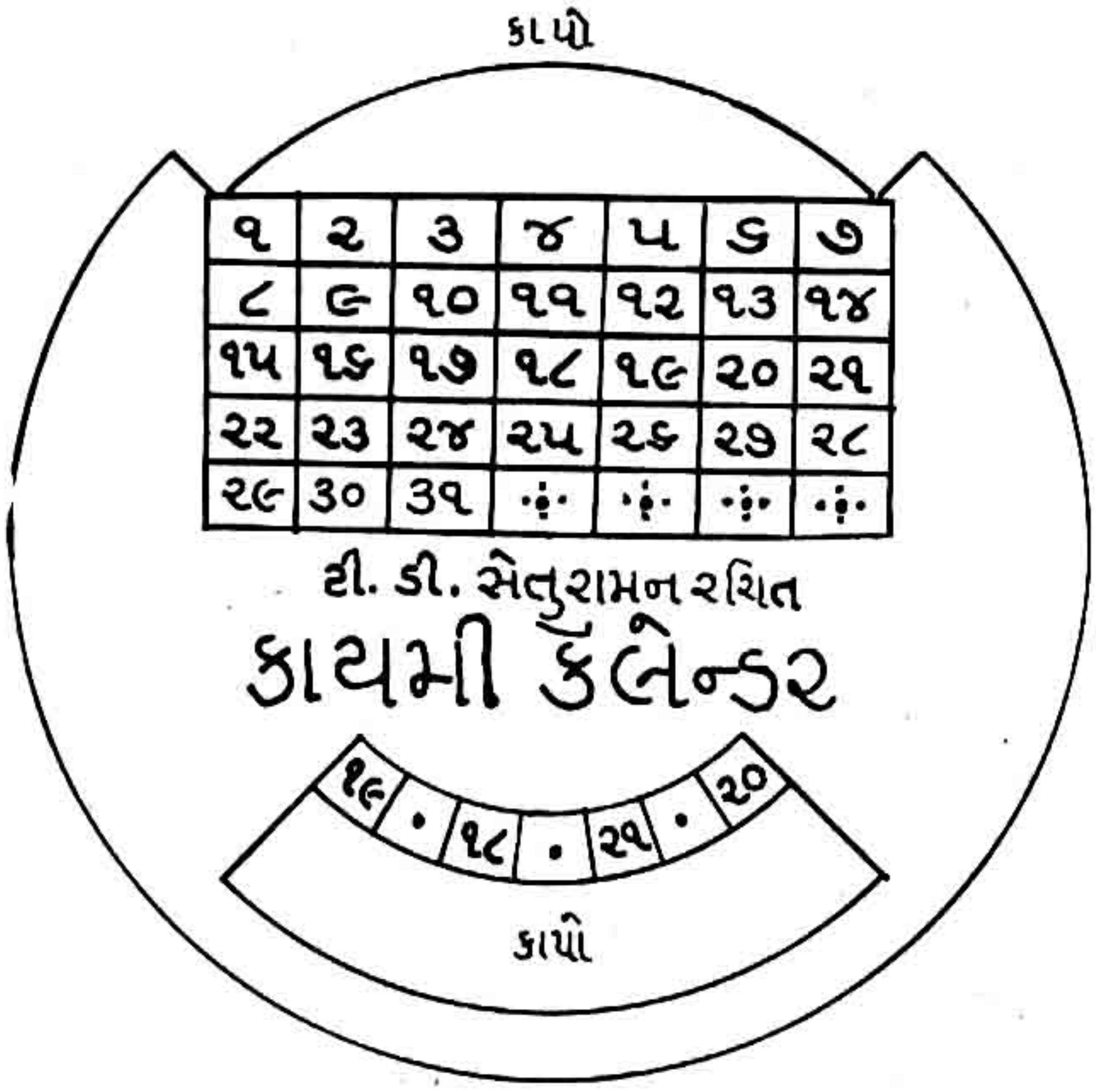
☐ મારું નામ કમી કરશો. મારો ગ્રાહક નંબર __________ છે.

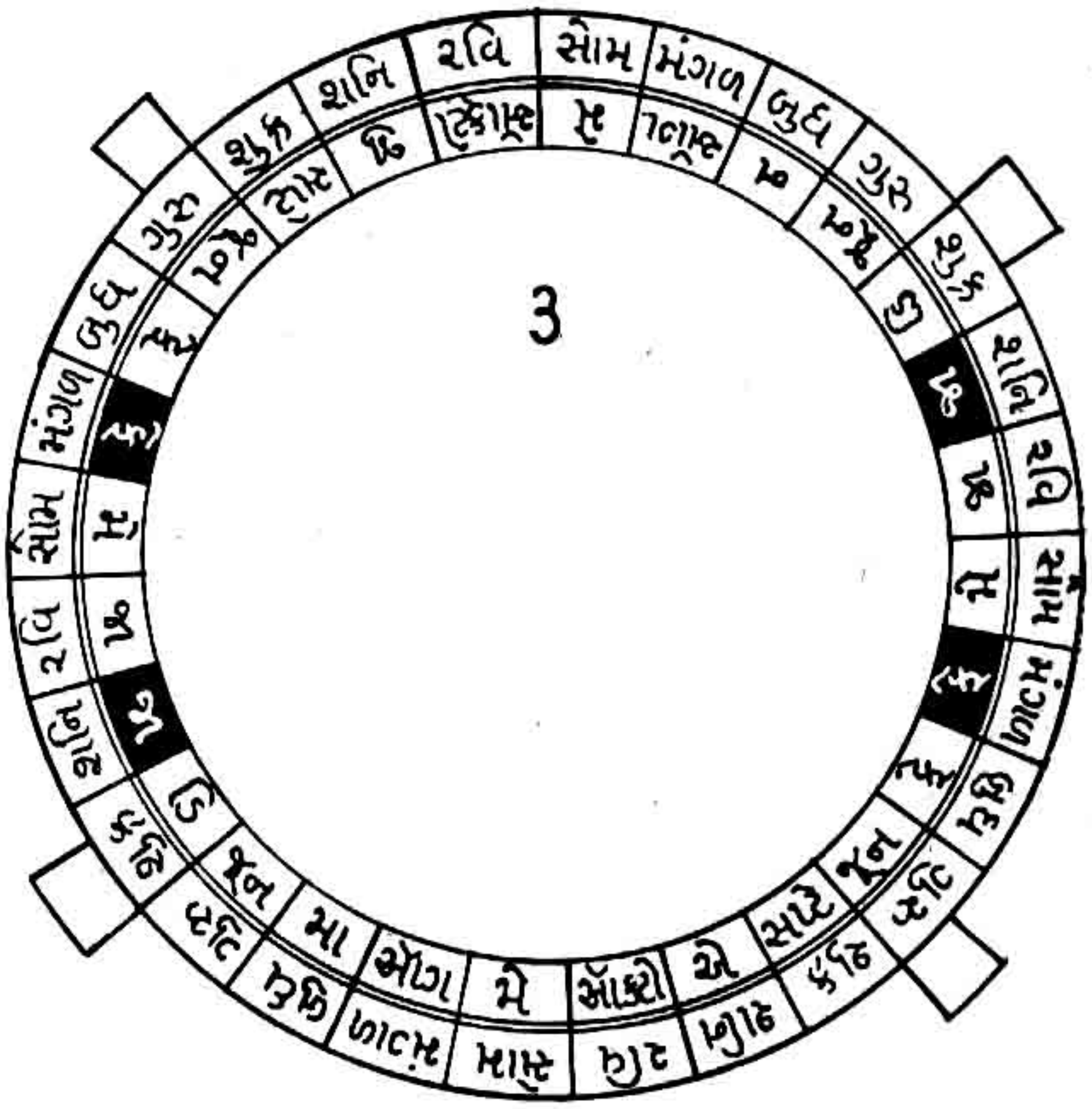
પૂરું નામ તથા સરનામું ______________________________

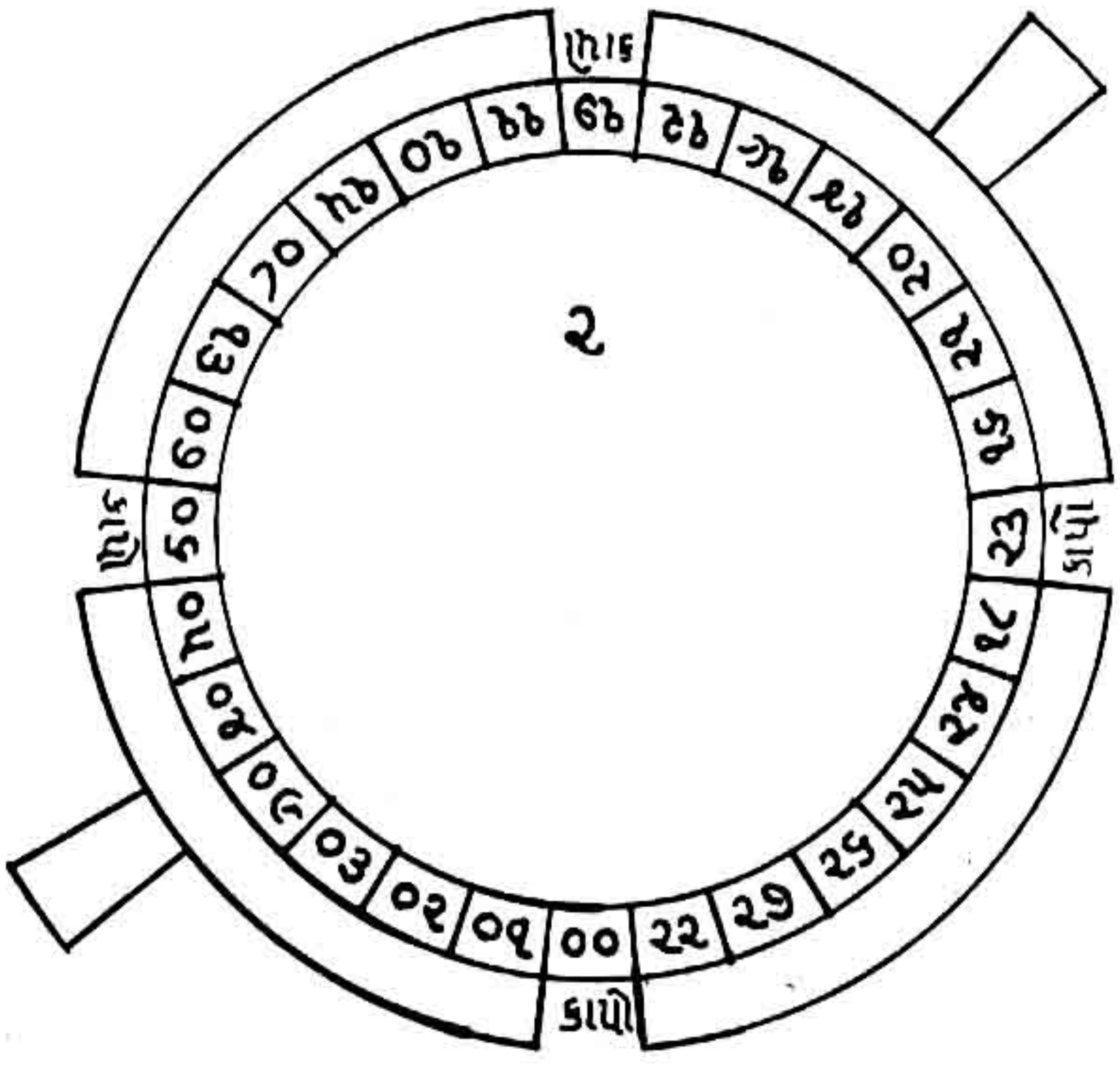
____

લવાજમ: દેશમાં રૂ. ૨૪ · પરદેશમાં રૂ. ૪૦ કે પાઉન્ડ ૨(બે) યા ડૉલર ૫–૫૦

'દેવો ધાધલ' સસ્તી કિંમતે મેળવવા માટે આના પાછળનું ભરી મોકલવું.

એક નવું કાયમી કૅલેન્ડર

લાઈફ ઈન્સ્યોરન્સ કૉર્પોરેશનની માસિક પત્રિકા 'યોગક્ષેમ'માં શ્રી ટી. ડી. સેતુરામન રચિત આ એક કાયમી કૅલેન્ડર પ્રકટ થએલું. એનું આ ગુજરાતી રૂપાંતર સાભાર રજૂ કર્યું છે. સાથેની આકૃતિઓમાં વચ્ચે ક્રમ દર્શાવ્યા પ્રમાણે એનાં ત્રણે ચક્રને કાપીને મધ્યમાં એક પિન બેસાડી ગોળ ફરી શકે એ રીતે ક્રમ વાર એક બીજા પર લગાડીને એનો ઉપયોગ કરી શકાશે. આજે વપરાતું ગ્રેગરીઅન કૅલેન્ડર ઇ. ૧૭૫૨માં કેટલાક સુધારાઓ પછી ચાલુ થએલું છે, એટલે આ કૅલેન્ડર ઇ. સ. ૧૭૫૨ પછીનાં તારીખ-વાર જોવામાં ઉપયોગી થશે. એનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તેની સમજ આ અંકની 'માધુકરી'માં આપી છે.

'દેવો ધાધલ' માટે

વ્યવસ્થાપક 'કુમાર'

આ સાથે મારા ઈ. ૧૯૭૬ના લવાજમના રૂ. ૨૪ ઉપરાંત, 'દેવો ધાધલ' પુસ્તકની સસ્તી કિંમતના રૂ. ૧૨ મળી કુલ રૂ. ૩૬ મની ઑર્ડર/પોસ્ટલ ઑર્ડર/ચેકથી મોકલું છું. આશા છે કે મારો નંબર પ્રથમ ૧૦૦માં આવી જશે. સહી ____________

નામ ____________

સરનામું ____________

કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦

૧૪૫૪ રાયપુર
AHMEDABAD 380 001
(INDIA)

અનુસંધાન] **વાચકો લખે છે** [પૃ. ૪૮૪થી

'આશ્રમનો ઉલ્લુ'

શ્રી ત્રિભુવન હેમાણીના લખાણનો ખુલાસો: તમારી પાસે હિંદી પરથી અનુવાદી 'કાગડાની નજરે' છે. એના લેખકે જે તખલ્લુસ અપનાવ્યું છે તેનું નામ 'આશ્રમનો ઉલ્લુ' છે. શ્રી ત્રિભુવનભાઈએ લખ્યું છે કે "કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ 'કાગડાની નજરે' શીર્ષક લેખમાળા લખી છે.'–એ ખોટું છે. ખરું નામ તો 'સર્વોદય'ના સંપાદક અને 'આશ્રમનો ઉલ્લુ' જ જાણે છે. જ્યારે કિશોરલાલ મશરૂવાળા એ લેખમાળાના સંગ્રહમાં 'મૂળ ભૂમિકા'માં લખે છે કે "ઉલ્લુને શોધવા નીકળનાર બીજા ઉલ્લુ જ મનાય, અને જો કલ્પના કરવામાં ભૂલ કરે તો મોટો ઉલ્લુ ઠરે. આથી હું 'આશ્રમના ઉલ્લુ'ની શોધમાં પડવા ઇચ્છતો નથી. પછી રહ્યો એના વિચારોનો સવાલ. જે ખુલ્લેખુલ્લો ઉલ્લુ જ છે તેના વિચારો સાથે સહમત થાઉં તો હું બીજો ઉલ્લુ ઠરું, અને અસહમત થઈ એક ઉલ્લુના વિચારોની સમાલોચના કરવા બેસવું એ પણ મને પ્રિય નથી. આથી મારે એ જ વૃત્તિ ધારણ કરવી પડે છે, જે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ કોમી ચુકાદાની બાબતમાં રાખી છે. એટલે કે હું આ ઉલ્લુના વિચારો સાથે સંમત પણ નથી થતો. કોઈ કે કહ્યું જ છે કે, 'મહાસભા યેન ગતા સ પન્થા:'

કિશોરલાલ મશરૂવાળાની આ મૂળ ભૂમિકા ઉપરથી ખયાલ આવશે કે 'કાગડાની નજરે'ના લેખક તેઓ નથી જ!

(ધાયજ) —કિરીટકુમાર વ. પટેલ

જૈન ધર્મ

ઑક્ટોબર અંકમાં શ્રી કિશોર સી. ઠાકરે લખ્યું છે કે 'જૈન ધર્મની એક ખાસ ખાસિયત રહી છે કે ઘણું ખરું લાગતુંવળગતું ભેળવી દે છે' એ એમણે સંપૂર્ણ દ્વેષભાવથી લખેલું લાગે છે. બાકી તો, કોણે કોનામાંથી પોતાનામાં સેરવી દીધું છે એની ચર્ચા ઘણી લાંબી ચાલે અને આવાં બિનજવાબદારીભર્યાં વિધાનો કરતાં પહેલાં સર્વપક્ષી તટસ્થ વિચારણા થવી ઘટે.

શ્રી નરોત્તમ પલાણે લખેલું કે 'અગાઉના તીર્થંકરોએ પ્રબોધેલા જૈનધર્મ' જેવાં વિધાનો ઐતિહાસિક નથી. એના કરતાં જો એમ કહ્યું હોત, કે અમને ત્રેવીસ કે ચોવીસમા તીર્થંકરોનાં જ પ્રમાણ મળે છે તો તે વધુ હકારાત્મક લાગે છે, કારણ કે આજે ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વવિદો પાસે પ્રમાણ ન મળ્યું હોય તો તે ભવિષ્યમાં ન જ મળે એવું કંઈ નથી. ભૂતકાળના નિર્ણયો વર્તમાનમાં બદલવા પડયા છે.

(મુંબાઈ) —દીપક દોશી

સરદારનું જન્મસ્થાન

'કુમાર'ના ઑક્ટોબર અંકમાં સરદાર પટેલનાં જીવનસોપાન આપ્યાં છે એમાં વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ કરમસદમાં થયો હોવાનું જણાવ્યું છે તે ખોટું છે. એમનો જન્મ નડિયાદમાં એમને મોસાળ થયો હતો. શ્રી નરહરિભાઈ પરીખે લખેલું સરદાર પટેલનું જીવનચરિત્ર જોવાથી આની ખાતરી થશે.

(નવી દિલ્હી) —માલવિકા ભટ્ટ

ગાયકવાડ–૧

ઑક્ટોબર 'કુમાર'માં 'વાચકો લખે છે'માં શ્રી નરોત્તમ પલાણે 'ગાયકવાડ' અટકના મૂળ વિષે માહિતી માગી છે. તે નીચે આપું છું:

'કીંવ' મરાઠી શબ્દનો અર્થ દયા. તે ઉપરથી 'કેવાર' જેનો અર્થ દયા દેખાડનાર અથવા રક્ષક. 'ગાય' + 'કેવાર'=ગોરક્ષક; અને મરાઠી 'ગાયકેવાર'નું મરાઠી અને ગુજરાતી સ્વરૂપ તે 'ગાયકવાડ', જેને મરાઠાવાડ કે બીજા કોઈ પ્રદેશ સાથે સંબંધ નથી.

આપણા ક્ષત્રિયમાત્ર ગૌબ્રાહ્મણ–પ્રતિપાલ કહેવડાવતા અને તેથી જ નેપાલી 'ગોરક્ષકો' 'ગોરખા' અને ભ્રષ્ટ થઈને 'ગુરખા' ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં કહેવાયા છે.

(મુંબાઈ) —કાન્તિલાલ મોદી

૨

અમારા મૂળ વતન કાવીઠા (ખેડા જિલ્લામાં વડોદરા રાજ્યનું ગામ)માં અમારે પ્રાથમિક શાળામાં ગાયકવાડ કુટુંબનો ઇતિહાસ ભણવાનો આવતો. તેના યાદ રહેલી વિગત કહે છે કે 'ગાયક–વાડ' નહિ પણ 'ગાય–કવાડ' એમ બે શબ્દો જોડાએલા છે. એક વાર એક માણસ ગાયોનું ધણ લઈને કસાઈવાડે જતો હતો (કવાડ = કસાઈવાડ), તેની સાથે લડીને ગાયોને બચાવી ત્યારથી તે કુટુંબની અટક ગાયકવાડ પડેલી. કયા રાજવીના સમયથી આ અટક પડી તે જાણમાં નથી.

(કટારીઆ-કચ્છ) —ડાહ્યાભાઈ પો. શા

[* આ ઉપરાંત શ્રી કિરીટ યાદવેન્દ્ર બક્ષી (જંબુસર) પણ પોતે વડીલો પાસેથી સાંભળેલી આવી જ લોકવાયકા પરથી એ નામ પડયું હોવાનું જણાવે છે.

૩

આ શબ્દ ગાયકવાડ ઉપરથી આવ્યો છે. આ વંશના એક પૂર્વજે (કદાચ પિલાજીરાવ હોય કે દામાજી હોય) એક વખત કસાઈના હાથમાંથી ગાયોને બચાવી એક મકાનમાં પૂરી તે મકાનનાં કમાડ બંધ કરી દીધાં. આથી એમની અટક ગાયક+કમાડ ઉપરથી ગાયકવાડ પડી. વડોદરા રાજ્યમાં ગાયકવાડનો ઇતિહાસ ચાલતો હતો. એમાં આ હકીકત સ્પષ્ટપણે દર્શાવવામાં આવી છે.

(હિંમતનગર) —મથુરભાઈ પટેલ

ચોથું ચરણ

ઑક્ટોબર અંકમાં છેલ્લે પાને એક લોકપ્રિય લોકસંત-સુભાષિતનાં નીચે મુજબનાં ત્રણ ચરણ અપાયાં છે—

'સહજ મિલા સો દૂધ બરાબર,
માંગ લિયા સો પાની;
ખીંચ લિયા સો લહુ બરાબર.'

એનું ચોથું ચરણ છે—

'ગોરખ બોલ્યા વાણી.'

ત્રીજી પંક્તિમાં 'લહુ'ને બદલે 'રક્ત' પાઠાન્તર પણ છે.

(વડોદરા) —ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા

'ગોરખ બોલા બાની.'

જૂની હિંદીમાં આવાં કેટલાંક મુક્તકો ગોરખવાણી–બાની–તરીકે પ્રચલિત છે.

(બામણા) —ભાનુ અધ્વર્યુ

'ગોરખ બોલ્યા બાની (વાણી).'

(ભાવનગર) —કાશીબેન ખખ્ખર

'ગોરખ બોલે વાની.'

(બૅંગલોર) —સવિતા હિ. નથવાણી

'કહત કબીરા બાની.'

(મુંબાઇ) —ર. લા. દેસાઈ

'કહત કબીરા બાની.'

(રાજકોટ) —મહેન્દ્ર ગજેન્દ્ર શુક્લ

'કહત કબીરા બાની.'

(કડી) —વિશાખા જાંબુડી

'યહી કબીર કી બાની.'

(મુંબાઈ) —મધુ બ્રહ્મભટ્ટ

'કહ ગયે 'કબીર' બાની'.

(બીલીમોરા) —બાબુભાઈ લાડ

ખીંચ લિયા સે ખૂન બરાબર,
કહત કબીરા બાની.

(ભાદરવા) —અખિલ મિત્ર

હકીકતમાં તો કબીરનો પ્રસિદ્ધ દોહો આ છે:

'સહજ મિલા સો દૂધ બરાબર,
માંગ લિયા સો પાની;
કહે કબીરા વહ રક્તસમ,
જામેં ખીંચતાની.'

(રૂદણ) —અનિલકુમાર પંચાલ

'જહર બરાબર ચોરી.'

(કટારીઆ-કચ્છ) —ડાહ્યાભાઈ પો. શાહ

વૃક્ષ-વેલ-છોડ-પરિચય (૪૦)

જાસૂદ

જાસૂદનાં મોટાં લાલ ફૂલો તો સૌનાં જાણીતાં છે. સૂર્યપૂજામાં એ દેવચરણે ધરવામાં વપરાય છે. ગુલાબી, પીળાં, ગૌર વગેરે અન્ય અનેક રંગની એની જાત પણ છે, જેમાં સફેદ સૌથી વધુ ગુણકારી મનાય છે.

મૂળ તો એ ચીનનું વતની. ચીની ચિત્રાંકનોમાં એનો મબલખ ઉપયોગ જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં પણ લગભગ દરેક બાગ-બગીચામાં જાસૂદ જોવા મળે છે. બે-ત્રણ મીટર એનું વૃક્ષ ઊંચું વધે છે. એની છાલ લીસી ને ભૂખરા રંગની. પાન ઘેરાં લીલાં, કરકરી કિનારવાળાં, નીચેથી પહોળાં ગોળાકાર અને ટોચે અણિયાળાં, શાખા પર એક પછી એક ઊગેલાં. ફૂલ લાંબી દાંડીવાળાં, હાથના પંજા જેવડાં મોટાં અને પાંખડીઓ વચ્ચે લાંબી પુંકેસર નલિકાઓને કારણે ખૂબ શોભીતાં. લગભગ બારેમાસ એ ખીલે છે ફળ એરંડી જેવાં અને અનેક બીજવાળાં. પણ આપણે ત્યાં જાસૂદ બીજથી નહિ, પરંતુ બહુધા કાપ-કલમથી જ વવાય છે.

જાસૂદ ઉપયોગી વનસ્પતિ છે. એની છાલમાંથી કીમતી રેસા નીકળે છે. ચીની સ્ત્રીઓ જાસૂદનાં લાલ ફૂલોમાંથી નીકળતા રંગ સાથે અન્ય રંગ મેળવી પોતાની ભમ્મર અને વાળ રંગતી. ફૂલનો રસ ચપ્પુ પર લગાડી તેના વડે લીંબુ કાપીને લેભાગુ ભુવાઓ લોહી કાઢ્યાનો ચમત્કાર બતાવે છે. ફૂલનો રસ બુટપૉલિસ, કાગળ, શરબત, મીઠાઈ તથા ચામડાને રંગ આપવામાં વપરાય છે. જાસૂદનાં ફૂલનો તાજો રસ મેળવીને બનાવેલું કેશતેલ વાળને લાંબા, કાળા ને કુમાશદાર બનાવે છે. ફૂલનો ક્વાથ કફ-શામક ને ધાતુવર્ધક છે. ઘીમાં તળેલાં જાસૂદનાં ફૂલ અત્યાર્તવ બંધ કરે છે. પ્રદર પથરી આદિમાં પણ એ અપાય છે. જાસૂદનાં મૂળ પણ કફઘ્ન ગણાય છે. જાસૂદનાં મૂળ, પાન ને ફૂલ બાધક કમ યાત કરનાર છે.

મધુકરી

સાફલ્યની મમત ના, નવ યત્ન-ગર્વ,
આપ્યે જવું સતત રે! નિજ પ્રેય સર્વ
શ્રેયાર્થે અજ્ઞ જનના, બસ એ જ યજ્ઞ,
ને એ જ છે જગતચાલક આદ્ય-ચક્ર.

—હરીન્દ્ર દવે

ભારતીય કલાસાહિત્યના સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત ડૉ. નૉર્મન બ્રાઉન

પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સદા ય સાંસ્કૃતિક સેતુ સમાન રહી, મૂલ્યવાન કામગીરી બજાવી જનાર ડૉ. વિલિયમ નૉર્મન બ્રાઉનનું ગયા એપ્રિલની બાવીસમી અને મંગળવારે અમેરિકામાં પેન્સિલ્વાનીઆ રાજ્યના વેસ્ટ ચેસ્ટર ખાતે ૮૨ વર્ષની પાકટ વયે અવસાન થયું ત્યારે ભારતે એક વડેરો સાંસ્કૃતિક સન્મિત્ર અને જગતે પ્રખર પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ ગુમાવ્યો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક માતાપિતાને ત્યાં ૧૮૯૨ના જૂનની ૨૪મીએ મેરીલૅન્ડ રાજ્યના બાલ્ટીમોર શહેરમાં જન્મનાર આ વિદ્વાનનો બાલ્ય શૈશવકાળ ભારતમાં જબલપુર ખાતે વ્યતીત થએલો. અભ્યાસ માટે એઓ ૧૯૦૫માં અમેરિકા ગયા ત્યારે એમણે હિંદી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવી લીધું હતું. અમેરિકાની જૉહ્ન્સ હૉપ્કિન્સ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈ, ૧૯૧૨માં ત્યાંથી ગ્રૅજ્યુએટ થયા ને ૧૯૧૬માં ત્યાંથી જ એમણે પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી ત્યાર પછી તો દેશવિદેશની અનેક યુનિવર્સિટીઓએ એમના જ્ઞાનરાશિની કદરરૂપે માનદ ઉપાધિઓથી એમને નવાજેલા, જેમાંથી જમ્મુ, મદ્રાસ ને જબલપુર યુનિવર્સિટીઓએ આપેલી પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ તેમજ કલકત્તા સંસ્કૃત કૉલેજે આપેલો 'જ્ઞાનરત્નાકર'નો ખિતાબ સવિશેષ ઉલ્લેખપાત્ર છે.

ભારત અને સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેનું એમનું આકર્ષણ દિન-પ્રતિદિન વધતું જ ચાલ્યું. ઓગણીસમી સદીના લગભગ ઉત્તરાર્ધથી અમેરિકામાં પ્રાચ્યવિદ્યાનો પાયો નાખનાર વ્હિટ્ની (Whitney) અને લાનમૅન (Lanman) જેવા વિદ્વાનોની પરંપરામાં ડૉ. નૉર્મન બ્રાઉનનું થોડું પણ સંગીન કામ એમના નામને ચિરસ્મરણીય રાખવા પૂરતું છે. એમના આ અભ્યાસરૉખે જ એમને પેન્સિલ્વાનીઆ યુનિવર્સિટીમાં 'હૅરિસન રીસર્ચ ફેલોશિપ' અપાવેલી. ભારત પ્રત્યેની મમતા અને સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યનું અપાર આકર્ષણ એમને અનેક વાર ભારત ખેંચી લાવેલું. ઈ. ૧૯૨૨થી '૨૩ દરમ્યાન બનારસ યુનિવર્સિટીમાં ખ્યાતનામ પંડિત નારાયણશાસ્ત્રીની નિશ્રામાં રહી એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો અને ૧૯૨૩થી '૨૪ દરમિયાન જમ્મુ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક તરીકેની કામગીરી બજાવેલી. વળી ઈ. ૧૯૨૮-૨૯ દરમિયાન એમને ગુગેનહાઈમ (Guggenheim) ફેલોશિપ મળી કે જેને લઈને એઓ જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી શક્યા. આમ જૈન કલા સાહિત્યમાં પણ એમને ઊંડો રસ પડવા લાગ્યો. પરિણામે ૧૯૩૪-૩૫ દરમિયાન એઓ છેક ઈ. ૯૭૦ની એક જૈન અતિપુરાણી હસ્તપ્રતમાંથી કેટલાંક લઘુકદ ચિત્રો (મીનીએચર પેઈન્ટિંગો) 'ધી અમેરિકન ઓરીએન્ટલ સોસાએટી' સમક્ષ રજૂ કરી શકેલા. એ સમયે જાણીતાં આવાં લઘુ કદ ચિત્રો કરતાં આ ચિત્રો લગભગ ૧૧૩ વર્ષ પુરાણાં હતાં!

ત્યાર બાદ પેન્સિલ્વાનીઆ યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવા માટે તે સાહિત્યની ચર્ચાવિચારણા-અર્થે એઓ ૧૯૪૭–

W. Norman Brown, Professor of Sanskrit and Chairman, South Asia Regional Studies, University Pennsylvania, Philadelphia

પોતાનો પદાધિકાર દર્શાવવા સાથેના નૉર્મન બ્રાઉનના હસ્તાક્ષરો
('ભવન્સ જર્નલ'માંથી)

'૪૮માં ભારત આવેલા. વળી, ૧૯૫૪–'૫૫ દરમિયાન એઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસનો અભ્યાસ કરવા માટે ફરી ભારત આવેલા. ઈ. ૧૯૫૭માં એમણે મદ્રાસની મુલાકાત લીધેલી, જ્યારે જવાહરલાલ નેહરુ સાથે એમને પણ મદ્રાસ યુનિવર્સિટી દ્વારા પીએચ.ડી.ની માનદ ઉપાધિ એનાયત કરવામાં આવેલી. આ ઉપરાંત 'ઈન્ટરનૅશનલ કૉંગ્રેસ ઑવ ઓરિયેન્ટાલિસ્ટ્સ'ના ૧૬મા સંમેલનમાં હાજરી આપવા એ ૧૯૬૪માં ભારત આવેલા ત્યારે વેદાંતનું માહાત્મ્ય સમજાવતાં એમણે પોતાનો અભિપ્રાય દૃઢતાથી વ્યક્ત કરેલો કે 'વેદાન્તે મારા દૃષ્ટિબિંદુને વિશાળ બનાવ્યું છે અને બીજી સંસ્કૃતિઓ પ્રત્યે મારી પોતાની જ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જોતો હોઉં તેમ જોતાં શીખવ્યું છે.'

પેન્સિલ્વાનીઆ યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૨૬થી '૬૬ સુધીના ચાર દાયકા સંસ્કૃતિના પ્રધ્યાપકપદે રહી એમણે તે વિષય ને સાહિત્યનું પરદેશીઓ સમક્ષ ભારે ગૌરવ કર્યું હતું અને અનેકોને એમાં રસ લેતા કર્યા હતા. ઈ. ૧૯૪૭માં આ જ યુનિવર્સિટીએ પોતાને ત્યાં 'સાઉથ એશિયન રીજિયનલ સ્ટડીઝ'નો વિભાગ શરૂ કરવા ડૉ. બ્રાઉનને પસંદ કર્યા હતા. ત્યારથી તે એઓ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધીમાં આ વિભાગને એમણે ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધિના શિખરે મૂકી આપ્યો. ઉપરાંત એમણે 'ધી અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ' સંસ્થાની પણ સ્થાપના કરેલી અને ૧૯૬૧માં એઓ એના પ્રથમ પ્રમુખ પણ વરાએલા. ત્યારથી ૧૯૭૧ સુધી પૂના ખાતેની પ્રસ્તુત સંસ્થાના પ્રમુખપદે રહેલા. વળી, ૧૯૩૬ થી ૧૯૫૭ દરમ્યાન એમણે પેન્સિલ્વાનીઆ યુનિવર્સિટીમાં પૌર્વાત્ય અભ્યાસક્રમ સમિતિના ચૅરમૅન તરીકે તથા ૧૯૩૨થી '૫૪ દરમ્યાન ફિલાડેલ્ફિયાના કલાસંગ્રહાલય મ્યૂઝિયમમાં ભારતીય કલાના તેમજ ૧૯૪૩થી '૪૯ દરમિયાન ત્યાંની યુનિવર્સિટીના પૌર્વાત્ય વિભાગના વસ્તુપાલ (ક્યુરેટર) તરીકે રહી પૌર્વાત્ય-ખાસ કરીને ભારતીય કલા-સાહિત્યનો અમેરિકામાં પ્રસાર કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. ઈ. ૧૯૨૬થી '૪૧ દરમિયાન એમણે 'ધી અમેરિકન ઓરીઍન્ટલ સોસાએટી'ના મુખપત્રનું સંપાદન પણ સંભાળેલું. લંડનની પ્રસિદ્ધ સંસ્થા 'રૉયલ એશિયાટિક 'સોસાએટી'ના એઓ ફેલો વરાએલા. આ ઉપરાંત કલકત્તાની 'એશિયાટિક સોસાએટી'એ, પૂનાના 'ભાંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે' તેમજ ડેક્કન કૉલેજે પણ એમને માનદ ફેલોપદ આપેલાં.

એમનાં ઓછાં પણ નોંધપાત્ર લખાણોમાં 'ધ મિનિયેચર પેઇંટિંગ્ઝ ઑવ ધ કલ્પસૂત્રઝ' (૧૯૩૪), 'મૅન્યુસ્ક્રિપ્ટ ઈલસ્ટ્રેશન્સ ઑવ ધી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (૧૯૪૧), 'ધ યુનાઇટેડ સ્ટેઈટ્સ ઍન્ડ ઈન્ડિયા ઍન્ડ પાકિસ્તાન' (૧૯૫૩), 'ધ સૌંદર્યલહરી' (૧૯૫૮), 'ધ વસન્ત વિલાસ' (૧૯૬૨), 'ધ મહિમ્ન સ્તવ' (૧૯૬૫), 'મેન ઈન ધ યુનિવર્સ' (૧૯૬૬) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમાંયે 'ધ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઍન્ડ ઇન્ડિયા ઍન્ડ પાકિસ્તાન' નામક કૃતિને એની ગુણવત્તા માટે ઈ. ૧૯૫૪માં 'ધી અમેરિકન હિસ્ટૉરિકલ અસોસિયેશન' તરફથી વાટુમલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થએલું. તે કૃતિની લોકપ્રિયતાને લઈ ને ઈ. ૧૯૬૩માં તેની બીજી અને ૧૯૭૨માં ત્રીજી આવૃત્તિઓ પણ થએલી. ભારત–અમેરિકી મૈત્રીને ગાઢ કરવામાં એમના પ્રદાનને ઉપલક્ષીને અમેરિકામાંની 'ધી એસોસિયેશન ઑવ ઇન્ડિયન્સ' સંસ્થાએ ૧૯૭૩માં એમને સન્માનેલા.

આ રીતે ભારત અને અમેરિકામાં ભારતીય કલા-સાહિત્ય પ્રત્યે ઊંડી અભિરુચિ જગાડી, તેની ગુણવત્તાનું સમ્યક્ દર્શન કરાવી અત્ર અને તત્ર સહુ અભ્યાસીઓની ચાહના મેળવનાર ડૉ. નૉર્મન બ્રાઉનના નિધનથી બન્ને દેશોને ઊંડો આઘાત લાગ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે; અને એમના મૂલ્યવાન પ્રદાનને જોતાં બન્ને દેશો એમની કાર્યપરંપરા જારી રહે તેવી અભિલાષા સેવે તો તે પણ એટલું જ સ્વાભાવિક અંજલિકર્મ બની રહેશે.

—ધી. પ.

લઘુકથા

કાળિંગો

બાલકૃષ્ણ જોષી

ભગો વાઘરી અને એની વહુ ઝમકુ બજારમાં શાક વેચતાં. હું એમનો કાયમી ગ્રાહક. લાંબા સમયથી ઓળખું. ઝમકુનો સાદ સૌથી નોખો તરી આવે, પછી શાકબજારમાં ભલેને ગમે એવી ધાંધલ કે બોલાચાલી યે થાય. ભગા સાથે ઘણા ગ્રાહક ભાવ ને તોલ માટે રકઝક ને ક્યારેક તકરારી યે કરે. પોલીસેય ક્યારે એમ સારું શાક પડાવી જાય ને કોઈ વાર તતડાવે યે ખરા. પણ મેં કદી યે ભગાને ઊંચો સાદ કાઢતો કે રાતી આંખ કરતો યે જોયો નહોતો. બજારમાં પોતાની દુકાન પાસેથી એને ઉઠાડી મૂકવા વેપારીઓ એને ધમકાવે એટલું જ નહિ પણ એના બેસવાની જગ્યાએ જાણી જોઇને કચરો-પાણી નાખે. છતાં અન્યાય વેઠીને યે એ તો ચૂપ જ રહેતો. એક સાંજે સીમમાં એકલો મળી ગયો. આડીઅવળી વાત કરી મેં એને શિખામણ દેતાં કહ્યું: 'ભગા, પેલી કહેવત જેમ ફૂંફાડો તો રાખવો જ. આમ ચૂપ જ રહે તો કોઈ તને સુખે રહેવા નહિ દે.'

એક નિશ્વાસ નાખી ભગો બોલ્યો: 'બાપુ, તમારી વાત સોળ આની પણ કરોધ મેં અગરાજ કીધો સે. ઈ કાળિંગાથી બૂરું આ પ્રથમી માથે બીજું કાંઈ નથ.' 'અગરાજ? કોધ અગરાજ? કંઈ કારણ?' મારાથી પૂછ્યા વિના ન રહેવાયું. 'બાપુ, ઈ કાળિંગાએ તો મારું નખોદ કાઢી નાખ્યું.' અને પછી એણે વાત લંબાવી:

'આઠક વરહ પે'લાંની વાત સે. તયેં હું ફાટલ ખૂંટડા જેવો હતો ને મારા જેવો કરોધી માણહ આખા વાહમાં કાંઈ નઈ. અમારે એક સોકરો હતો. સ'ક વરહનો નાનો, ઉંદર જેવો, પણ ભારેનો ભારાડી. ઘણીય વાર હું એને થોટથાપલી કરું; ને મારો હાથેય ભારે. આ ઝમકુડીનાં હાડકાં યે કૈંક વાર ભાંગ્યાં સે. એક દન મેં બીડી પીને સળગતું ઠૂંઠું ફેંક્યું, ઈ સોકરે જોયું. દોડીને ઉપાડી લીધું ને નાખ્યું મોઢામાં. મને સાટી ગઈ. અટાણથી આ લખણ! મેં તો પગનો જોડો કાઢીને બરાબરનો ફટકાર્યો. સોકરો ભાગ્યો, પણ બે'ક ડગલાંમાં તો સક્કર ખાઈને પડી ગ્યો. પાંહે જઇને જોઉં તો કાનમાંથી લોહીનો દદુડો હાલ્યો જાય. દવાખાને લઈ ગયા, પણ કાંઈ કારી ફાવી નઈ ને ઈ હાલી નીકળ્યો. દાક્તરસા'બે હંધી વાત જાણી તંઈ મને બહુ ધખ્યા કે' કે 'હાળાઉં, તમે સોકરાં હામે બીડિયું ચૂહો ઈ કાંઈ નઈ, ને છોકરાં તમારું જોઇને શીખે તયેં એને આવો માર મારો? ફટ્ય છે તમને.'

'બસ બાપુ. ઈ રાત આખી મને નીંદર નો આવી. હવારે ઝમકુ પાંહે પાણી મેલ્યું ને આ કાળિંગો અગરાજ કીધો. પણ ભગવાને હજી મને માફ નથી કીધો. તંઈનું અમને કાંઈ સોરું જ નથ!'

એકાદ વર્ષ વીત્યું. એક દિવસ ખુશખુશાલ ભગાએ મને આંખના ઈશારે ઝમકુના ખોળામાં બાળક રમતું દેખાડ્યું. હું પણ રાજી થયો. આનંદમાં ભગાને એક સિગારેટ ધરી.

'ના, બાપુ! ઈ તો તે દીના અડવી યે હરામ સે.' □

માનો ખોળો

જિંદગીનાં ઝુલ્ફાંધારીને બુલંદ ગાયક ઝવેરચંદ મેઘાણી ગુજરી ગયા તેથી કંઈ માનો ખોળો થોડો આંખમાંથી જવાનો છે? માના ખોળાને ગુજરાતમાં સૌથી વધારે ધવડાવનાર મેઘાણી પણ બંધ નથી પડ્યા.

મુંબઈ–દિલ્હી 'જનતા જયંતી'માં હું વહેલી સવારે મારી પોતાની પખાલપૂજા કરી રહ્યો હતો તેવામાં પાછળથી અરીસામાં એક કદાવર યુવાનનો ચહેરો ઝળક્યો. એને દાઢી કરવાનો વારો લેવો હતો. થોડી વાર પછી હું ડાઈનિંગ કારમાંથી પાછો ફરી રહ્યો હતો. આડાં ને ઊભાં પાટિયાંઓના બેઠકો વચ્ચેથી સંકોડાઈને ચાલવું પડે તેમ હતું. દરવાજા પાસેના એક પાટિયા ઉપર માજી પહોળે ખોળે બેઠાં હતાં. મારી નજર જરાક ચોંટી ગઈ! ખોળામાં પેલો જુવાનજોધ રૂપકડો માથું રાખીને જંપી ગયો હતો. માના ખોળાનાં વહાલ અને જનેતાના ઉરની હૂંફના શું રમણીય ઓડકાર એ કદાવર જુવાન—એ પોતે પણ પિતા થઈ ચૂક્યો હશે—ના મન મૂકેલ relaxed ચહેરા પર પથરાએલા હતા! જનેતાનાં ધાવણ, બા(ડી)ની કેડ, માનો ખંધોલો (ખભો)—આ બધાં આજના (વિલાયતી) વાનર-નકલી જીવનમાંથી હડસેલાઈ રહ્યાં છે પરંતુ માના ખોળાની લિજ્જત એક વાર માણી તો જુએ!

જનતા-જયંતી પહેલાંના વળી થોડા દહાડાની વાત છે. હું મુંબઈમાં હતો. એન્જિનીઅર દીકરો બહારગામથી માવતરે આવ્યો હતો. બહુ લાંબે ગાળે મળવાનું થયું એવું પણ નહોતું. આવ્યો, બે વાતું કરી, અને પછી સીધો એની બાના સાથળ ઉપર માથું ટેકવીને લેટી ગયો.–એના પિતા—અને મારી—સાથે વાતો કરતાં કરતાં! માના સાથળ ઉપર લેટી જનાર એ દીકરાને ઘેર બે દીકરા હતા. આવાં કામણ છે ખોળાનાં!

આપણા વિલાઈ જઈ રહેલા જીવનમાં ખોળાનાં તો શાં શાં જાદુ રહ્યાં છે! દાખલા તરીકે 'ખોળામાં પાઘડી મૂકવી'—એમાં જિંદગીનો એક મોટો ધડાકો થઈ જતો! ખોળામાં પાઘડી ઉતારીને ધરી દેનાર પર પછી જુલમ ન હોય. પછી એનું માન ને એનું વેણ સાચવવાનું હોય. એ 'અભયાગત' બની જાય.

રંક ને રાય સૌને માટે એ ધન્ય પ્રસંગ બનતો—'ખોળો ભરાય' ત્યારે! સીમંત આવતું ત્યારે ગૃહિણી બનેલી દીકરી કે વહુ પછી 'અ-ગૃહિણી' બની, કારણ કે તેને ગર્ભ રહ્યો હતો. અધરણી આવ્યાનો શો આનંદ-ઉલ્લાસ હતો! ('બે કે ત્રણ બસ'ના આ જમાનામાં પણ પહેલા સંતાનના આગમન ટાણે સીમંત—અધરણીનો આનંદ ઊજવી ન શકાય?) ને પિયર ને સાસરા બન્ને પક્ષે ખોળો ભરવાની શી વહાલ નીતરતી વિધિઓ થતી! આજની લપેડા લગાવીને ઘૂમતી, પગના નખથી તે આંખની કાતરેલી ભમ્મરો અને માથે કોકના મોવાળાના બનાવટી બારા સુધી અંગે અંગે બિન-અસલી બનીને ફટકયા કરતી નારીને પણ 'ખોળાના ખૂંદનાર'ની ઝંખના ફરી જાગ્યા વગર રહેવાની નથી.

—ખોળાનું કામણ ઓસરવાનું નથી. હરિન્ શાહ

વારાણસી

વારાણસી આપણી પ્રાચીનતમ નગરીઓ પૈકી એક છે. આર્યો સપ્તસિંધુમાં દાખલ થયા પછી ઝડપથી ગંગા-યમુનાને કાંઠે આગળ વધ્યા ત્યારે ગંગાને કાંઠે કાશી અથવા વારાણસી નગરી વસાવી. આમ આ પુરાતન નગરી ત્રણ હજાર વર્ષથી વધુ જૂની છે. લગભગ આરંભથી જ તે વિદ્વાનોનુ ધામ બની. અહીં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થયો, રાજ્યાશ્રયના પ્રતાપે અહીં વેપાર અને હુન્નર પણ ખીલ્યા. ભગવાન બુદ્ધના જન્મ પહેલાં, એટલે કે આજથી ૨,૫૦૦ વર્ષ પહેલાં, પણ વારાણસી નગરી રેશમી કાપડ, મુલાયમ બારીક મલમલ, શિલ્પકળા, હાથીદાંતનું કોતરકામ, સુગંધી પદાર્થો, વગેરે માટે પ્રખ્યાત હતી. આજે પણ તે રેશમી સાડીઓ માટે આખા દેશમાં પ્રખ્યાત છે. આમ તેનો રેશમ ઉદ્યોગ અઢી હજાર વર્ષ કરતાં પણ જૂનો છે.

ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ પહેલાં અહીં આર્ય (હિંદુ) રાજ્ય હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ના અરસામાં, એટલે કે આશરે ૨૬૨૫ વર્ષ પહેલાં કોશલ રાજ્યે તે જીતી લીધું. તે પછી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧–૨૯૬) ના રાજ્યમાં વારાણસી ભળી ગઈ. તેના પૌત્ર અશોક (ઈ. સ પૂર્વે ૨૭૪-૨૩૨)ના બૌદ્ધ સામ્રાજ્યમાં વારાણસીનો ઘણો વિકાસ થયો. તેણે વારાણસી નજીક ઋષિપટ્ટણ અથવા સારનાથ વસાવ્યું. આજે તેનાં ખંડિયેરો પણ જોવા જેવાં છે આમ જેમ સામ્રાજ્યો બદલાતાં ગયાં તેમ વારાણસી પણ નવાં નવાં રૂપ ધરતી થઈ ગઈ. કાબુલનો સમ્રાટ કનિષ્ક ભારતમાં આવીને ભારતીય બની ગયો ને તેણે પણ વારાણસીને પોતાના સામ્રાજ્યમાં સમાવી દીધું. છેલ્લું વિખ્યાત હિંદુ સામ્રાજ્ય હર્ષવર્ધનનું હતું. સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હર્ષના સામ્રાજ્યની જાહોજલાલી હતી. વિશ્વવિખ્યાત ચીના વિદ્વાન યાત્રીએ ૭મી સદીમાં ભારતની મુલાકાત લઈને વર્ષો સુધી ભારતમાં અભ્યાસ કર્યો હતો તેના લખાણ પરથી જણાય છે કે વારાણસીનું રાજ્ય બહુ મોટું ન હતું (તેની ગોળાઈ માત્ર ૧૦૧૩ કિલોમીટર જેટલી હતી) પણ વારાણસી નગરીનું કદ નોંધપાત્ર હતું. તે સાડાચાર કિલોમીટર લાંબી અને દોઢ કિલોમીટર પહોળી હતી.

ઈ. સ. ૧૦૩૩માં મુસ્લિમ આક્રમણો શરૂ થયાં ત્યારથી તેની દુર્દશા શરૂ થઈ. બે હજાર વર્ષ સુધી અહીં વિદ્યા, ધર્મ, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર, કળા, વગેરે ખીલ્યાં હતાં. દરમ્યાન જે રાજ્યો ને સામ્રાજ્યોએ વારાણસી પર રાજ કર્યું તેમણે તેના ઉત્કર્ષમાં ફાળો આપ્યો હતો. રાજ્યાશ્રયને લીધે તેણે સર્વદેશીય પ્રગતિ કરી હતી. તે વિદ્યાધામ સાથે યાત્રાધામ પણ બની હતી. પરંતુ હવે મુસ્લિમ આક્રમણોમાં તે ભાંગવા લાગી. ઈ. સ. ૧૧૯૩માં મહમ્મદ ઘોરીએ વારાણસી જીતી તેનાં મંદિરો, વિદ્યાધામો, પુસ્તકાલયો અને આશ્રમોનો નાશ કર્યો. આ ક્રિયા દિલ્હીના બધા બાદશાહોના અમલમાં ચાલુ રહી. કાશી વિશ્વનાથના વિખ્યાત મંદિરનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. મુઘલ જમાનામાં અકબરે હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવી ત્યારે તેના નાણાપ્રધાન ટોડરમલે કાશીવિશ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ ઔરંગઝેબે ફરી હિંદુઓના આ સૌથી પવિત્ર ગણાતા યાત્રાધામનો ધ્વંસ કરી નખ્યો અને કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર તોડીને ત્યાં મસ્જિદ બંધાવી. તેમ છતાં મુઘલ જમાનામાં કાશીને એક લાભ થયો. તેના રેશમી, સુતરાઉ અને ગરમ કાપડનો ઉદ્યોગ મુસ્લિમોએ ખીલવ્યો, અને આજે પણ એ તેમના હાથમાં છે.

છતાં હિન્દુઓના વિદ્યાધામ અને યાત્રાધામ તરીકે કાશી મરી પરવારી નહિ તેનો યશ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, રામાનંદ, કબીર અને તુલસીદાસ જેવા મહાત્માઓને છે. રાજ્યાશ્રય વિના પણ તેમણે જ્ઞાનયજ્ઞ અને ભક્તિયજ્ઞ ચાલુ રાખ્યા. આશરે ૬૦૦ વર્ષના મુસ્લિમ શાસન પછી વારાણસી પર પાછું હિંદુ રાજ્ય આવ્યું. ઈ. સ. ૧૭૨૫માં માનસરામે અંગ્રેજો પાસેથી વારાણસી પર જમીનદારી અધિકાર મેળવ્યો. તેના પુત્ર બલવંતસિંધે ૧૭૫૦ના અરસામાં તેને પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં ફેરવી નાખી અને પિતાની યાદમાં ગંગાકાંઠે રામનગર વસાવ્યું. આ હિંદુ રાજ્ય દરમ્યાન વારાણસીમાં પાછી ચેતના આવી. નવી કલાત્મક મહેલાતો અને નવાં મંદિરો બંધાયાં. તે પછી મરાઠાઓ અને પછી શીખોની સત્તાનો અભ્યુદય થયો ત્યારે તેમણે પણ વારાણસીના પુનરુદ્ધારમાં ફાળો આપ્યો. નેપાલના હિંદુ રાજાઓએ પણ કાશીના જીર્ણોદ્ધાર માટે ઘણું કર્યું. ઈ. ૧૯૧૧માં વારાણસીના જમીનદાર પ્રભુનારાયણ સિંઘને અંગ્રેજોએ તેના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યા અને વારાણસી દેશી રિયાસત બની.

ઈ. ૧૯૪૯ના ઑક્ટોબરમાં તે ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યમાં વિલીન થઈ ગઈ.

હોડીમાં બેસીને કાશીના ગંગા નદી પરના ઐતિહાસિક ઘાટો પાસેથી પસાર થતાં મનોહર દૃશ્ય લાગે છે. રાજાઓએ અને ધનાઢયોએ અહીં ઘાટ અને હવેલીઓ બંધાવ્યાં છે. ગંગા અહીં ઉત્તરવાહિની બનીને ધનુષ્યાકારે વહે છે. તેના એ ધનુષ્યાકાર કાંઠા પર વિવિધ ઘાટ બાંધેલા છે. જો ગંગાનું પાણી તેમાં બળેલાં મડદાં તથા શહેરની ગટરો ઠાલવીને ગંદું કરવામાં ન આવતું હોય, ભાવિક અને ગરીબ યાત્રીઓનું શોષણ કરનારા પંડાઓ ત્યાં ન હોય, ભીખ માગતા સાધુબાવા અને ભિખારીઓ તથા પતરોગીઓથી ઘાટ કુત્સિત લાગતા ન હોય તો આ ભવ્ય હવેલીઓનાં સુંદર પ્રતિબિમ્બને પોતાના પટ પર રમાડતી વહેતી ગંગા પર નૌકાવિહાર કરવો એ એક લ્હાવો છે. વારાણસી યાત્રાધામ ઉપરાંત દેશ અને દુનિયાના પ્રવાસીઓને પણ આકર્ષે એવું સૌન્દર્ય તેને છે. દશાશ્વમેધ, મણિકર્ણિકા હરિશ્ચંદ્ર વગેરે ઘાટ અને તેમની પરનાં મંદિરો તથા હવેલીઓથી ગંગાનો કાંઠો શોભે છે.

જેમ મુંબઈ માત્ર મહારાષ્ટ્રનું નગર નથી, પણ આંતરપ્રાંતીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપનું નગર છે, તેમ વારાણસી પણ માત્ર ઉત્તરપ્રદેશની નગરી નથી. દેશના બધા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો અહીં વસે છે. 'વારાણસી'માંથી અંગ્રેજોએ તેને 'બનારસ' નામ આપ્યું. તેનું કાશી નામ પણ પ્રાચીન છે. વારાણસી હજી પણ વિદ્યાનું એક મહાધામ છે. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી તો જાણે એક વિદ્યાનગરી જ છે. ઉપરાંત કાશી વિદ્યાપીઠ, નાગરી પ્રચારિણી સભા, સંસ્કૃતનાં વિદ્યાધામો વગેરેએ વારાણસીની પ્રાચીન પ્રણાલિકા જાળવી રાખે છે એટલું જ નહિ પણ વિકસાવી છે. કાશીને શંકરાચાર્ય, માધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ, નિંબાર્ક, ચૈતન્ય, નાનક વગેરેએ પ્રતિષ્ઠિત બનાવી છે, તેમ કાશીએ મહાન કવિઓ અને અન્ય સાહિત્યકારો પણ આપ્યા છે.

વારાણસીના હુન્નર ઉદ્યોગોમાં અને વેપાર વાણિજ્યમાં વધારો થયો છે. આફુસ કેરીને ટક્કર મારે એવી લંગડા કેરી માટે વારાણસી પ્રખ્યાત છે. ભારતમાં ઉત્તમ જામફળ અલ્લાહાબાદથી વારાણસી સુધીના પ્રદેશમાં થાય છે. વારાણસીનું વય ભલે ત્રણ હજાર વર્ષથી વધારે હોય, પણ હજી તેને વૃદ્ધત્વ જણાતું નથી. તે ચિરયૌવનથી થનગને છે. એનું રૂપ ખીલતું રહે છે. ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા અને ધર્મના નામે થતાં શોષણ, ભીખ, અનાચાર અને ગંદકી દૂર કરવામાં આવે તો વારાણસીના સુંદર શરીર પરથી એ મલિનતા દૂર થાય અને તે વધુ સુંદર બને. ભારતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું એ સંગમસ્થાન છે.

(પ્રવાસી)

—વિજયગુપ્ત મૌર્ય

કોથમીર અને મેથીની ભાજી

આપણા સમતોલ આહારમાં કોથમીર અને મેથીની ભાજી સારા પ્રમાણમાં ખનિજ વિટામીન પૂરાં પાડે છે. મેથી અને સૂકા ધાણા તો આપણે રસોઈમાં મસાલા તરીકે વાપરીએ જ છીએ. મળે ત્યારે લીલા ધાણા (કે કોથમીર) દાળશાકમાં નાખીએ છીએ કે ચટણીમાં વાપરીએ છીએ. ખોરાકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે જરૂરી છે, કારણ કે એથી ભોજનની વાનીઓ રોચક, પોષક અને અમુક અંશે રોગનિવારક બને છે.

આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ ધાણા જરા તૂરા, તીખા, સ્નિગ્ધ (ઠીકઠીક તેલવાળા), પચવામાં હલકા, પાચનશક્તિ વધારનાર, તાવ, ઉધરસ, ઊલટી, તરસ ને દાહ મટાડનાર, કૃમિનાશક અને ઝાડાને બાંધનાર છે. કોથમીરના ગુણ પણ સૂકા ધાણા જેવા છે. વધુમાં તે પિત્તનો નાશ કરે છે.

મેથી વાયુનાશક, કફ અને તાવ મટાડનારી, ઝાડો બાંધનારી છે. મેથીની ભાજી સારક—પેટ સાફ લાવનારી—ને પિત્તનું શમન કરનારી છે. મેથી વધુ ખવાય તો પિત્ત પેદા કરતી મનાય છે, જ્યારે એની ભાજી પિત્તશામક છે.

પશ્ચિમના ખોરાકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધાણામેથીમાં ચૂનો, ફૉસ્ફરસ અને લોહ ઠીક પ્રમાણમાં છે. તેમજ આંખને હિતકારક 'એ' વિટામીન પણ છે. આમ પશ્ચિમના ખોરાકશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદમાં એકવાક્યતા છે.

આપણે સૂકા ધાણા જ્યારે રતાળુના કંદનાં ભજિયાં બનાવીએ ત્યારે જ થોડા વાપરીએ છીએ. રોજની રસોઈમાં તો ખાસ કરીને તળેલા શાકમાં ખાંડેલાં ધાણા જીરું વાપરીએ છીએ તે જ. આમ ધાણાનો ઉપયોગ જૂજ થાય છે, એટલે એમાંનાં ઉષ્મા આપનાર કાર્બોહાઈડ્રેટ, માંસમજ્જાનાં પોષણ સંવર્ધન અને ઘસારો પૂરો પાડનાર પ્રોટિન, હાડકાં બાંધનાર ફૉસ્ફરસ, લોહીની તાકાત વધારનાર લોહ, કાળજાનું આરોગ્ય જાળવનાર ઍલાઈન વિટામીન તથા આંખોનું તેજ વધારનાર અને રોગનિવારક વિટામીન 'એ'નો લાભ નામનો જ મળે છે.

મેથીનો ઉપયોગ તો આપણે ખાસ કરીને વઘારમાં જ કરીએ છીએ. એમાં પણ ધાણાના જેવાં ક્ષાર–વિટામીન છે, તે પણ ખોરાકમાં નામનાં જ ઉમેરાય છે. મેથીમાં ઘઉં બાજરી જેવાં અન્નો કરતાં બમણાથી પણ થોડું વધારે અને કઠોળોથી પણ થોડું વધારે ઊંચી જાતનું પ્રોટિન છે. તે પણ મેથી જૂજ વપરાતી હોવાથી ખોરાકમાં ખાસ ઉમેરાતું નથી. રોજની દાળ એ.રતાં ચાંગળું મેથી ઉમેરાય, કઠોળોમાં મેથી સાંતળીને ખવાય, ભાતના જેવી વાનીઓમાં પણ કાચી મેથીનો ચમચો ચમચો લોટ નખાય તો મેથીનું ઊંચી જાતનું પ્રોટીન ખોરાકમાં ઉમેરાય. અન્નકઠોળમાં ત્રણ જાતનાં આવશ્યક એમિનો ઍસિડ ઓછાં છે, તે મેથીના પ્રોટિનમાં સારા પ્રમાણમાં છે. ભોજનની વાનીઓમાં મેથીનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય તો એ વાનીઓનું પ્રોટીન પાચક—પોષક બને. મેથીમાં આ જાતના એમિનો ઍસિડ છે તેથી ઈજિપ્તમાં પાઉં બનાવવાના લોટમાં ૧૦૦ ગ્રામે પાંચેક ગ્રામ મેથીનો લોટ મેળવવામાં આવે છે.

આ તો ધાણા–મેથીની વાત કરી, પણ કોથમીર અને મેથીની ભાજીમાં મેથી અને ધાણા કરતાં 'એ' અને 'સી' વિટામીન સારા પ્રમાણમાં છે. ધાણા કરતાં કોથમીરમાં 'એ' વિટામીન સાડા સાત ગણું અને

'સી' જે ધાણામાં બિલકુલ નથી તે ૧૩૨ મિ. ગ્રા. છે: બંનેમાં લોહ પણ થોડું વધારે છે અને લોહીમાં અને દેહના આરોગ્યમાં સ્પર્શરૂપ જોઈતું તાંબું જે ધાણા મેથીમાં નથી તે કોથમીર અને મેથીની ભાજીમાં છે.

આથી આપણી રસોઈમાં મેથીની ભાજી ને કોથમીરનો જેટલો વધારે ઉપયોગ કરીએ તેટલું આપણું ભોજન પોષક બને. અને એવો ઉપયોગ આપણા વાડામાં કોથમીર અને મેથીની ભાજી ઉગાડયાં હોય ત્યારે જ મળે, સહેલાઈથી મળે, જોઈતા પ્રમાણમાં મળે અને ઓછા ખર્ચે મળે.

વાડામાં ઝાડની છાયા નીચે ધાણા-મેથી ઉગાડી શકાય. એ માટે ચાર ચોરસ ફૂટના કે એક ચોરસ વારના, જગાના પ્રમાણમાં ક્યારા કરી ફરતાફરતી વાવી, બંને રોજ મળે એવું આયોજન કરી શકાય. મેથી ઓછી છાંટવાથી ઊગે છે. ધાણા હલકે હાથે ભરડી એનાં ફરચાડિયાં કરી વવાય છે. આખા ધાણા મોડા ઊગે છે અને ઓછા ઊગે છે.

(ગુજરાતમિત્ર) —જ. એ. કાનુગા

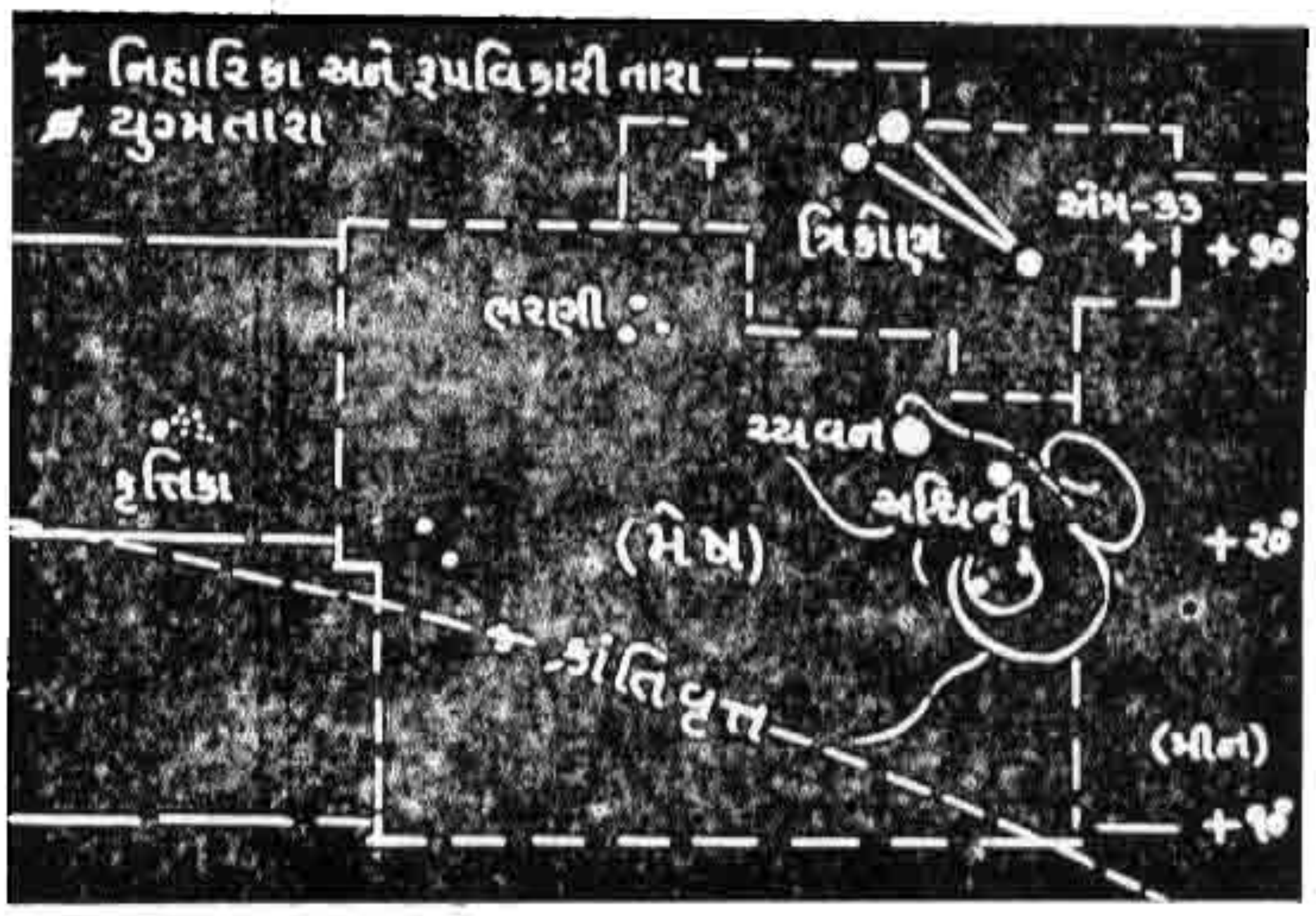
આ અંક સાથે જોડેલું કાયમી કૅલેન્ડર

અગાઉની ક્ષતિઓ દૂર કરીને કાળગણના માટે ઈ. ૧૭૫૨માં વર્તમાન ગ્રેગરીઅન કૅલેન્ડરનો સ્વીકાર થયો. સ્થાનિક પંચાંગ ઉપરાંત આજે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં લગભગ બધે જ એનો ઉપયોગ થાય છે. આ ગણનામાં દર ૪૦૦ વર્ષે, અને જે વર્ષોના પ્રથમ બે આંકડા (જેમ કે ૧૯૦૦ થી ૧૯૯૯માં ૧૯) સરખા હોય તેમાં દર ૨૮ વર્ષે તારીખ-વાર એક સરખાં આવે છે. આના આધારે કૅલેન્ડર બનાવવાની ઘણી ગમ્મત થઈ શકે. આવી જ એક ગમ્મત રૂપે એક કાયમી કૅલેન્ડર આ અંક સાથે આપ્યું છે. ઈ. ૧૭૫૨ પછીનાં વર્ષોનાં તારીખ-વાર એમાંથી મળશે.

કૅલેન્ડરનાં ત્રણ ચક્ર છે. એ ત્રણેને કાપીને, ગોળ ફરી શકે તે રીતે મધ્યમાં પુશ-પિન બેસાડીને આકૃતિઓમાં વચ્ચે બતાવેલા ક્રમમાં એક-બીજા પર ગોઠવી દો. ઉપર રહેતા પહેલા ચક્રમાં નીચેના ભાગમાં કાપવાના ગાળાની ઉપર ૧૯*૧૮*૨૧*૨૦ એમ જે આંકડા આપ્યા છે એ કોઈ પણ સાલના મેળના છે. આ ચારમાંની જે સંખ્યામાંથી ૪ નો ગુણાકાર બાદ થઈ શકે તે બાદ કરતાં અઢારસો અગાઉની જોઈતી સાલના પહેલા બે આંકડા મળશે. તે પછી ઈ. ૧૮૦૦ થી ૨૧૯૯ સુધી તો આપણને બધા આંક તૈયાર મળે જ છે. પણ તે પછી, ધારો કે જોઈતી સાલના પહેલા બે આંક ૩૦ છે તો આ ૩૦ માંથી ૪ ના ગુણાકાર ૧૨ બાદ કરતાં ૧૮ મળે. એ પહેલા ચક્ર પર છે.

હવે જોઈતા વર્ષના બીજા બે અંક બીજા ચક્રમાં છે. એમાં ૦૦ થી ૨૭ સુધીની સંખ્યા છે. એટલે કોઈ પણ સદીનાં પહેલાં ૨૭ વર્ષ સુધી તો આ ચક્ર ચાલે જ, પરંતુ એ પછીનાં વર્ષ માટે, એટલે કે જોઈતી સાલમાં પાછલા બે આંક ૨૭થી ઉપરના હોય તો એ આંકમાંથી ૨૮, ૫૬ કે ૮૪ બાદ કરીને ૦૦ થી ૨૭ વચ્ચેનો આંક શોધી લેવો. દા. ત. ૧૯૭૬ માટે પહેલા બે આંકડા ૧૯ તૈયાર છે. અને બીજા ૭૬ -૫૬=૨૦નો આંક મળશે. એ બીજા ગોળમાં છે જ. એટલે હવે પહેલા ચક્રમાંના ૧૯ની નીચે ૨૦નો આંક ગોઠવો. પેલા ૨૮ વર્ષના પુનરાવર્તન પ્રમાણે ૧૯૨૦, ૧૯૪૮ ને ૧૯૭૬નાં તારીખ-વાર સરખાં જ છે. પેલા ૪૦૦ વર્ષના પુનરાવર્તન પ્રમાણે ૨૩૭૬નાં તારીખ-વાર પણ આ જ પ્રમાણે હશે.

હવે રહ્યાં માસ અને વાર. ત્રીજા ચક્રમાં એ આપ્યાં છે. બીજા ચક્રમાં કોરેલી બારીમાં માસ અને પહેલા ચક્રમાં મથાળાના ગાળામાં વાર દેખાય છે. એ ગોઠવવામાં કોઈ ગણતરી કરવાની નથી. માત્ર એટલું ધ્યાન રાખવાનું કે જો 'લીપઈયર' હોય તો એ વર્ષમાં સફેદ ખાનાંવાળા જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી માસ ગોઠવવા અને લીપઈયર ન હોય તો કાળા ખાનાંવાળા જાન્યુ-ફેબ્રુ. ગોઠવવા. ('યોગક્ષેમ'માંથી)

માસમાસ (ડિસે.-જાન્યુ.)ના આકાશમાં

ક્રાંતિવૃત્ત (સૂર્યના આકાશી માર્ગ)ની આજુબાજુના આકાશની આ દર્શનયાત્રાની આ મહિને એક પરિક્રમા પૂરી કરતાં ૨૭ નક્ષત્રો અને ૧૨ રાશિના ભૂ-ચક્રનાં અંત અને આરંભસ્થાન પાસે આપણે આવી ગયા છીએ. અશ્વિની, ભરણી ને ૦૧ ભાગના કૃત્તિકા નક્ષત્રને સમાવતી મેષ (Aries) રાશિનો પટ અહીં ક્રાંતિવૃત્ત પર દેખાય છે. ગ્રીક પુરાણકથાના સોનેરી ઊનવાળા મેષ (Aries)-મેંઢાની આકૃતિની તેમાં કલ્પના છે. આ રાશિ દ્વારા ઉત્તર ગોળાર્ધમાં સૂર્યના પ્રવેશને મેષ-સંક્રાંતિનું એક પવિત્ર પર્વ ગણી એ સમયે હરદ્વારમાં ગંગાસ્નાન કરવાનું આપણે ત્યાં માહાત્મ્ય છે.

મેષ રાશિમાં કુલ તો ૪૨ તારા છે, પણ મુખ્ય ત્રણ જ નરી આંખે પરખાય છે. અશ્વિની નક્ષત્રમાં એની ગણના છે. એમાંના બે પાસેપાસેના તે અશ્વિની(કુમાર અને ત્રીજો તે 'ચ્યવન' મુનિ (Hamal)

બાજુમાં જ ટચૂકડી કડાઈ એટલે કે 'ભરણી' નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે. બીજી તરફ છે 'ત્રિકોણ' (Triangulum). આ ત્રિકોણ તારામંડળમાં 'એમ.૩૩' નામની એક પાંખી નિહારિકા છે.

ગણિતગમ્મત

આ એક મજાની ગણિતગમ્મત છે. એમાં ૧ થી ૯ સુધીના આંકડાઓમાંથી દરેકનો એક જ વખત ઉપયોગ કરીને તેમાંના કોઈ પણ ત્રણ આંકડાઓને બીજા બે આંકડાથી ગુણતાં જે જવાબ આવે તે બીજા બબ્બે આંકડાના ગુણાકાર બરાબર આવશે. આ ચારે ય સંખ્યા (૩ આંકડા × ૨ આંકડા = ૨ આંકડા × ૨ આંકડા)માં ૧ થી ૯ સુધીનો દરેક આંકડો આવી જાય છે. જેમ કે—

૧૭૪ × ૨૩ (=૪૦૦૨) = ૫૮ × ૬૯ (=૪૦૦૨)

આ જ રીતે નવેનવ આંકડાનો ઉપયોગ કરીને બીજી દસ રીતે આ જ પ્રમાણે જવાબો મળ્યા છે:

(૧) ૧૩૪ × ૨૯ = ૫૮ × ૬૭ (=૩૮૮૬), (૨) ૧૩૮ × ૨૭ = ૫૪ × ૬૯ (=૩૭૨૬) (૩) ૧૪૬ × ૨૯ = ૫૮ × ૭૩ (=૪૨૩૪), (૪) ૧૫૮ × ૨૩ = ૪૬ × ૭૯ (=૩૬૩૪), (૫) ૧૫૮ × ૩૨ = ૬૪ × ૭૯ (=૫૦૫૬) (૬) ૧૭૪ × ૩૨ = ૫૮ × ૯૬ (=૫૫૬૮), (૭) ૧૮૬ × ૨૭ = ૫૪ × ૯૩ (=૫૦૨૨), (૮) ૨૫૯ × ૧૮ = ૬૩ × ૭૪ (=૪૬૬૨), (૯) ૫૨૨ × ૧૪ = ૭૬ × ૯૮ (=૭૪૪૮) ને (૧૦) ૫૮૪ × ૧૨ = ૭૩ × ૯૬ (=૭૦૦૮).

આ ઉપરાંત વધુ ફેરફારો સાથે પ્રયત્ન કરી જોજો.

—કિશોર ન. ગોરધનદાસ

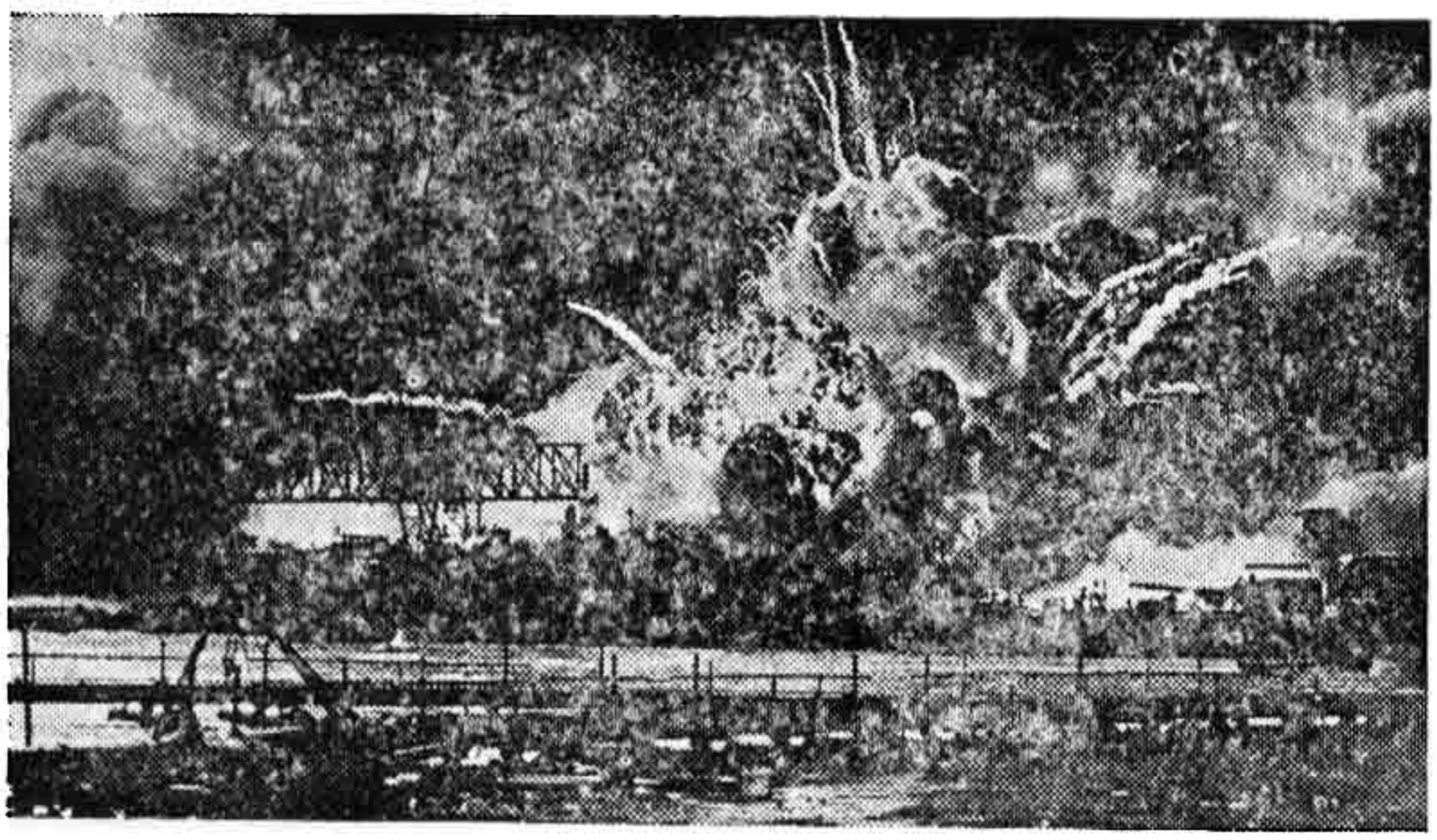
આ માસ (ડિસેમ્બર) ઇતિહાસમાં

તા. ૧/૧૮૮૫ પદ્યમય ગદ્યના લેખક, વિચારક, લોકસેવક કાકાસાહેબ કાલેલકરનો જન્મ.

તા. ૨/ નેપોલિયન અને જોસેફાઈનનાં લગ્ન, ૧૮૦૪ અને લગ્નવિચ્છેદ તા. ૧૫, ૧૮૦૯

પ્રસંગવિશેષ

તા. ૭/૧૯૪૧ પર્લ હાર્બર પર જાપાની હુમલો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન હવાઈ ટાપુઓમાં દુનિયાનાં મહત્ત્વનાં મોટાં અને ઉત્તમ નૌકામથકો માંનું એ એક અમેરિકન થાણું હતું. સંખ્યાબંધ યુદ્ધજહાજો અને સબમરીનો ત્યાં રહી શકે અને મરામતો પામી શકે એવી બધી વ્યવસ્થા ત્યાં હતી. એક તરફ યુદ્ધની શાંતિ અર્થે જાપાનના પ્રતિનિધિઓ વૉશિંગ્ટનમાં વાટાઘાટો કરી રહ્યા હતા ત્યારે બીજી બાજુ એકાએક એક જાપાની વિમાનવાહક જહાજ ઉપરથી વિમાનોએ આ નૌકામથક પર ભયાનક બૉંબવર્ષા કરી. આ અણધાર્યા હુમલાથી ૯૦ મિનિટમાં તો અમેરિકાનાં અનેક જહાજો, નાશ પામ્યાં. તથા બીજુંયે ભારે નુકસાન થયું. ૨૦૮૬ જેટલા અમેરિકનો માર્યા ગયા ને ૭૪૯ ઘાયલ થયા. આ જ સમયે અમેરિકાના લશ્કરી વિમાનમથકો પર પણ જાપાને હુમલો કરી મોટું નુકસાન કરેલું. આ બનાવ પછી અમેરિકા પણ મહાયુદ્ધમાં જોડાયું અને યુરોપમાં સળગેલું યુદ્ધ દુનિયાભરમાં પ્રસરી ગયું.

તા. ૧૨/૧૯૧૧ હિન્દની રાજધાની કલકત્તાથી બદલીને નવી દિલ્હીમાં કરવાની જાહેરાત થઈ.

તા. ૧૮/૧૮૬૯ પૂર્વ ને પશ્ચિમને જોડતા સરળતમ જલમાર્ગ સમી સુએઝની નહેર ખુલ્લી મુકાઈ.

વ્યક્તિવિશેષ

તા. ૩૦/૧૮૬૫ કુમારજીવનની સાહસોત્સાહ ભરેલી અત્યંત રસિક કથાઓ તથા પૌરુષના હુંકાર ભરી કવિતાઓના વિખ્યાત સર્જક રડિયાર્ડ કિપ્લિંગનો મુંબાઈમાં જન્મ. સત્તર વર્ષની

વયે લાહોરના 'સિવિલ ઍન્ડ મિલિટરી ગેઝેટ' તથા પછી અલાહાબાદમાં 'પાયોનિયર'ના તંત્રીખાતામાં કામ કરતાં સમાચારોની તાણ પડે ત્યારે જગ્યા ભરવા 'પ્લેઈન ટેઈલ્સ ફ્રોમ ધ હિલ્સ' વાર્તાઓ લખતા. નવરાશે લખેલી 'બૅરકરૂમ બૅલડ્સ' કવિતાઓએ એમને છેક ઇંગ્લૅન્ડ સુધી ખ્યાતિ અપાવેલી. 'સેવનસીઝ'. 'સૉંગ ઑવ ધી ઇંગ્લિશ' વગેરે કાવ્યોમાં એમણે અંગ્રેજ ખમીરનું અભિમાન પ્રકટ કર્યું છે. 'કિમ', 'ધ લાઈટ ધેટ ફેઈલ્ડ', 'કૅપ્ટન કરેજીઅસ', 'ધ જંગલ બુક્સ', 'જસ્ટ સો સ્ટોરિઝ', 'પક ઑવ પૂક્સ હિલ' અને 'રીવૉર્ડસ ઍન્ડ ફેરીઝ' વગેરે એમની કૃતિઓમાં ભારતનું આલેખન છે. 'ગંગાદીન', 'માંડલે', 'ડેની ડીવર', 'ફુઝીવુઝી બૂટ્સ' વગેરે પણ એમનાં વિખ્યાત કાવ્યો અને રાસા છે. ઈ. ૧૯૦૭નું સાહિત્યનું નૉબેલ પ્રાઈઝ એમને મળેલું. ઈનામ મેળવનાર તેઓ પહેલા અંગ્રેજ સાહિત્યકાર હતા. ઈ. ૧૯૩૬ની ૧૭મી જાન્યુઆરીએ એમનું અવસાન થયું.

બૅંકમાં લોન લેવા ગએલા એક ખેડૂતે તેને માટેના ફૉર્મમાં પોતાના પિતાની ઉંમર ૧૨૦ વર્ષ અને માતાની ૧૧૫ વર્ષ લખેલી, એ જોઈ મૅનેજરે પૂછ્યું: આ ઉંમરો સાચી લખી છે?'

ખેડૂતે જવાબ આપ્યો: 'હા સાહેબ, એ બંને આજે જીવતાં હોત તો એ જ ઉંમરનાં હોત.'

ગામડામાં વીજળી નવી નવી જ આવી હતી. એકાદ માસ પછી કંપની તરફથી મીટર જોવા માણસ આવ્યો. એક ઘરમાં એણે જોયું કે વીજળીનો વપરાશ નહિવત્ જ હતો. નવાઈ પામી એણે ઘરધણીને પૂછ્યું: 'શું તમે ક્યારેય વીજળીની બત્તી નથી કરતા?'

'કેમ? અમે તો રોજ બત્તી કરીએ છીએ.'

'તો પછી ક્યાં સુધી તમે એ બાળો છો?'

'બહુ વાર નથી બાળતા. આ એના અજવાળામાં ઘાસતેલનો દીવો પેટાવી લઈને પછી તુરત બત્તી બંધ કરી દઈએ છીએ.'

'આ છતમાંથી આમ કાયમ પાણી ટપક્યા કરે છે?'

'ના, રે ફક્ત વરસાદ આવે ત્યારે જ.'

પોતાનું વજન કરાવી પતિએ એનું કાર્ડ પત્નીએ આપ્યું. કાર્ડ પાછળ ભવિષ્ય વાંચતાં એ બોલી: 'આમાં લખ્યું છે કે, તમે પુરુષોમાં નેતા સમાન છો, બહાદુર અને દૃઢ ઇચ્છાશક્તિવાળા, તથા સ્ત્રીઓમાં પ્રિય છો.' અને તેણે આગળ ઉમેર્યું: 'અને એટલું જ નહિ, આમાં તમારું વજન પણ ખોટું બતાવ્યું છે!'

જાગો પ્રભુ દૃઢ બલિષ્ઠ પ્રફુલ્લ યૌવને,
હોમાનલે પુનિત ભારતના તપોવને.

—નાથાલાલ દવે—

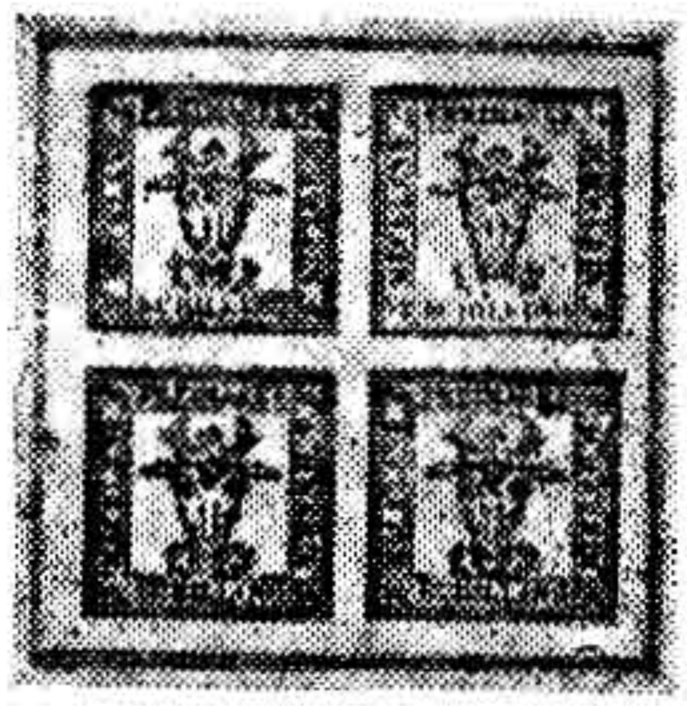
બૌદ્ધ ધર્મના આપણા મહા વિદ્વાન ધર્માનંદ કોસમ્બી પાલી ભાષા અને બૌદ્ધ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા બ્રહ્મદેશમાં આચાર્ય ત્રિલોકાચાર્યજીના મઠમાં રહેતા હતા.ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને સવારે મોડા ઊઠતા જોઈ આચાર્યજીએ એવો નિયમ કર્યો કે જે વિદ્યાર્થી સવારે મોડો ઊઠે તેણે દૂરની નદીએથી અમુક ઘડા પાણી લાવીને મઠનાં ઝાડને પાવું. એક દિવસ ખુદ આચાર્યજીને પાણી પાતા જોઈ કોસમ્બીજીએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં આચાર્ય બોલ્યા : 'આજ મારાથી મોડા ઉઠાયું છે.' …'પણ એ નિયમ તો વિદ્યાર્થીઓ માટે છે.' એવું કહેતાં આચાર્યે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું : 'નિયમ સૌને સરખો જ લાગુ પડે. ઘડનારાએ તો તેને પહેલું માન આપવું જોઈએ.'

અનેકાર્થી શબ્દ : વરણ = ન્યાત કે જાતિ; અક્ષર, વર્ણ; રંગ; ગણત્રી કે લેખું; પાણી; ઈંદ્રનું એક નામ; પુલ કે સેતુ; પસંદગી; એક નિશાચર પ્રાણી-વનિયર; પિંગળમાં ચારની સંજ્ઞા; કિલ્લો કે કોટ; કૃપા કે અનુગ્રહ; પાણી; પૂજા કરવી તે, અર્ચના; વાસણ ચકચકિત કરવા માટે વપરાતી એક જાતની પીળી માટી; છાપરું છાવા માટે વપરાતાં વાંસ-વળી.

હિમવર્ષામાં પડતો બરફ કેવળ સફેદ જ નથી હોતો; લાલ, લીલો, નારંગી ને શ્યામ રંગનો બરફ પડ્યાના પણ અહેવાલો છે. આ રંગ તેમાં ભળેલી ધૂળ,કણો, બૅક્ટેરિયા, કેટલીકવનસ્પતિની અતિ સૂક્ષ્મ રજ વગેરેને કારણે બદલાય છે. ઈ. ૧૯૨૪માં વર્જિનિયામાં હૅરિસનબર્ગમાં પડેલા કાળા બરફની પરીક્ષા કરતાં જણાયેલું કે નજીકનાપ્રદેશના ધુમાડિયા વાતાવરણની રજ એમાં ભળવાથી એનો રંગ શ્યામ બન્યો હતો.

કહેવતોના અર્થ : 'આપ્યું ને તાપ્યું બેસી રહેતું નથી' (બંને સરખાં). માગીભીખીને લાવેલી કે દાન લીધેલી કે કોઈની આપેલી વસ્તુ કે રકમમાં બરકત હોતી નથી; તે તાપવાથી મળતી ગરમી જેટલી ક્ષણિક અને નશ્વર છે એ દૃષ્ટાંત આપીને સ્વપ્રયત્ને, પુરુષાર્થથી મેળવેલી વસ્તુનો મહિમા કરતી કહેવત.

ટિકિટકથા : મેક્લેનબર્ગ-શ્વેરિન (Mecklenburg) Schwerin નામે એક જર્મન રાજ્ય હતું. એની આ ટિકિટ મૂળ તો એક શિલિંગની એક જ ટિકિટ હતી, પણ એનું ચોથિયું કે અરધિયું પણ કાપીને તેટલા પ્રમાણની કિંમતની ટિકિટ તરીકે વાપરી શકાય એ રીતે છપાએલી અને વપરાએલી.

પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયું છે કે ગાય અગર ભેંસના શરૂઆતમાં દોહેલા દૂધ કરતાં છેવટના દોહેલા દૂધમાંથી વધુ માખણ નીકળે છે.

અંક-સંદર્ભ*

વાચન અથવા જ્ઞાનગોષ્ઠિમાં ઘણી વાર સાંસ્કૃતિક અંકનિર્દેશ આવે છે, પણ ઘણાને તેની માહિતી નથી હોતી. દા. ત. ચાર વેદ (ઋક્, યજુર્, સામ અને અથર્વણ); પંચશીલ (સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, મદ્યત્યાગ); નવ રસ (શૃંગાર, વીર, કરુણ, અદ્ભુત, ભયાનક, હાસ્ય, રૌદ્ર, બીભત્સ, શાન્ત); દ્વાદશાક્ષરી મંત્ર (ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય) વગેરે.

અહીં દર માસે એવો એકએક પરિચય અપાશે. તેની શરૂઆત એકથી કરીએ : 'એક'–ઈશ્વર કે બ્રહ્મ (સમગ્ર વિશ્વનું મૂળ તત્ત્વ) એક છે. એની ઉપાસનાનો એકાક્ષરી મંત્ર ૐ.

(* મરાઠીમાં વિષ્ણુ વાસુદેવ જોશીએ લખેલી એ નામની પુસ્તિકા પણ પુણેના લોકસંગ્રહ પ્રેસે પ્રકટ કરી છે.)

सुजनो न याति वैरं
पर-हित-निरतो विनाश कालेऽपि।
छेदेऽपि चन्दन-तरुः
सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥

પોતાનો વિનાશકાલ આવી જાય છતાં પરહિતસાધક સંસ્કારી પુરુષ મનમાં વેર નથી લાવતો. ચંદનનું ઝાડ પોતાને કાપનાર કુહાડાની ધારને યે સુરભિત કરે છે.

ગણિતગમ્મત : તમારી ઉમર લખો. તેના બમણા કરો. તેમાં પાંચ ઉમેરો. આવે તેને ૫૦ વડે ગુણો. તેમાં તમારી જન્મતારીખ ઉમેરો. એમાંથી વરસના દિવસની સંખ્યા ૩૬૫ બાદ કરો. હવે ૧૧૫ ઉમેરો. જવાબમાં આવશે તે રકમના પહેલા બે આંકડા તમારી ઉમરના, અને છેલ્લા બે આંકડા તમારી જન્મતારીખના હશે!

ઑઈસ્ટર જળચર ૬,૦૩ ૦૦,૦૦૦ ઈંડાં એકી વખતે મૂકે છે.

← એક જ સળંગ રેખા વડે દોરેલી માનવઆકૃતિ.

કલાકણિકા : ધાર્મિક વિધિ માટેનું એક પ્રાચીન ચીની પાત્ર, જેનું ઢાંકણ માનવ ચહેરા જેવું છે.

'અનિલ' લહરી ——— રતિલાલ 'અનિલ'

દુશ્મનો કરતાં સગા ભાઈઓ વધુ સારી રીતે લડે છે.
એટલા જોરથી વાસણ ન માંજો કે તમારું જ નામ ભૂંસાઈ જાય.

કુમાર

ઈ. સ. ૧૯૭૫

જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બરના સળંગ અંક ૬૧૩ થી ૬૨૪ સુધીના

૫૨

મા વર્ષનું

વાર્ષિક સાંકળિયું

ચિત્રો — પૂર્ણરંગી

આંગણાનું અમૃત (રસિકલાલ) નવે. મુખચિત્ર
ક્રોધ-જ્વાલા (કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ) ઑગ. મુખ.
ગાડામાર્ગના પ્રવાસી (બિન્દ્રે) ફેબ્રુ. મુખ.
ચંપકપુષ્પ (સોમાલાલ શાહ) જાન્યુ. મુખ.
ત્રિશલાદેવી મે. મુખ.
દોસ્ત (ટૉમસ હાર્ટ બેન્ટન) ડિસે. મુખ.
પહાડની પુત્રીઓ (શ્યાવક્ષ ચાવડા) જુલા. મુખ.
પ્રકાશની ગાયો (કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ) જૂન. મુખ.
પ્રતીક્ષા (ઈન્દ્ર દુગડ) ઑક્ટો. મુખ.
બાલગોપાલ સ્તુતિ પૃ. ૧૬૫ સામે
મયૂરી (યજ્ઞેશ્વર શુક્લ) એપ્રિલ. મુખ.
સ્વામી દયાનંદ (ર. મ. રા.) એપ્રિલ પૂઠું
હર્ષદમાતાનું મંદિર (એમ. ડી. ત્રિ.) માર્ચ મુખ.

એકરંગી, દ્વિરંગી, રેખાંકન વગેરે

અપરૂપ રૂપ (મહેન્દ્ર મિસ્ત્રી) ઑગ. પૂઠું
આદમનો જન્મ (માઈકેલૅન્જેલો) એ. પ્લેટમાં
એકલ ગોપિકા (ચુઘતાઈ) માર્ચ પૂઠું
કાઠિયાવાડી ભેંસો (બિન્દ્રે) પૃ. ૩૯ સામે
ગીત-અંજલિ (ચુઘતાઈ) માર્ચ મુખ. નીચે
ઘોલકાંનું રાજ (મહેન્દ્ર મિસ્ત્રી) પૃ. ૨૯૫ સામે
છાપરાંથી ઢંકાએલું બજાર જાન્યુ. મુખ. નીચે
જીવન-મંગલ (પ્રમોદ પટેલ) જાન્યુ. પૂઠું
ત્રિશલાદેવીનું સ્વપ્ન (ગો. કાપડિયા) પૃ. ૧૬૪ સામે
દેવમંદિરના માર્ગે (વાસુદેવ) પૃ. ૪૮૪ સામે
પક્ષી-ત્રિપુટી (હેમંત મિશ્ર) જુલાઈ પૂઠું
મહાશક્તિ (વાસુદેવ સ્માર્ત) ઑક્ટો. પૂઠું
રંગોળીની લોકકળા પૃ. ૪૨૫ સામે.
સંત કવિ તુલસીદાસ (ર. મ. રા.) સપ્ટે. મુખ.
સૂર્ય (૧૬મી સદી) ડિસે. પૂઠું

ફોટોગ્રાફ્સ

ખાટલા પર હાંડલાં (મ. જાદલીવાલા) મે પૂઠું
ઘોડદોડ (એ. એલ. સૈયદ) પૃ. ૩૮ સામે
તાતા સેન્ટર (શિવકુમાર જોષી) પૃ. ૨૯૫ સામે
પકડદાવ (ગિરીશ પરીખ) પૃ. ૩૮ સામે
પ્રતિબિંબિત આકાશ (અ. મહેતા) જૂન પૂઠું
રોજગારીનો આરંભ (ગિરીશ પરીખ) ફેબ્રુ. પૂઠું

શિલ્પ-સ્થાપત્ય

પૃથિવી ઉદ્ધાર (ચંદ્રકાન્ત ઝવેરી) પૃ. ૩૮૫ સામે
બંસીવાદક (દિનેશ શાહ) નવે. પૂઠું
વૃષભ (પુરાજી સાગરા) સપ્ટે. પૂઠું

કાવ્યો

અમારો વાંક (ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી) ૩૯
અમે વગરનાં અમે (ચંદ્રકાંત દત્તાણી) ૧૬૫
અર્જુન (ઉશનસ્) ૩૮૬
અવસર (હરીશ મીનાશ્રુ) ૩૪૭
અવળું ખમીર (ધીરુ પરીખ) ૧૨૫
અસ્તિત્વ (દિનેશ મોદી) ૨૧૯
ઈલમ ભયો (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) ૩૪૭
ઉદાસ છે (મહેન્દ્ર સમીર) ૨૧૯
ઊબરમાં ડૂબાતી વાગ્દત્તા (વિનોદ જોષી) ૩૮૬
કરું છું (દીપક બારડોલીકર) ૮૪
કાળો જાદુ (જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ) ૮૪
કુંવારકાનું ગીત (હરીશ મીનાશ્રુ) ૩૮૬
કેટલા? (ભગવતીકુમાર શર્મા) ૨૬૨
ક્યાં સુધી? (ફકીરમહંમદ મનસૂરી) ૩
ક્યાં સુધી (રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા) ૨૧૯
ક્ષણબોધ (શિલ્પિન્ થાનકી) ૩૯
ગોકુળિયું ગામ (કનુ મહેતા 'વ્યોમ') ૩૪૭
છેવટ સુધી (હનીફ સાહિલ) ૨૧૯
જશે (શિલ્પિન્ થાનકી) ૧૨૫
જળને તરસ્યું લાગે (વ્રજલાલ દવે) ૪૮૫
ઝૂમવા લાગી (મનોહર ત્રિવેદી) ૩૯
ટીંપા (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) ૨૧૯
તો યે (જિ. કા. વ્યાસ) ૪૪૭
થતું જતું (કરસનદાસ લુહાર) ૪૮૫
દિલની વાતો (હસિત બૂચ) ૪૪૭
નહિ (કનુ મહેતા 'વ્યોમ') ૨૬૨
પગલાં (માણેકલાલ પટેલ) ૨૬૨
પતંગિયું ('સારસ્વત') ૪૪૭
પથ્થરો (કનુ મહેતા 'વ્યોમ') ૪૪૭
પ્રકૃતિ અને જીવનનું ગીત (શંકરભાઈ) ૪૮૫
પ્રેમબીન (જયંતીલાલ મહેતા) ૧૨૫
બદલે (નરેન્દ્રકુમાર શુક્લ) ૪૮૫
બે હાયકુ (જયંત મોઢા) ૨૧૯
બ્હેકી ઊઠયો (જિ. કા. વ્યાસ) ૨૬૨
ભરદરિયે (હસિત બૂચ) ૨૬૨
મનને કહું (વ્રજલાલ દવે) ૩
માનને મનવા ('ચાતક') ૨૯૬
મુદા મનોહર (પ્રિયકાન્ત) ૧૨૫
યાદ (મહેન્દ્ર સમીર) ૪૪૭
રહી ('ચાતક) ૧૬૫
રહું (દિનેશ મોદી) ૩૪૭
રહ્યા (બકુલ રાવલ 'આદમ') ૨૯૬
રહ્યો ('ચાતક') ૩૯
રાધાની રીસ (કનુ મહેતા 'વ્યોમ') ૪૮૫
રૂપાંતર (પ્રિયવદન શેઠ) ૩૪૭
લખતી ગઈ (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) ૧૬૫
લે! (અમૃત 'ઘાયલ') ૩
વજ્ર પુષ્પ વલ્લભભાઈ (બાલમુકુન્દ દવે) ૪૨૧
વર્ષ પંચાવનમે (ઈશ્વરચંદ્ર) ૪૪૭
શબ્દ (કનુભાઈ જાની) ૩૮૬
શાખ વચમાં (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) ૩૯
શિશુ-વિરહ (નિરંજન યાજ્ઞિક) ૨૯૬
સાવ અડતું (દેવેન્દ્ર દવે) ૨૯૬
સાંજુકું ઘર (ઉશનસ્) ૮૪
સુભગ સિદ્ધિ (ગોવિંદ પટેલ) ૨૬૨
હજી (હરીશ મીનાશ્રુ) ૧૨૫
હવે (આદમ મકરાણી) ૧૬૫

હાઈકુ (જયંત મોઢા, અઝિઝ ટંકારવી) ૨૧૯
હાઈકુ (પરશુરામ મહેતા) ૨૯૬
હાઈકુ (ફિલિપ ક્લાર્ક) ૩૯
હો (જયંત વસોયા) ૧૬૫

જીવનચરિત્ર અને પરિચયો

અગાથા ક્રિસ્ટી ૧૭૫
અરવિંદ અને ભગિની નિવેદિતા ૬૦
અલ-બિરૂની (બિ. ટાંક) ૮૫
અહિન્દ્ર ચૌધરી (અજિત શેઠ) ૫૫
અહિલ્યાબાઈ હોળકર (વસંત જોષી) ૩૮૭
આર્યભટ્ટ ૧૭૫
ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ (ધીરુભાઈ) ૨૨૦
તુલસીદાસજી (જયેન્દ્ર ત્રિવેદી) ૩૪૮
ફ્રાંસિસ ચિચેસ્ટર, સર (ધીરુભાઈ) ૪
ભગવાન મહાવીર (ધીરુભાઈ) ૧૭૯
ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી ૪૨
ભાઉ દાજી (શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર) ૪૦
મધર ટેરેસા (લલિતકુમાર બક્ષી) ૪૪૯
મહર્ષિ દયાનંદ (શંકરદેવ) ૧૩૦
મોતીચંદ્ર, સ્વ. ડૉ. (મધુસૂદન ઢાંકી) ૧૬૬
યશવંત ગોપાલ જોષી (વસંત જોષી) ૧૨૬
રિચર્ડ બર્ટન, સર (બિ. ટાંક) ૨૯૭
વલ્લભભાઈ પટેલનાં જીવનસોપાન ૪૨૧
વિશિષ્ટ વ્યક્તિચિત્રો (મુકુન્દરાય પારાશર્ય)
- પ્રભાશંકરના પાંચેક પ્રસંગો ૪૦૨
- મારાં મોટી બા ૩૦૫, ૩૫૬
- દટાએલું ધન ૪૮૯

વિ. સ. ખાંડેકર (વસંત જોશી) ૪૮૬
સયાજીરાવ ગાયકવાડ (નરોત્તમ વાળંદ) ૨૬૩
સૌમ્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર (અજિત શેઠ) ૧૮૧

વાર્તા

એક ટુકડો આકાશ (લલિતકુમાર બક્ષી) ૩૯૨
કંસારી ચૌધરી (સુકન્યા ઝવેરી) ૮
કૉફી (પિયૂષ પંડ્યા) ૧૭૨
છાયા અને વાસ્તવ (સુકન્યા ઝવેરી) ૪૩
જીવલેણ ગોળી (,,) ૨૩૮
જ્યોતિષ (જયંતીલાલ મહેતા) ૮૯
તફાવત (સુકન્યા ઝવેરી) ૪૫૨
તરસ (લલિતકુમાર શાસ્ત્રી) ૨૧
થીઅરી ઑવ રિલેટિવિટી (સુકન્યા) ૨૬૮
પિંજરે પડ્યું પંખી (સુકન્યા ઝવેરી) ૨૮૪
પ્રો. શંકુ અને રોબુ (સુકન્યા) ૪૯૨
બે મૃત્યુ (સુકન્યા) ૪૬૧
મિ. કૅપલનો આપઘાત (,,) ૪૧૮
રત્નમુકુટની ચોરી (,,) ૪૬૭
રંગબેરંગી માછલીઓ (અશ્વિન દેસાઈ) ૧૩૩
રૂ મૉર્ગનો હત્યાકાંડ (સુકન્યા) ૩૧૪
રૈવાતટે (સુકન્યા) ૩૦૨
વિનય-બાદલ-દિનેશ (સુકન્યા) ૩૫૨, ૩૯૭, ૪૫૫, ૫૦૫
વૈષ્ણવ અને શાક્ત (સુકન્યા) ૨૨૭
સિલ્વર બ્લેઈઝ (સુકન્યા) ૩૬૫
હત્યારી પ્રતિમા (સુકન્યા) ૧૭૬

લઘુકથા

અપશુકન (જ્યોતીન્દ્ર વ્યાસ) ૧૭૦
કાળિંગો (બાળકૃષ્ણ જોષી) ૫૩૫
ગોકળઆઠમ (રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદ) ૩૨૩
છાત્ર (સુકન્યા ઝવેરી) ૩૭૫
પ્રતિબિંબ (અશ્વિન વસાવડા) ૪૬
પારૂલ પ્રસંગ (સુકન્યા ઝવેરી) ૪૦૪
બાર વર્ષે (જયંત મોઢા) ૨૮૩
ભાવ-પ્રતિભાવ (સારસ્વત) ૯૫
વારસો (અશ્વિન વસાવડા) ૨૫૦
શબ્દરૂપ (સુકન્યા ઝવેરી) ૪૫૯
શલ્ય (શાંતિલાલ મેરાઈ) ૨૪
સાઈકૉલૉજી (જયંત મોઢા) ૧૪૫

લેખો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પુરાતત્ત્વ

અમેરિકા કોણે શોધ્યો? ૨૪૭
ઑસ્ટ્રેલિયાની આરપાર (કિસ્મત કુરેશી) ૪૦૭
ક્રાંતિકથામાં ગુજરાત (વિષ્ણુ પંડ્યા)
- અંતિમ અંગારા ૨૩૦
- ઇન્ડિયા હાઉસના અગ્નિદિવસો ૧૦૮
- ક્રાંતિનું પત્રકારત્વ ૨૮૦
- છગન ખેરાજ વર્મા ૫૯
- છેલ્લા તણખા ૩૦૯
- ભગિની નિવેદિતા ૬૦
- રણ, પ્રણય અને કારાવાસ ૧૮૩
- લંડન ને પારી(સ)માં ક્રાંતિપ્રવૃત્તિ ૧૩૭

કોલંબસની શોધ ૨૨૨
ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ (પં. કંચનસાગર વાસુદેવ સ્માર્ત) ૧૦૦
નર્મદાયોજના (અમૃત વ. પંડ્યા) ૪૭
પ્રાચીન સિક્કા (ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી)
- અભિધાનો અને તોલમાનો-૫ ૧૮૫
- આહત સિક્કા પરની સંજ્ઞાઓ-૮ ૩૧૬
- ઐતિ. સંશો.માં સિક્કાનું મહત્ત્વ-૨ ૫૧
- ટંક-આહત સિક્કા-૭ ૨૭૨
- નાનાંમોટાં રાજ્યોના સિક્કાઓ-૯ ૩૫૮
- નિર્માણ-પદ્ધતિ-૬ ૨૨૫
- ભારતીય યવન સિક્કા-૧૧ ૪૬૯
- ભારતીય સિક્કાની પ્રાચીનતા-૩ ૯૨
- મગધના સ્થાનિક સિક્કા-૧૦ ૪૧૩
- વિનિમય માધ્યમ-૧ ૧૫
- શક-પહ્લવ સિક્કા-૧૨ ૫૧૯
- સિક્કાનાં દ્રવ્ય-૪ ૧૫૦

મહેશ્વર ૩૯૦

વિજ્ઞાન લેખો

અવાજ—આજના યુગનો શાપ ૧૯૨
આર્યભટ ૧૭૪
પૃથ્વીનું પલટાતું હવામાન (પી. ત્રિવેદી) ૫૧૨
મૉનોપોલ (ચ. ગુ. નાયક) ૪૧૭
સૂર્યમાળાના ગ્રહો (ચ. ગુ. નાયક)
- ગુરુ ૯૪
- નેપ્ચ્યુન ૨૩૭
- પ્લૂટો અને દસમો ગ્રહ ૨૭૪
- મધ્ય (લઘુ)ગ્રહો અને ખરતા તારા ૩૧૨
- મંગળ ૫૨
- યુરેનસ ૧૯૩
- શનિ ૧૩૫
- શુક્ર ૧૩
- સૂર્ય ૫૦૦

હવામાનશાસ્ત્ર ૫૦૯

અન્ય લેખો

અંગ્રેજી સાહિત્યનું આચમન (મધુસૂદન પારેખ)
- શેક્સપીઅરના સમકાલીનો ૩૬૦, ૪૦૯, ૪૫૭, ૫૧૭
- ,, નાં ઐતિહાસિક નાટકો ૫૭, ૯૮
- ,, નાં કરુણાંત નાટકો ૨૨૮, ૨૮૨
- ,, નાં સુખાંત નાટકો ૧૪૬, ૧૯૫
- ,, ની સર્જનપ્રવૃત્તિ ૨૩
- ,, ની નાટ્યકલા ૩૨૧

આપણી સબમરીન (હરિન શાહ) ૧૭૭
આર્યસમાજ (શંકરદેવ) ૧૩૦
એક અજોડ બાલશાળામાં (સુનીલ કોઠારી) ૧૧
કણ્વની પુત્રી... (શંકરદેવ) ૫૨૫
ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણ (ર. મ. શ.) ૯, ૪૪, ૯૬, ૨૭૦, ૩૦૭, ૪૦૬, ૫૦૩
જૈનધર્મ... (ધી. પ.) ૧૭૯
થીઓસૉફિકલ સોસા. (ચંપકલાલ મહેતા) ૩૯૪
ધ્યાન (હાસુભાઈ શુક્લ) ૯૧, ૧૪૪
પાલના રાઠવા (શંકરભાઈ તડવી) ૪૫૩
માનો ખોળો (હરિન શાહ) ૫૩૬
માસમાસનાં વ્રતપર્વો
- અષાઢ સુદિ અગિયારસ ૨૮૮
- મહાષ્ટમી ૪૨૬
- મોક્ષદા એકાદશી ૪૭૪
- રક્ષાબંધન ૩૧૦
- સિદ્ધિ વિનાયક વ્રત ૩૭૪

વૉટસન મ્યુઝિયમ (આર. ટી. પરીખ) ૪૧૧
શતરંજ (સુરેશ મોદી) ૭૦, ૧૧૭
- આનાતોલી કાર્પોવ ૨૦૦, ૨૩૬, ૪૧૬
- કાર્પોવની રમત ૩૭૧, ૪૬૩
- ડેવિડ બ્રૉન્સ્ટાઈન ૧૫૫
- પૉલ કૅરસ ૨૮૬

જૉબીફિશર અને સ્પાસ્કી ૨૨
રવિશેખર, રાષ્ટ્રીય ચૅમ્પીઅન ૫૩૨
રાષ્ટ્રીય 'બ' ટુર્નામૅન્ટ ૩૧૭
શતરંજના વિશ્વવિજેતાઓ ૧૫૫

સામાન્ય રોગોપચાર (નવીનભાઈ ઓઝા)
અરુચિ ૩૦૩
આમળ ૫૮
ઓરી-અછબડા ૧૩૬
કાનના રોગ ૩૬૬
દાઝવું ૪૦૧
પથારીમાં પેશાબ ૯૦
પાયોરિયા ૨૮૯
બાંબલાઈ ૧૯૬
શીળસ ૨૨૭
સફેદ કોઢ ૫૧૮
સુવારોગ ૩૦

સાહિત્ય, સાહિત્યકાર...(રામ૰ બક્ષી) ૪૪૮

વિભાગીય લેખો

કલાવાર્તા

અષ્ટમંગલ ૧૯૧
કાંચીપુરમનાં ભીંતચિત્રો (વાસુદેવ) ૪૨૩
કૉન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગૅલેરી ૩૬૨
તીર્થંકર મહાવીર-ચિત્રસંપુટ ૧૯૧
નવા વર્ષનાં અભિનંદનપત્રો ૫૨૪
પશ્ચિમ ભારતીય કલા (ડૉ. મોતીચંદ્ર) ૧૮૬
પશ્ચિમ ભારતીય ગુજરાતી ચિત્રકલા ૧૮૯
મહાશક્તિ ૪૨૯
માતા અને બાળક (મહેન્દ્ર પંડયા) ૩૨૦
મારી કલાયાત્રા (કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ) ૨૩૪
રંગોળીની લોકકળા પૃ. ૪૨૫ સામે
રાગ અને તાલનાં મૂળ તત્ત્વો ૨૭૬
લોકચિત્રણની એક કલાપ્રયોજના ૬૪
વરાહ અવતાર ૪૩૧

પરિચયો

અબ્દુરંહમાન ચુઘતાઈ ૧૦૫
આરતી દાસ (જયંત સિદ્ધપુરા) ૩૬૨
એ. પી. ગજ્જરનું કલાકૌશલ ૪૬૦
કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ ૨૩૨
ગિરીશ પરીખ (યૉસેફ મૅકવાન) ૬૨
ગોસ્વામી દ્વારકેશલાલ (રતિલાલ છાયા) ૨૭૫
ટૉમસ હાર્ટ બૅન્ટન ૫૨૦
નિકોલાઈ રોયરિક ૧૮
બેગમ અખ્તર, સ્વ. ૧૮
મધુરીબેન દેસાઈ, સ્વ. (જ. સિદ્ધપુરા) ૨૭૫
મહેન્દ્ર મિસ્ત્રી (નટુ પરીખ) ૩૧૮
માઈકેલૅન્જેલો (ડૉ. વિપિન શાહ) ૧૪૦
સુરેન્દ્ર પટેલ ૪૨૭

કંકાવટી

આંગણાનાં ફૂલ :
ઍન્ટીરૂહિનમ (મ. ઝ. શાહ) ૬૫
ગુલછડી (અમીલાલ ઢાંકી) ૨૦
પૅન્સી (મ. ઝ. શાહ) ૧૫૯

કરકસરભરી જીવનરીતિ (લાઠીગરા) ૧૯, ૪૩૧
કાનનો દુખાવો (શ્રીમન્નારાયણ) ૨૦
ઘીની પરખ ૪૩૧
ચાલો રસોડામાં ૪૩૧
યજમાન હો ત્યારે ૨૦
રંગોળીની લોકકળા ૪૩૦
સરલાદેવી સારાભાઈ, સ્વ. ૬૫

ચિત્રબોધ

આહાર-આરોગ્યનાં પોસ્ટરો ૧૪૭
કુદરતની લીલા (શોભન-આલેખનો) ૧૧૫
પગનું તળિયું અને ચાલ ૩૨૬
સાગર વ્યવહારના સંકેતો ૪૧૫
હવામાનની વિક્રમ વિશિષ્ટતાઓ પૃ. ૫૧૭ સામે

સાહિત્યસંપર્ક

ઊર્મિની ઓળખ (જલન માતરી)
અકબરઅલી જસદણવાલા-૬૮ ૪૩૪
'અબ્દ'-૫૯ ૨૭
કૈલાશ પંડિત-૬૧ ૧૧૩
'ગોરખ'-નરેન્દ્રકુમાર શુક્લ-૬૩ ૨૦૩
ચમન ઠક્કર-૬૨ ૧૫૩
'બરબાદ' જૂનાગઢી-૬૫ ૨૪૫
મધુકર રાંદેરિયા-૭૦ ૫૨૬
'રાઝ' નવસારવી-૬૦ ૬૮
લાભશંકર દવે-૬૭ ૩૭૦
વેણીભાઈ પુરોહિત-૬૬ ૩૩૦
'સાલિક' પોપટિયા-૬૪ ૨૭૯
હેમંત દેસાઈ-૬૯ ૪૬૬

ત્રિભુવન વ્યાસ સ્વ. (ધી. પ.) ૩૨૭
નવી ટૂંકી વાર્તા (બહાદુરશાહ) ૨૮
ભાષાભૂર અને છેલ્લે: ૧૧૩, ૧૫૪, ૨૭૯, ૩૩૧, ૪૩૫, ૪૬૬

મારી માન્યતા (ચંપકલાલ મહેતા)
આણંદજી ડોસા ૨૬
ગુણવંતરાય ભટ્ટ ૪૬૫
ગોવિંદ સરૈયા ૧૧૨
જયંત હિ. પાઠક ૩૨૮
જી. એન. તલવલકર ૨૭૮
નારાયણ શ્રી. બેન્દ્રે ૬૭
પન્નાલાલ પટેલ ૨૪૪
પ્રાગજી ડોસા ૨૦૨
પીતાંબર પટેલ ૩૬૯
પૂર્ણિમાબેન પકવાસા ૫૨૮
બી. એસ. જહોન કોટ્સ ૪૩૩
વિષ્ણુકુમાર પંડયા ૧૫૨

મુરલી ઠાકુર, સ્વ. (મેઘનાદ અને સુ. દલાલ) ૨૪૩

શબ્દકથા
અંતિયું-અકરાંતિયું (કે. કા. શાસ્ત્રી) ૨૦૧
આકરુ-આકરમણ (કે. કા. શાસ્ત્રી) ૨૭૭
કણો-સાપોલિયું (ડૉ. ભાયાણી) ૩૨૭
ખખડધજ-ખોખડધજ (કે. કા.) ૧૧૧
ચાકળણ (ડૉ. ભાયાણી) ૧૫૧
ડીંડવાણું (કે. કા. શાસ્ત્રી) ૨૫
ડૂંડલું (ડૉ. ભાયાણી) ૬૬
પરડકું (ડૉ. ભાયાણી) ૨૪૩
પલ્લું-પાલી-અધવાલી (ડૉ. ભાયાણી) ૪૬૪
પળ, પળી, અધોળ (ડૉ. ભાયાણી) ૪૩૨
પાલો-પાલવ (ડૉ. ભાયાણી) ૫૨૭
રૂખડો (કે. કા. શાસ્ત્રી) ૩૬૮

સંક્ષિપ્ત અવલોકનો :
'આજ'નો વિશેષાંક (ધી. પ.) ૪૩૫
આયુર્વેદનું અમૃત ૧૧૧
આહાર અને આરોગ્ય ૬૬
'ઉપરવાસ'ની કથાત્રયી (બહાદુરશાહ) ૩૬૮
કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો (ધી. પ.) ૨૦૩
ગુજરાતનો ઇતિહાસ (ધી. પ.) ૩૬૮
નવા કાવ્યસંગ્રહો (ધી. પ.) ૪૩૨
નવી નવલકથાઓ (બહાદુરશાહ) ૨૦૧
બારમાસી સાહિત્ય (ધી. પ.) ૧૫૧
ભારતીય પક્ષી (શંકરદેવ) ૨૫
ભાવયિત્રીની વિશુદ્ધ વિકૃતિ (ધી. પ.) ૪૬૪
વ્યુત્પન્ન વાચના (ધી. પ.) ૨૭૭
સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું સાહિત્ય ૫૨૭

સ્વીકાર નોંધ: ૨૭, ૬૭, ૧૧૧, ૧૫૧, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૪૪, ૨૭૭, ૩૨૯, ૩૬૯, ૪૩૫, ૪૬૫

બીજા વિભાગો

અમારે ત્યાં :
સરતાનજીનો ચોરો (દેવજી વાજા) ૨૯૪
બે ગર્ભગૃહવાળું મંદિર (પ્રફુલ્લ રા.) ૩૮૦

અથાણું-ગમ્મતના ગોળા : ૩૪, ૧૫૫, ૨૫૩, ૨૯૨, ૩૩૮, ૩૭૭, ૪૪૨, ૪૭૭, ૫૩૯.

આ માસ : ૩૩, ૭૮, ૧૨૨, ૧૬૧, ૨૧૦, ૨૫૫, ૨૯૧, ૩૩૮, ૩૭૭, ૭૮, ૪૪૨, ૪૭૭, ૫૩૯.

છેલ્લું પાનું : ૩૪, ૮૦, ૧૨૩, ૧૬૨, ૨૧૧, ૨૫૬, ૨૯૨, ૩૩૯, ૩૭૮, ૪૪૩, ૪૭૮, ૫૪૦.

ટિકિટસંગ્રહ : ટર્નર, ટિકિટ પર ૬૪, ૧૦૭, ૧૫૯, ૧૯૪, ૨૩૫, ૨૭૬, ૩૨૦, ૩૬૪, ૩૯૬, ભારતીય નૃત્ય શૈલીઓ-૪૬૨, ૫૨૨.

નવાં પત્રમિત્રો : ૩૨, ૭૮, ૧૨૧, ૧૬૦, ૨૦૯, ૨૫૪, ૨૮૯, ૩૩૭, ૪૪૧, ૪૭૬

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં : ૧૬, ૭૧, ૧૧૪, ૧૪૮, ૧૯૭, ૨૩૯, ૨૮૫, ૩૨૪, ૩૭૨, ૪૧૬, ૪૪૧, ૪૭૬, ૫૩૦

માસમાસના આકાશમાં: ૩૩, ૭૯, ૧૨૨, ૧૬૦, ૨૦૯, ૨૫૪, ૨૯૦, ૩૩૭, ૩૭૬, ૪૪૧, ૪૭૬, ૫૩૮.
વાચકો લખે છે: ૧, ૩૬, ૮૧, ૧૨૪, ૧૬૩, ૨૧૫, ૨૫૭, ૨૯૩, ૩૪૪, ૩૭૯, ૪૪૫, ૪૮૧
ડૉક્ટરની સલાહ (ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી) ૧૭, ૫૪, ૨૭૩, ૩૭૧, ૪૨૬, ૫૨૯.

વૃક્ષવેલ પરિચય

ચારોળી–૩૮ ૪૩૬
ચીકુ–૨૯ ૨૯
જાસૂદ–૪૦ ૫૩૪
નગોડ–૩૫ ૨૮૭
બહેડાં–૩૨ ૧૫૬
બાવળ–૩૭ ૩૭૩
બોરસલી–૩૯ ૪૭૩
મહુડો–૩૬ ૩૩૨
રાયણ–૩૧ ૧૧૮
લીચી–૩૦ ૭૪
વાયવરણો–૩૪ ૨૪૮
સાગ–૩૩ ૨૦૫

માધુકરી **કાવ્યકંડિકા**

આજ સંગ્રામને અંતે (રાજેન્દ્ર શાહ) ૩૩૨
કદી પણ તારી નિષ્ફળતા ('ચાતક') ૨૯
કામધેનુ છે ધરતી (વેણીભાઈ) ૨૦૫
કાળની કેડીએ (નિરંજન ભગત) ૧૧૮
જય થશે (મકરન્દ દવે) ૧૫૬
જેવી વહે સરદની… (નાથાલાલ દવે) ૪૩૬
નિસ્તેજ નેત્ર (નાથાલાલ દવે) ૩૭૨
પૃથ્વી ધ્રુપિયેથી (બાલમુકુન્દ) ૭૪
ભલે મારા માર્ગે (ગોવિંદ સ્વામી) ૪૭૩
મધવા કેરો હાથિયો (રાજેન્દ્ર શાહ) ૨૮૭
માગી હતી નહિ (ચીમન પુરોહિત) ૨૪૮
સાફલ્યની મમત (હરીન્દ્ર દવે) ૫૩૪

પરિચય અને અવસાન નોંધ

અમૃત વ. પંડ્યા, સ્વ. ('કુમાર') ૩૩૨
કર્નલ માઈક એન્સેલ ૧૧૮
કાન્તિલાલ સોમપુરા, સ્વ. (હરિ. શાસ્ત્રી) ૨૯
કોદંડરાવ પી. સ્વ. ૩૭૪
ખંડુભાઈ દેસાઈ, સ્વ. ૨૦૭
જયશંકર 'સુંદરી', સ્વ. ૭૪
નૉર્મન બ્રાઉન, સ્વ. ડૉ. ૫૩૪
બાબુભાઈ જ. પટેલ (ધી. પ.) ૨૮૭
મહેન્દ્ર ભગત, સ્વ. (શિવકુમાર જોષી) ૨૪૮
માનસિંહભાઈ પટેલ (મા. ચૌધરી) ૩૭૩
મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કી (ઈન્દુમતિ મહેતા) ૪૩૬
રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી (ચંપકલાલ) ૪૭૩
વિનોદકાર વૂડહાઉસ (ધી. પ.) ૧૫૬
સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્, સ્વ. (ધી. પ.) ૨૦૫

આહાર-આરોગ્ય-ઔષધ-વનસ્પતિ

આપણું રાષ્ટ્રીય ફળ–કેરી ૧૫૮
આંખનો ચેપી રોગ ૩૩૪
ઉંદર મારવાની નવી દવા ૨૫૨
કલેજાની બીમારી અને દારૂ ૨૫૩
કેરડાં ૨૫૩
કોથમીર અને મેથીની ભાજી ૫૩૭
ગુવારફળી (માધવ મો. ચૌધરી) ૩૭૫
જાંબુ ૨૮૮
દમવેલ (વૈદ્ય આદિત્યભાઈ) ૧૨૦
દાંતના અનેક રોગોનું એક ઔષધ ૪૪૦
ફાલસાં ૨૦૭
બાફેલા ઘઉંની વધુ પોષક રોટલી ૭૮
ભીંડાનાં બીમાં પ્રોટીનો ૨૦૮
શિયાળાનું સસ્તું વસાણું–અડદ ૩૧
શિયાળામાં આહાર-વિહાર ૪૭૪
સૂરણ ૪૩૯

પ્રકીર્ણ

અણુસંચાલિત દીવાદાંડી ૨૦૮
અનંતકાલીન કૅલેન્ડર (ભાઈલાલ ઝાલા) ૪૭૫
અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યની દ્વિ-શતાબ્દી ૩૩૪
ઇથિયોપિયા ૭૫
ઊંટના વાંકા દી! ૧૫૮
કાયમી કૅલેન્ડર (સેતુરામન્) ૫૩૮
કાર્બન ડાયોક્સાઈડનો પુનર્વપરાશ ૨૫૨
ગુજરાતની પ્રથમ વિમાની યુવતી ૧૨૦
ગુજરાતનો એક માત્ર વનસ્પતિઉદ્યાન ૧૨૧
ગણિતગમ્મત: ૩૨, ૭૮, ૧૨૧, ૧૬૦ (મ. ના. ખત્રી), ૧૬૦, ૨૦૯ (દેવ ચાવડા), ૨૫૪ (રાજેન્દ્ર શાહ), ૧૯૭૫નો અંક-ચોરસ (કિશોર ગોરધનદાસ) ૩૭૬, નવતર અંક ચોરસ (કિ. ગો.) ૪૪૧, ૫૩૮.
ગુરુત્વાકર્ષણ હળવું થઈ રહ્યું છે. ૨૫[illegible]
જ્વાળામુખીમાંથી વિદ્યુત ૨૦[illegible]
ડૉલર ૧૫[illegible]
દુનિયામાં સૌથી વધુ ૩[illegible]
નવી ભ્રમણાઓ ૭[illegible]
નાનાસાહેબ ક્ષમારામ બની ગયા હતા ૩[illegible]
પટણાનાં ૨૫૦૦ વર્ષ ૪૩૭
પવનચક્કીનો પ્રયોગ ૩૦[illegible]
પ્લાસ્ટિક જેવી…મિશ્રિત ધાતુ ૧૬૦
બે નાના ગ્રહો ૨૦૮
બેભાન બનાવતી બંદૂકની ગોળી… ૭૭
ભારતસેવક સમાજના છેલ્લા નબીરા ૩૭૪
મરકારા ૨૫૨
'મરીનર-૧૦' યાનની સિદ્ધિઓ ૧[illegible]
વસતિ-ઉછાળો [illegible]
વારાણસી ૫[illegible]
સિક્કીમ ૩૩[illegible]
સ્ટર્લિંગ પાઉન્ડ ૨૦[illegible]
સ્મૃતિવન ૩૩૭
હર્ષદ મિયાણી ૧૧૯

પરચૂરણ

આજીવન લવાજમ વિષે ૧૨
'કુમાર'–૧૯૭૪ પારિતોષિકો અને ચંદ્રક ૧૧૬
ચાલુ વર્ષનાં પારિતોષિકો ૧૫૪, ૨૦૮
દીપ્તિ-સ્મૃતિ પારિતોષિક ૩૭૪, ૪૨૦
નર્મદ-ચંદ્રક ૧૧૦
નિબંધ હરીફાઈનું પરિણામ ૫૪
પચ્ચીસમી શિષ્ટવાચન પરીક્ષા ૨૭૬
પદ્મશ્રી બનતા આ પત્રના તંત્રી… ૩૭
મહારાજા સયાજીરાવ…ઈનામી નિબંધ ૯૭
મેઘાણી ગ્રંથાવલી ૭૭
સાહિત્યકોશ ૯૩

યુવાશક્તિના વિકાસ માટે રમત ગમત પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન

યુવાનો પર રાષ્ટ્રની આત્મનિર્ભરતાનો આધાર રહેલો છે. યુવાનપેઢીમાં રહેલાં શક્તિ અને કૌશલ્યને યોગ્ય અભિગમ આપવા ગુજરાતમાં રમતગમત તેમજ યુવા-કલ્યાણના વિવિધ કાર્યક્રમો પરંપરાગત શિક્ષણ ઉપરાંત અમલમાં છે.

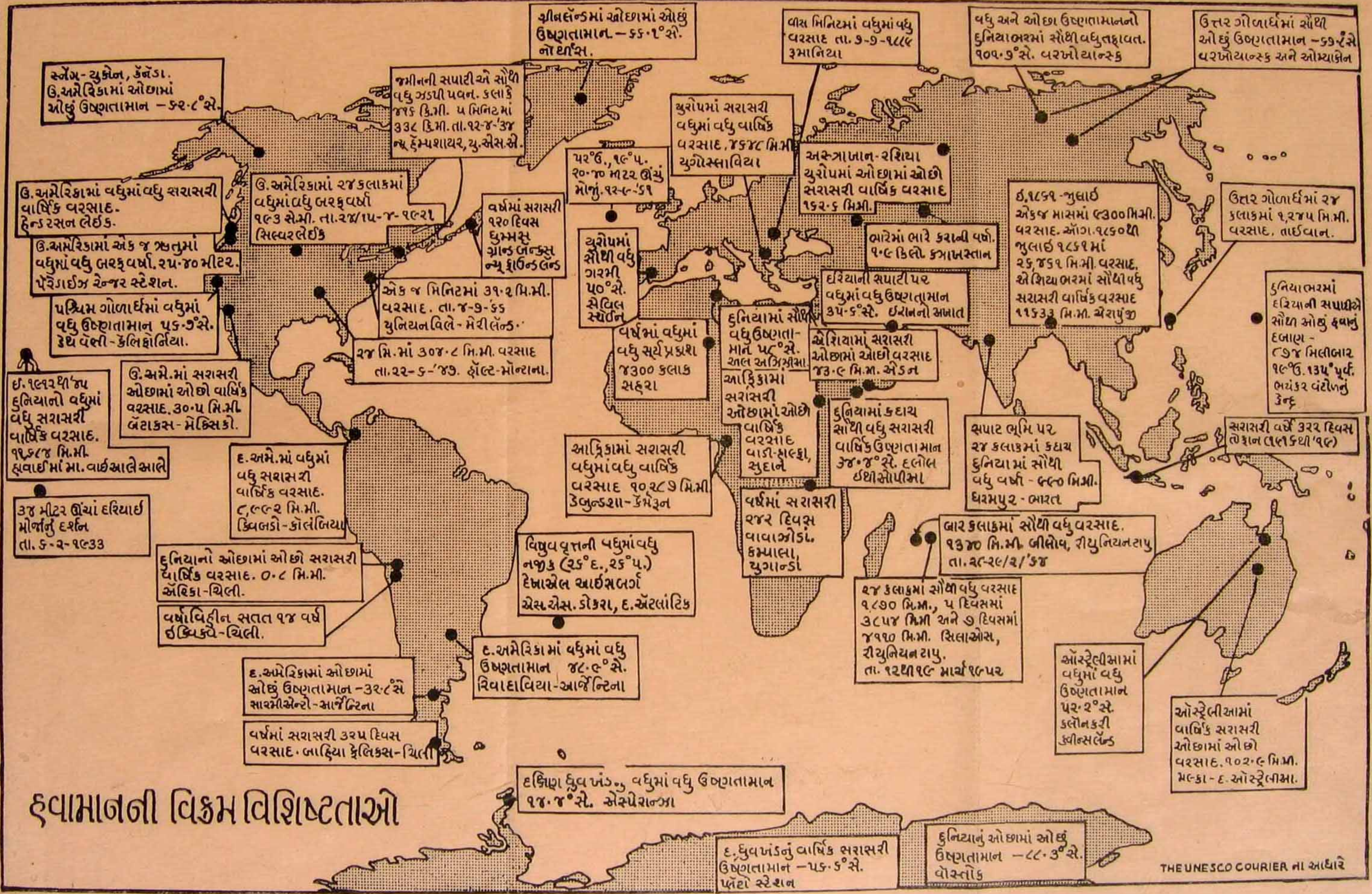

- ગ્રામ તથા રાજ્યકક્ષાના વિવિધ રમતગમત મંડળોની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે. નગર અને શહેરોમાં મેદાનો તૈયાર કરવાની મહત્વાકાંક્ષી યોજના અમલમાં છે. રાષ્ટ્ર અને રાજ્યકક્ષાની સ્પર્ધાઓમાં મહત્વનાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા ખેલાડીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ ખેલાડીઓને 'સરદાર પટેલ' એવોર્ડ આપવામાં આવે છે.
- આશાસ્પદ ખેલાડીઓને તાલીમ આપવા માટે શિબિરો યોજવામાં આવે છે અને વિશેષ અભ્યાસાર્થે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. ગાંધીનગરમાં પ્રાદેશિક તાલીમ કેન્દ્ર, દેવગઢબારીયા અને વડોદરામાં પેટા કેન્દ્રો અને પોરબંદરમાં દિલિપ ક્રિકેટ સ્કૂલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.
- પર્વતારોહણ ક્ષેત્રે ગુજરાતની વિશિષ્ઠ સિદ્ધિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ છે. માઉન્ટ આબુ ખાતેની પર્વતારોહણ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતનાં યુવક-યુવતીઓને તાલીમ આપવામાં આવે છે.
- સમુદ્ર અને નદીઓમાં રાષ્ટ્રીય તેમજ રાજ્યકક્ષાની તરણ તથા હોડી સ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવે છે. સાયકલ તથા દોડ સ્પર્ધાનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. પ્રતિવર્ષ શાળા-મહાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ સહિતના ખેલાડીઓ માટે રમતોત્સવ યોજવામાં આવે છે.

● માહિતી નિયામક, ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત ●

હવામાનની પચાસ જેટલી વિક્રમ વિશિષ્ટતાઓની નોંધ આપતા આ નકશા દ્વારા પૃથ્વી પર હવામાન ક્યારેક ક્યાં કેવા કેવા પલટા લે છે એનો ખયાલ પણ મળે છે. (તાજેતરમાં જ સૌરાષ્ટ્રના વાયવ્ય ખૂણે પોરબંદર તથા આસપાસના વિસ્તારમાં અણધાર્યો ફૂંકાએલા ભયાનક પવન તો યાદ હશે.) વર્ષ દરમિયાન અમુક સમયે અમુક પ્રકારનું જ હવામાન હોય એવી સામાન્ય માન્યતા આથી ભૂલભરેલી સાબિત થાય છે. શાળામાં શીખવાતી ભૂગોળ સાથે હવામાન વિષેના કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો પરિચય પણ કરાવાય છે, તેમાં આ નકશામાં આપી છે તેવી માહિતીઓનું ઉમેરણ પૂરક અને રસમય બની રહેશે. ભૂગોળના વર્ગમાં આ નકશો પ્રદર્શિત કરી શકાય. હોંશીલા વિદ્યાર્થીઓ આ રીતે પોતાના તાલુકા, જિલ્લા કે રાજ્ય વિસ્તારના પલટાતા હવામાનની નોંધ તૈયાર કરી શકે. દા. ત. પોતાના વિસ્તારમાં વધુમાં વધુ ને ઓછામાં ઓછાં ઉષ્ણતામાન, ઠંડી, વરસાદ, સૂકા કે ભેજવાળા દિવસો, ઝાકળ, ધુમ્મસ, વંટોળ વગેરે અંગે રોજેરોજની નોંધના આલેખ બનાવી શકે. સંઘરી રાખી હોય તો આવી નોંધો અનેક રીતે ઉપયોગી પુરવાર થાય. સાધી શકાય તો રાજ્યના હવામાન ખાતાનું માર્ગદર્શન મેળવી એને પણ સહાયક બની શકાય. આ અંકમાં હવામાનના લેખ સાથે આપેલાં કેટલાંક સરળ સાધનો બનાવ્યાં હોય તો એ એક રસમય અને ઉપયોગી તથા જ્ઞાનદાયી 'પ્રોજેક્ટ' બની રહે.

હવામાનની વિક્રમ વિશિષ્ટતાઓ

હવામાનની પચાસ જેટલી વિક્રમ વિશિષ્ટતાઓની નોંધ આપતા આ નકશા દ્વારા પૃથ્વી પર હવામાન ક્યારેક ક્યાં કેવા કેવા પલટા લે છે એનો ખયાલ પણ મળે છે. (તાજેતરમાં જ સૌરાષ્ટ્રના નૈઋત્ય ખૂણે પોરબંદર તથા આસપાસના વિસ્તારમાં અણધાર્યા ફૂંકાએલા ભયાનક પવન તો યાદ હશે.) વર્ષ દરમિયાન અમુક સમયે અમુક પ્રકારનું જ હવામાન હોય એવી સામાન્ય માન્યતા આથી ભૂલભરેલી સાબિત થાય છે. શાળામાં શીખવાતી ભૂગોળ સાથે હવામાન વિષેના કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો પરિચય પણ કરાવાય છે, તેમાં આ નકશામાં આપી છે તેવી માહિતીઓનું ઉમેરણ પૂરક અને રસમય બની રહેશે. ભૂગોળના વર્ગમાં આ નકશો પ્રદર્શિત કરી શકાય. હોંશીલા વિદ્યાર્થીઓ આ રીતે પોતાના તાલુકા, જિલ્લા કે રાજ્ય વિસ્તારના પલટાતા હવામાનની નોંધ તૈયાર કરી શકે. દા. ત. પોતાના વિસ્તારમાં વધુમાં વધુ ને ઓછામાં ઓછાં ઉષ્ણતામાન, ઠંડી, વરસાદ, સૂકા કે ભેજવાળા દિવસો, ઝાકળ, ધુમ્મસ, વંટોળ વગેરે અંગે રોજેરોજની નોંધના આલેખ બનાવી શકે. સંઘરી રાખી હોય તો આવી નોંધો અનેક રીતે ઉપયોગી પુરવાર થાય. સાધી શકાય તો રાજ્યના હવામાન ખાતાનું માર્ગદર્શન મેળવી એને પણ સહાયક બની શકાય. આ અંકમાં હવામાનના લેખ સાથે આપેલાં કેટલાંક સરળ સાધનો બનાવ્યાં હોય તો એ એક રસમય અને ઉપયોગી તથા જ્ઞાનદાયી 'પ્રોજેક્ટ' બની રહે.

